

Казімеж Подляський

НАШІ ВОРОГИ – ЧИ БРАТИ?

ВІДНОВА 1986

diasporiana.org.ua

БІЛОРУСИ — ЛИТОВЦІ — УКРАЇНЦІ: НАШІ ВОРОГИ — ЧИ БРАТИ?

Казімеж Подляський

**Вступ і редакція українського видання:
Ярослав Пеленський**

**Переклад з польської:
Віктор Поліщук**

ВІДНОВА 1986

БІБЛІОТЕКА «ВІДНОВИ» № 1

**Обкладинка: Модифікована українська версія польського
опозиційного видання «Przedświt» — приготувала Таня Кравців**

**Оригінальний заголовок: «Białorusini — Litwini — Ukraińcy:
Nasi wrogowie — czy bracia?»**

Kazimierz Podlaski

**BELORUSSIANS — LITHUANIANS — UKRAINIANS:
OUR ENEMIES — OR BROTHERS?**

Edited with Introduction by Jaroslaw Pelenski

Translated from the Polish by Wiktor Poliszczuk

VIDNOVA 1986

All rights reserved

Copyright © Wydawnictwo «Przedświt» 1984

Copyright © Ukrainian edition «Vidnova Verlag GmbH» 1986

Vidnova Verlag GmbH

Berg am Laim Str. 89

8000 München 80

West Germany

Druck: db drucken + binden gmbh

Schellingstrasse 23

8000 München 40

ЗМІСТ

Ярослав Пеленський: Україна в польській опозиційній публіцистиці	5
I У чому проблема?	23
II Білорусам: Поміч в органічній праці	35
III В стосунку до литовців: Солідарність	71
IV Українцям: «Вибачаємо і просимо вибачення?»	93
V Від чого почати?	149

УКРАЇНА

В ПОЛЬСЬКІЙ ОПОЗИЦІЙНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ

Ярослав Пеленський

Найважливішим твором польської опозиційної публіцистики, який розглядає взаємини Польщі з її східними сусідами — білорусами, литовцями і, зокрема, українцями, є книжка «Białorusini — Litwini — Ukraińcy: Nasi wrogowie — czy bracia?» Її автором є визначний польський публіцист, який виступає під псевдонімом Казімеж Подляський. З українського погляду книжка ця являє собою істотний внесок в польсько-український діалог і безсумнівно заслуговує на українське видання.

Перше видання праці Подляського з'явилося у 1983 р. в опозиційному видавництві «Słowo», а друге виправлене і доповнене було видане у 1984 р. в підпільному видавництві «Przedświt». Це останнє вжите тут для українського перекладу, включно з оригінальною обкладинкою в модифікованій формі. У 1985 р., в Лондоні, у видавництві «Puls» вийшло польське еміграційне видання цієї книжки. Український переклад трьох розділів, себто — вступу, української частини та закінчення, був друкований у журналі «Віднова» (зима 1984/1985—весна 1985, 2, стор. 236-48; літо—осінь 1985, 3, стор. 256-80; зима 1985/1986—весна 1986, 4, стор. 22-61).

«Przedświt» — це одне з найцікавіших польських підпільних видавництв демократичної орієнтації. Його накладом з'явилися, серед інших, такі праці: Т. Яструнь, «Записки з блудного кола»; Л. Колаковський, «Клопоти з Польщею»; М. Новаковський, «Рахунок»; А. Павляк і М. Терлецький, «Кожний з нас є Валенсою»; Ц. Стерлінг, «Хто хотів вбити Папу?»; В. Томашевський і Й. Венгерський, «Львівська АК». Назва «Przedświt» має свою традицію в польській публіцистиці. Вона запозичена від польського соціалістичного самостійницького часопису кінця XIX ст. «Przedświt» («Світанок»). Знак видавництва «Przedświt» — це півень. Його значення символічне. На світанку він пробуджує до мислення і дії. Така його роль і на обкладинці книжки.

За польським підпільним журналом «Niepodległość»

(1984, 33, стор. 27) праця Подляського — «це найважливіша видана після 13 грудня [1981 р.] книжка. Вона бо підсумовує основну для нашої [польської] незалежності проблему стосунків з народами, які відділяють нас [поляків] від Росії, і робить спробу визначити нову перспективу... Описуючи польсько-білоруські, польсько-литовські та польсько-українські стосунки, [автор] показує їх у всій їхній складності, намагаючися дійти до правди обох сторін. Не приховує важких і трагічних моментів, розглядає дразливі і, здавалося б, безнадійні справи». Книжка Подляського є важливим твором польської опозиційної публіцистики й тому, що вона віддзеркалює мислення певних кіл польської опозиції про стосунки Польщі з її східними сусідами.

Польська опозиційна або підпільна публіцистика вважається одним з найцікавіших проявів суспільно-політичних процесів у Східній Європі. Вона поширюється без дозволу влади, себто є поза межами цензури. Її початки сягають другої половини 1970-их рр., точніше — часу активізації польської опозиції. Вона стала, однак, масовим явищем після запровадження воєнного стану в Польщі (13 грудня 1981 р.).

Впродовж останніх п'ятих років польська опозиція спромоглася розбудувати цілу мережу незалежних видавництв та видати понад 1.200 різного роду публікацій: журналів, газет, бюлетенів, одноднівок. У 1985 р. з'явилося близько 500-600 таких публікацій. Тиражі більшості цих видань нараховують від 100 до 1.000 примірників, а у випадках популярних масових публікацій вони сягають від 30 до 40 тисяч примірників. В програмно-політичному сенсі на особливу увагу заслуговують близько 12-15 журналів, матеріали яких якісно дорівнюють тим, що друкуються в професійних та публіцистичних журналах на Заході. Незалежні видавництва (близько 100) спромоглися також на те, щоб опублікувати приблизно 500 книжок. Серед них — передруки польських закордонних видань, а також переклади іншомовних творів. Тиражі книжкових видань нараховуються від 1.000 до 5.000 примірників.

Польська підпільна публіцистика має історичну традицію — подібно до польської підпільної політики та її відповідних організаційних форм, партій ба навіть інституцій, які виконували урядові функції (держава в підпіллі). Нині мовиться навіть про існування розгалужених опозиційних, а то й підпільних суспільних структур. Тисячі людей займаються видаванням опозиційних публікацій,

десятки тисяч їх поширюють, а тих, які читають такі видання, нараховують на понад мільйон осіб. Слід додати, що деякі опозиційні видання читаються також людьми з апарату влади. Її органи постійно проводять акції, спрямовані на обмеження діяльності опозиції.

Опозиційна публіцистика є твором і формою громадського самовираження тієї частини польського суспільства, яка не погоджується із заборонаю незалежної профспілки «Солідарність», ліквідацією надбань цієї короткої, але надзвичайно важливої епохи суспільно-політичної віднови в житті польського народу, а також з репресіями військово-поліцейської диктатури під керівництвом генерала Войцеха Ярузельського супроти незалежних суспільних і політичних осередків та інституцій. Завдання цієї публіцистики — традиційні, але також актуальні: передавати суспільству вісті відсутні в офіційних засобах масової інформації, аналізувати проблеми польського суспільно-політичного життя і, що найважливіше — продовжувати традицію незалежної польської політичної думки, яка є справжнім виявом прагнень патріотичних елементів польського суспільства.

Політична палітра незалежної публіцистики віддзеркалює суспільно-політичні орієнтації польської опозиції, процеси диференціації якої досі тривають, а також, до певної міри, настрої та тенденції, що панують серед польського суспільства. Усі важливі видання, які з'являються поза цензурою, стоять на позиції національної державної самостійності або щонайменше далекосяжної емансипації Польщі в напрямку автентичної незалежності. Їх видавці і автори принципово обстоюють концепцію конституційної та парламентарної демократії, правової держави і справжнього плюралізму в політичному житті. Вони різняться між собою у підході до суспільно-економічних проблем, питань, які стосуються зовнішньо-політичної орієнтації Польщі та пріоритетів урегулювання взаємин із сусідніми народами.

На підставі матеріалів, які знаходяться на Заході, та вживаючи термінологію запозичену із західного суспільно-політичного словника, можна говорити в дещо схематичний спосіб про п'ять основних орієнтацій в опозиційній публіцистиці та незалежній політичній думці в Польщі.

Найлівішою є орієнтація на демократичний соціалізм, — її можна вважати своєрідним продовженням і відновленням традицій Польської Соціалістичної Партії (ППС) до кінця Другої світової війни. Серед речників цієї орієн-

тації годі знайти представників класичного чи ревізіоністського марксизму.

Другу течію політичної лівиці можна назвати лівоцентристською чи ліводемократичною. Вона творчо розвиває традиції польської радикальної та поступової демократії XIX та XX ст.

Найбільш впливовою та найчисленнішою здається центристська течія, яку можна визначити як поступову християнсько-демократичну чи, точніше, католицько-демократичну. Вона існувала в польському житті від 1960-их рр., але значно розширила свої впливи після обрання на папський престол кардинала Кароля Войтили, Папи Івана Павла II та після польської мирної суспільно-політичної революції епохи «Солідарності». Самозрозуміло, в цій широкій формації можна помітити різні напрямки — від лівих прогресивних до правих консервативних католиків, проте з наявною перевагою центрів. Речники польської християнської чи католицької демократії узагадують свої політичні переконання та концепцію нової соціальної справедливості моральними принципами загально-християнської етики та польського католицизму, який намагається поєднати соціальне вчення Вселенської Церкви з традиційною національною функцією Католицької Церкви в Польщі, покликаючись часто на їх інтерпретацію Папою Іваном Павлом II, першим поляком, і, як він це часто підкреслює, першим слов'янином на папському престолі.

На право від католицької центристсько-демократичної течії знаходяться дві орієнтації: Одна з них випливає з традицій польської національної демократії (ендеції). В її середовищі відродився своєрідний культ Романа Дмовського, пов'язаний із спробами реабілітації та осучаснення його теоретично-політичної та інтелектуальної спадщини. Дмовський, а зокрема його теза про «здоровий національний егоїзм», пов'язана з концепцією польської зовнішньої політики, базованої на альянсі з Росією, користується значною популярністю в певних військових колах, поліцейському апараті та серед партійної номенклатури. Проте набагато впливовішим є історичний культ Юзефа Пілсудського, постать якого та окремі аспекти його політичної діяльності ще досі користуються великою популярністю серед поляків різних політичних поглядів.

Другою орієнтацією право-центризму можна вважати намагання різних груп оформити ліберально-демократичні чи неоконсервативні програми. До цих груп належить «Лі-

берально-Демократична Партія „Niepodległość”. Ці групи намагаються пропонувати сучасні варіанти польської самостійницької думки, використовуючи історичні політичні традиції в еклектичний спосіб.

Самозрозуміло, що межі між окремими орієнтаціями часто стираються й не завжди можна їх чітко розрізнити. Наприклад, нелегко відмежувати погляди демократичних соціалістів від радикальних демократів або настанови правих католиків-демократів від неосендеків. Саме тому для спрощення можна класифікувати політичні профілі найважливіших опозиційних видань трьома головними напрямками — центро-лівиця, центр та центро-правиця.

Українська тематика широко заступлена в польській опозиційній публіцистиці. За винятком неосендеківських видань, зокрема цікавого теоретичного органу «Polityka Polska», вона розглядається більшістю впливових опозиційних публікацій, особливо журналів. Зацікавлення українською проблематикою були зумовлені політизацією польського опозиційного руху, який спочатку зосереджував свої зусилля на правовому та суспільному захисті робітників та переслідуваних режимом громадян, зокрема, в ранньому періоді діяльності Комітету Оборони Робітників (КОР), а також прагненням до моральної віднови польського суспільства, з програмою якої виступали різні католицькі кола. З плином часу політичні міркування були пов'язані з морально-етичними мотивами. На політичне зацікавлення українською проблематикою вплинуло зростаюче розуміння геополітичного положення Польщі та почуття історичної неминучості відносно нормальних стосунків Польщі з усіма її сусідами. Істотне значення мало також своєрідне відродження різнорідних концепцій польського національного інтересу і в цьому ж аспекті — традиційне, але завжди актуальне запитання: чи в інтересі Польщі межувати безпосередньо з могутньою Росією? Чи ліпше мати між Росією і Польщею бар'єр самостійних держав, зокрема незалежну Україну. Що в польському інтересі: емансипація України навіть в контексті соціалістичного блоку, чи її остаточне перетворення на звичайну провінцію радянсько-російської імперії?

Автори, які вживали моральні аргументи, виходили з двох принципових положень: по-перше, не можна домагатися для Польщі самостійності й відповідного ставлення до неї з боку великодержав та потужних сусідів і водночас заперечувати право інших східноєвропейських народів, а

зокрема, українського, на самобутність та політичну незалежність; по-друге, українська меншість у Польщі перебуває в дуже тяжкому становищі внаслідок дискримінаційної та репресивної політики комуністичної влади. З такими оцінками можна було зустрітися ще перед антиукраїнською кампанією уряду Войцеха Ярузельського. Початками цього нового підходу до української проблематики можна вважати окремі заяви діячів польської опозиції, наприклад, Яцека Куроня і Адама Міхніка, в справі української самостійності, а також кілька публіцистичних статей в люблінському журналі молодих польських католиків «Spotkania». Цей журнал репрезентує власне одну з багатьох орієнтацій центрристської католицько-демократичної течії.

Якщо йдеться про польсько-українські взаємини, найважливішим публіцистичним твором, віддзеркалюючим погляди деяких центрристських католицько-демократичних кіл, є, як уже було зазначено, книжка Казімежа Подляського «Білоруси — литовці — українці: Наші вороги — чи брати?».

Чимало місця присвятив українській проблематиці від початку свого існування один з найцікавіших журналів право-центрристської орієнтації «Niepodległość», орган вище названої підпільної «Ліберально-Демократичної Партії „Niepodległość”». Ставлення цієї групи та її журналу до української справи цікаве тим, що вони не тільки визнають концепцію самостійної України, а й відкрито говорять про потребу взаємного визнання сучасного польсько-українського кордону та територіального стану посідання.

Істотний внесок у краще розуміння української справи польською опозицією зробили два журнали центр-лівиці — «Obóz» та «Кгутука». Обидва вони мають серйозний дослідницький характер. «Obóz» — це позацензурний журнал, що досліджує проблеми сусідніх з Польщею країн та всього соціалістичного блоку. В ньому з'явилося кілька передруків статей українських діаспорних авторів, а також оригінальні тексти, написані в Польщі, наприклад, прецікава стаття «Українці в повоєнній Польщі» («Ukraińcy w powojennej Polsce» [«Obóz» 1981, 3]).

Політичний кварталник «Кгутука» належить до найцінніших опозиційних видань з огляду на високий теоретично-програмний рівень його матеріалів. На особливу увагу заслуговують уміщені в ньому три статті, присвячені в основному українській історико-політичній тематиці: Януш Собчак, Пйотр Левицький, «Схід» («Wschód» [«Кгу-

тука», 1984, 15, стор. 155-63)); Анджей Марек, «3 історії боротьби українців у Росії за самостійність» («Z dziejów walki ukraińców w Rosji o niepodległość» [«Крытыка», 1984, 15, стор. 164-72]); М. Бар, А. Заленський, «Війна втрачених надій. (Український самостійницький рух у 1939-1945 рр.)» («Wojna straconych nadziei. [Ukraiński ruch niepodległościowy w latach 1939-1945]» [«Крытыка», 1984, 17, стор. 131-37]).

Оригінальним публіцистичним виданням, яке з'явилося у 1985 р. у важливому опозиційному видавництві національного напрямку «Głos», є збірка матеріалів п. з. «Українці в Польщі та їхнє ставлення до Солідарності» («Ukraińcy w Polsce wobec Solidarności» [Варшава: Copyright «Głos», 1985], 63 стор.). Збірка складається із вступу та прецікавих документів, які являють собою клопотання українців у Польщі, звернені до різних польських інституцій в епоху «Солідарності», та польські відповіді на окремі українські домагання.

Вищеназвані тексти — це лише репрезентативні приклади з-посеред численних опозиційних матеріалів, присвячених українській тематиці. З уваги на їхній підпільний характер, ці матеріали з'являються спорадично і не всі потрапляють на Захід.

Розглядаючи польсько-українські взаємини, більшість опозиційних публіцистів, включно з Подляським, зосереджує свою увагу в основному на проблемах ХХ ст., зокрема, на питаннях сучасної історії та політики. В історичному контексті вони починають аналіз польсько-українських стосунків від польсько-української війни за Галичину 1918-19 рр. та повалення новопосталою польською державою Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Щодо оцінки польсько-української війни, то вони визнають трагедію наслідків цієї війни для обох народів і до певної міри погоджуються з традиційним українським поглядом, що ця війна та польська перемога в ній спричинилися до поразки української визвольної боротьби. Не тільки опозиційні публіцисти, але й думаючі польські історики, які працюють в системі інституцій сучасної Польщі, наприклад, професор Єжи Томашевський, інтерв'ю якого п.з. «Міфи і факти» в часописі «Nurt» (квітень 1984, 4 і травень 1984, 5) викликало бурхливу реакцію серед шовіністичних урядових кіл (український переклад див.: «Віднова», літо—осінь 1985, 3, стор. 106-161), добре розуміють фатальні наслідки розгрому ЗУНР поляками для дальшого розвитку польсько-українських взаємин.

Інакше представлена в польській опозиційній публіцистиці справа договору між Польською Республікою та Українською Народною Республікою в квітні 1920 р. та військового альянсу, внаслідок якого відбувся київський наступ під командуванням Юзефа Пілсудського і Симона Петлюри. У праці польського автора Едмунда Харашкевича, «Перебудова сходу Європи» («Przebudowa wschodu Europy» [Варшава: «In cogroge», 1983]), яка з'явилася поза обсягом цензури, справа договору, на підставі якого українська сторона була змушена зректися Східної Галичини та Волині, і сам київський похід обговорюється з поданням чималих виписок із відповідних документів. Польські публіцисти критично ставляться до Варшавського договору і визнають, що він був некорисний для української сторони та що польська сторона остаточно його не дотримала та віддала українського партнера на поталу більшовицькій Росії, як західні союзники — Польщу під час Другої світової війни та після неї. Водночас вони, а зокрема Подляський, підкреслюють, що українська сторона не була на висоті завдань, що військові зусилля та кількісний вклад українців із центральних і східних земель в боротьбу за державну самостійність годі назвати задовільними, що українська еліта, ба навіть сам український народ не впоралися з власною визвольною боротьбою. Нарешті, Подляський ставить запитання про наш власний, себто український, розрахунок з поразкою у визвольній боротьбі та втратою виняткового історичного шансу.

Задовільна відповідь на це запитання вимагала б окремого трактату. Якщо відповідати коротко, то важко очікувати від українців одностайної колективної відповіді. Можна твердити, що кожен має те, на що заслуговує, і що українці, насамперед самі відповідають за свої історичні та політичні невдачі. З другого боку, в період української визвольної боротьби існували такі чинники, як наприклад, суто негативне ставлення західних великодержав до концепції далекосяжної перебудови Східної Європи, зокрема — до самостійності України. Тут українці не мали впливу, а зміна цього ставлення могла тоді значно полегшити досягнення їхніх стремлінь. Принагідно можна навести приклад Польщі. Не маючи наміру применшувати істотні військові зусилля новопосталої у 1918 р. польської держави в боротьбі з Радянською Росією за втримання польської незалежності, треба, однак, ствердити, що політична та матеріальна допомога, яку отримала Польща від західних

держав, була переважливим чинником у відбудові самостійної Польщі. Українці натомість залишилися віч-на-віч з червоною і білою Росією, а їхня поразка була зумовлена ще й польською агресією проти Західно-Української Народної Республіки. Коли під час Другої світової війни західні союзницькі держави вирішили, що не підтримуватимуть Польщі й за її рахунок домовляться з Радянським Союзом, Польща втратила самостійність і стала радянським сателітом. Саме тому поляки після гіркого досвіду в Другій світовій війні повинні найкраще зрозуміти вагу «полегшуючих обставин» та складне становище поневоленого народу, який бореться за своє існування.

Що ж до розвитку польсько-українських взаємин в період між двома світовими війнами та польської державної політики стосовно українців, громадян польської держави, то опозиційна публіцистика, як і більшість польських істориків, котрі займаються цими проблемами, визнають, що в довоєнній Польщі домінувала примітивна націоналістична політика щодо національних меншостей (передусім — до української), та що ця політика була зумовлена різними складними чинниками — ними її можна пояснювати, але годі виправдувати.

У польській опозиційній публіцистиці переважає критичний підхід до всього комплексу українського інтегрального націоналізму, зокрема, Організації Українських Націоналістів (ОУН), хоча ряд публіцистів, зокрема Казімеж Подляський, намагається з'ясувати об'єктивні причини його виникнення, поширення його впливів серед української громадськості в Західній Україні, ба навіть співпрацю українських націоналістів з німцями. Проте Подляський та інші польські автори мають труднощі щодо розуміння взаємовідношення між польською державною політикою в стосунку до українців у довоєнній Польщі та розвитком українського інтегрального націоналізму. Вони не беруть до уваги того, що польська державна адміністрація, зокрема, поліцейські та військові кола застосовували нелегальні ба й навіть терористичні методи в боротьбі з українцями — не тільки учасниками націоналістичного руху. Недотримання польським урядом зобов'язань щодо українців, порушення законів ще до 1926 р., після травневого державного перевороту, а тим більше від початку 1930-их рр. та застосовування таких методів, як пацифікація, сприяли виникненню та поширенню українського політичного руху, який застосовував подібні або навіть більш драстичні

методи в боротьбі з польською владою. Велика економічна криза, яка охопила міжвоєнну Польщу, також мала від'ємний вплив більш на українське, ніж на польське суспільство. В такому контексті поява і посилення українського інтегрального націоналізму є цілковито зрозумілими, зокрема, в добу розвитку тоталітарних комуністичних та фашистських рухів. До речі, польське суспільне життя у той час також зазнавало істотної радикалізації, було помітне посилення ендецької та санаційної правиці, яке у випадку тривалішого існування польської міжвоєнної держави також призвело б до системи «зрілого» авторитаризму, ба навіть тоталітаризму. Якщо німці та італійці, себто народи з високорозвиненою культурою і цивілізацією та респектабельними політичними традиціями допустили до того, що в їхніх країнах запанували політичні системи, які були істотним відхиленням від основних тенденцій розвитку історії цих двох народів, то годі вимагати від поневоленого приниженого українського народу, щоб він у всіх ситуаціях дотримувався тільки своїх світлих демократичних і гуманістичних традицій та, зберігаючи абсолютну суспільно-політичну рівновагу, не допустив виникнення авторитарних чи навіть тоталітарних рухів. Інша річ, чи українська громадськість у діаспорі готова провести історичний розрахунок з епохою українського інтегрального націоналізму і чи зробила вона для себе відповідні висновки з тієї доби. Однак це справи, які виходять поза межі цієї статті.

Організація Українських Націоналістів (ОУН), її співпраця з німцями, її розкол на дві ОУН, одну під керівництвом Андрія Мельника (ОУН-М) і другу — під проводом Степана Бандери (ОУН-Б), а також внутрішній розкол цієї останньої і, нарешті, ставлення українського націоналістичного руху до Польщі та боротьба з поляками, яка від часу виникнення Української Повстанської Армії (УПА) перетворилася на другу польсько-українську війну в ХХ ст. (1942-47 рр), — належать до головних тем зацікавлення польських опозиційних публіцистів, включно з Казімежем Подляським. Немоżliво в короткому вступі зробити здовільний аналіз інформативного матеріалу, оцінок та поглядів на цей надзвичайно складний комплекс питань. В цілому можна твердити, що автори польської опозиційної публіцистики намагаються зрозуміти цю складну проблематику та відносно чесно представити її польському суспільству. Їхня інформація не завжди точна, трапляються

непорозуміння та навіть кривдні оцінки, а то й повторювання певних історичних міфів, якщо йдеться, наприклад, про розкол в ОУН, внутрішню боротьбу та ставлення обох керівництв до співпраці з німцями. До таких міфів належить щораз частіше повторювана думка про відносну твердість бандерівського керівництва та умовний опортунізм Андрія Мельника і його співробітників у їхній співпраці з німцями. В цьому відношенні, а також у деяких інших справах опозиційна польська публіцистика до певної міри прийняла офіційну інтерпретацію тоді єдиного, а тепер поділеного керівництва бандерівської фракції. Трапляються навіть фантастичні твердження, наприклад, у статті М. Бара і А. Заленського «Війна втрачених надій (Український самостійницький рух у 1939-1945 рр.)», що «мельниківці ліквідували близько 300 чільних діячів ОУН-Б», і лише на відплату прихильники Бандери вбили членів мельниківського керівництва Омеляна Сеника та Миколу Сціборського, а згодом Романа Сушка. Якщо йдеться про точність, то якраз прихильники Бандери розпочали на початку німецько-радянської війни ліквідаційну акцію проти своїх націоналістичних супротивників. Мельниківці не могли ліквідувати 300 чільних діячів ОУН-Б, тому що, коли брати слово чільний у стислому розумінні, то цих діячів було не більше як 300. Інша репресивна акція ОУН-Б, спрямована проти колишніх мельниківських побратимів, відбулася у зв'язку з ліквідацією УПА під командуванням отамана Тараса Бульби-Боровця. У справі відповідальності за різні ліквідаційні акції польські публіцисти йдуть далі, ніж сучасні та колишні діячі ОУН-Б, які вживають тільки евфемістичні вислови про те, що «доходило навіть до братовбивчої боротьби» та що це були лише відплатні акції за згодовану співпрацю мельниківців з німецькими поліцейськими колами. Все це доволі прикрі справи, які вимагають wyjaśnienia.

Набагато складнішою справою в контексті польсько-українських взаємин є, однак, польсько-українська боротьба, яка розпочалася вже у 1941 р., а розгорнулася до розмірів непроголошеної війни у 1942-47-их рр. Польська сторона має свій каталог «найгірших випробувань поляків». Серед них є чимало болючих справ, які неможливо детально розглянути у цьому вступі. Для ілюстрації варто навести два приклади з книжки Казімежа Подляського.

Перший — це справа вбивства у Львові 51 визначного польського діяча: професорів, інтелектуалів, діячів — серед

них Тадеуша Боя-Желенського, Казімежа Бартеля та інших негайно після окупації Львова німецькими військами. В цьому злочині — за словами Подляського — «польська громадська думка однозначно звинувачує українців», додаючи, що «арешти польських учених проведено на підставі заздалегідь підготованих бандерівцями списків» та що їх «вбивав... батальйон „Нахтігаль”». Досі польська сторона не представила жодної автентичної документації для доведення таких тверджень. Навіть в офіційній пресі деякі автори, котрі висловлювалися в справі польсько-українських взаємин (наприклад, Єжи А. Салецький, який нещодавно у статті «Автор негідний героя» в офіційній партії «Трубіна Ludu» [13 вересня 1984 р.] зганьбив пам'ять митрополита А. Шептицького), не вважали за правильне приписувати цей злочин українцям з батальйону «Нахтігаль». Єжи А. Салецький обмежився таким зауваженням: «Коли гітлерівці вбивають польську інтелігенцію, зокрема групу професорів, серед них Стефана Банаха і Тадеуша Боя-Желенського, архієпископ Шептицький оголошує пастирський лист, у якому благословляє „уряд” Стецька». Безперечно, ліквідація польських професорів та інтелектуалів була ганебним вчинком. Саме тому мусять бути представлені незаперечні докази того, хто був справжнім винуватцем. Поки їх немає, важко дискутувати про те чи можна цей злочин покладати на українську сторону, а якщо так, то до якої міри. Такі обвинувачення інколи перетворюються у кривдні міфи, які важко усунути з громадської свідомості. Прикладом цього є поширювані легенди про участь дивізії «СС Галичина» у здавленні Варшавського повстання у 1944 р. та в антипольських каральних акціях. Ці легенди повторюються в опозиційних публікаціях, незважаючи на те, що названа дивізія ніколи у Варшаві не була та не воювала проти поляків, що, зрештою, було вже давно доведене в публіцистиці та науковій літературі. Казімеж Подляський, натомість, не тільки не повторює таких легенд, але доводить їх безпідставність. Іншою справою є оцінка політичних рішень, які призвели до створення дивізії «СС Галичина».

Другий приклад — це українська спроба примусового виселення польського населення із західноукраїнських територій та пов'язані з цим винищувальні акції проти цього населення — насамперед на Волині, а відтак у Галичині та навіть на Засянні, — яку Подляський характеризує як «злочин народовбивства».

У цій справі існує вже істотна польська документація і важко обходити її загальними зауваженнями про «чужі інтриги», як це роблять деякі українські автори. Дискусія ускладнюється тим, що українські націоналістичні групи досі не видрукували більшості своїх основних документів чи навіть суб'єктивних свідчень своїх діячів про польсько-українську боротьбу під час Другої світової війни. Українською стороною у цій боротьбі була, насамперед, Організація Українських Націоналістів (ОУН), головно її бандерівська фракція та Українська Повстанська Армія (УПА), що після ліквідації її первинної формації під командуванням отамана Тараса Бульби-Боровця і до створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР), фактично діяла під її політичним керівництвом, а польською стороною було головно польське національне підпілля, представництво польського уряду в Лондоні та Армія Крайова (АК). Інші польські збройні сили, наприклад, Армія Людова, Хлопські Батальйони та Національні Збройні Сили відігравали радше другорядну роль у цій боротьбі.

Серед польської опозиційної громадськості поширена однобічна думка про виключну відповідальність української сторони за польсько-українську боротьбу в 1942-44 рр., себто першу фазу польсько-української війни. Її другий етап припадає на 1944-47 рр.

Існують переконливі докази про те, що українське націоналістичне підпілля мало намір «деполонізувати» західноукраїнські території, зокрема шляхом примусового виселення польського населення та селективних винищувальних акцій. Проте це тільки один аспект справи. З другого боку, польський уряд і його збройні сили, себто АК, намагалися зробити все можливе, щоб втримати т. зв. «стан польського посідання» (присутності) на українських землях, і вживали терористичні та військово-винищувальні методи для здійснення цього плану. Немає відносно об'єктивної наукової праці, яка з'ясувала б найважливіші факти цієї боротьби та подала б бодай хронологію взаємних винищувальних акцій, в результаті яких з обох боків загинуло кількадесят тисяч осіб. Дотеперішні польські оцінки кількості польських жертв коливаються між 60-80 тисячами і 100 тисячами осіб. Ці цифри, незважаючи на протест Подляського, є істотним перебільшенням, як це завжди буває у випадку, коли тільки одна сторона говорить про свої втрати. Більш реальними, хоч, якщо йдеться про Галичину, мабуть також перебільшеними, здаються цифри,

подані у позацензурній праці авторів Б. Томашевського і Й. Венгерського «Львівська АК» («Lwowska АК») (Варшава: «Przedświt», 1983), а саме 10-12 тисяч для львівської округи, себто колишнього Львівського воєводства, включно з Тернопільським і Станіславським. Цифру понад 15 тисяч польських жертв на Волині названо в надзвичайно цікавому польському документі «Українська справа», («Sprawa Ukraińska»), нещодавно надрукованому в журналі «Zeszyty historyczne» (1985, 71, стор. 121-52). Цей документ, що є аналізом та оцінкою української справи в довоєнній Польщі та під час Другої світової війни, був підготований наприкінці 1943 р. в польському підпіллі та переданий підпільною радіостанцією «Казя» для бюро голови Ради міністрів польського уряду в Лондоні 26 червня 1944 р. В ньому говориться також про «величезні втрати» українського населення. Немає сумніву, що в першій фазі цієї польсько-української війни загинуло кількадесят тисяч поляків та українців, серед них — старі, жінки та діти, — а більшість жертв становили поляки. Це була, дійсно, взаємна різанина.

Деякі польські опозиційні публіцисти відкрито визнають, що польська сторона несе відповідальність за злочини супроти українського населення найбільш західних етнічних українських територій у другій фазі польсько-української війни, себто в 1944-47-их рр., — після приходу на ці території Червоної Армії та нової комуністичної влади. Подляський, зокрема, має громадську відвагу визнати, що в моральній площині польське суспільство несе співвідповідальність за винищувальні акції проти українського населення в той час (часто проти людей навіть не пов'язаних з УПА). Такі акції можна також уважати селективним народовбивством; українські втрати, зокрема, в другій фазі польсько-української війни, становлять кількадесят тисяч. Однак досі не зроблено остаточного підрахунку українських людських втрат у цій другій фазі польсько-української боротьби. Подляський не подає навіть приблизних цифр усіх українських жертв у той період. Опозиційні публіцисти осуджують примусове виселення українського населення, зокрема, з Лемківщини, в рамках акції «Вісла», перетворення в пустиню його землі та вбивства, катування і гноблення безборонних українців. Подляський, наприклад, не вдається до відомих словесних трюків про «зовнішні інтриги». Він відкрито зазначає, що «ми [поляки] відповідаємо щонайменше за ненависть... за співучасть у злочині», та що «акція „Вісла” не була б іншою

навіть тоді, коли б Польща була зберегла свою самостійність».

Прийшов час для написання історії польсько-української війни 1942-47-их рр., тему якої донедавна майже не порушували в польсько-українських дискусіях. Однак вже тепер можна зробити деякі умовні висновки з цієї, як дехто каже, «малої» польсько-української війни. Насамперед, слід зазначити, що цифри вбитих під час цієї війни значно перевищують цифри вбитих під час т. зв. першої польсько-української війни 1918-19-их рр. Незважаючи на те, якою жорстокою, болючою та вагомою в політичних наслідках була війна 1918-19-их рр., вона все ж таки велася в рамках певних загальноприйнятих цивілізаторських норм та принципів. Не винищувалися у варварський спосіб цілі села та місцевості, не вбивали поголовно мирне населення, не було нещадних масових вигнань людей з рідних домівок, не було узаконеного грабунку людського майна, — як це відбувалося під час польсько-української війни 1942-47-их рр. Можна і треба поставити запитання: хто з обох боків несе відповідальність за ці жорстокі вчинки та їх трагічні наслідки? Не можна надалі замовчувати, що основну відповідальність за них несуть насамперед групи, які репрезентували т. зв. національні чи самостійницькі течії в обох суспільствах. Втручання німців чи росіян у польсько-український конфлікт відігравали в найкращому разі другорядну, а радше — маловажливу роль. Цей кривавий конфлікт, зокрема, його екстремістські аспекти, був зумовлений насамперед польським та українським націоналізмом. Розвиток інтегрального польського та українського націоналізму в 1930-их і на початку 1940-их рр. значною мірою спричинився до розпалення національної ненависті та радикалізації засобів боротьби.

Польські опозиційні публіцисти виявляють готовність до відкритого діалогу щодо цих найбільш чітких фактів польсько-українських взаємин у новітній історії. Натомість українська сторона, зокрема, українські націоналістичні групи звичайно замовчують ці дражливі проблеми, а в найкращому разі обмежуються зазначенням декількох т. зв. «позитивних» аспектів цих стосунків, наприклад, переговорів між польським і українським підпіллям та тимчасових домовленостей про припинення боротьби, зокрема, в лютому 1944 р., або співпраці відділів УПА та «Wolność i Niepodległość» (WiN) у спільній операції наступу на Грубешів та захоплення цього міста у травні 1946 р.

(див. статтю учасника цієї операції Євгена Штендера «В пошуках порозуміння [польське і українське підпілля в 1945-1947 рр. Співпраця між УПА і ВiН]», яка з'явилася в збірнику «Poland and Ukraine: Past and Present», [Edmonton-Toronto, 1980], стор. 271-94 та в польському перекладі в журналі «Zeszyty Historyczne», 1985, 71, стор. 153-77). Ці приклади є неспівмірними з трагедією цієї війни. Євген Штендера у названій статті відкрито визнає, що т. зв. львівські домовленості «не призвели до будь-якого істотного поліпшення польсько-українських взаємин і не припинили актів взаємної ворожнечі. Саме навпаки — можна, мабуть, сказати, що ситуація погіршилася». А якщо йдеться про грубешівську операцію, то доведеться погодитися з поглядом Подляського, що вона «була негативно сприйнята польським загалом», та додати, що вона також не мала позитивного відлуння серед українського суспільства.

Які ж перспективи розвитку польсько-українського діалогу та створення передумов польсько-української співпраці? Першою передумовою є готовність говорити відкрито, себто так, як говорить Казімеж Подляський та інші опозиційні публіцисти в Польщі, і так, як намагається говорити редакція «Віднови» у 3 і 4 номерах свого журналу («До питання українсько-польських взаємовідносин» і «Україна і польська опозиція»). Цю спробу ознайомлення українського читача з проблемами польсько-українських взаємин Юзеф Лободовський, визначний польський інтелектуал та щирий приятель українців, у своїй рецензії на 3 номер «Віднови», що з'явилася в паризькому журналі «Kultura» (1985, 10, стор. 89-94) назвав «напевно найсоліднішою і, либонь, найчеснішою» серед усіх досі зроблених. Єдиною корисною формою діалогу може бути тільки відкритий та чесний діалог. Без такого діалогу годі очікувати дійсної нормалізації польсько-українських стосунків.

До польсько-української співпраці повинні включитися ширші суспільно-політичні кола з обох боків. Слід відразу зазначити позицію польських та українських націоналістичних груп, традиція яких зводиться до польсько-української боротьби. Польські націоналістичні кола старої ендецької та інших формацій, а також різноманітних неоендецьких та всіляких націоналістичних напрямків чи то в Польщі, чи в польській діаспорі вважають, що зв'язуватися з українцями — не в польському національному інтересі, що українці мусять самі розв'язати свої історичні проблеми та що Польща повинна зайняти щодо української справи

нейтральну позицію. Це певна еволюція в польському націоналістичному мисленні, оскільки прихильники цієї орієнтації традиційно вважали, що в інтересі Польщі «остаточне розв'язання» української проблеми в російському націоналістичному імперському варіанті. Навіть це пересунення з відкрито антагоністичних на відносно нейтральні позиції слід уважати позитивним явищем.

Відмінною є позиція, що її займають у цій справі українські націоналістичні групи. Вони твердять, що вони ставляться позитивно до польсько-українського діалогу і співпраці. На жаль, ці кола впродовж останніх 40 років не зуміли довести до нормалізації польсько-українських взаємин у діаспорі. Це певною мірою зрозуміло з огляду на їхню обтяженість багажем пережитого досвіду польсько-української боротьби та її негативними наслідками, і тому відносна нейтральність, на яку вже почали спромагатися деякі польські націоналісти, може бути їхнім максимальним досягненням у цьому напрямі.

Природними партнерами в польсько-українському діалозі та співпраці є люди і групи, не обтяжені історичним багажем взаємної боротьби, які послідовно обстоювали ідею нормалізації польсько-українських взаємин. Тут слід вирізнити польський еміграційний журнал «Kultura», з його головним редактором Єжи Гедройцом, який досі зробив чи не найбільше для здійснення цієї ідеї. З української ініціативи відбулася вже низка наукових конференцій, присвячених польсько-українським взаєминам, результати яких отримали позитивну оцінку в Польщі і в діаспорі. Такі починання потребуватимуть, однак, підтримки ширших громадських кіл як у польському, так і в українському суспільстві на батьківщині та в діаспорі, зокрема, тих нових сил, які працюють для віднови суспільно-політичного життя своїх народів. З польського боку такими новими силами є різні групи польської опозиції, яка виросла на ґрунті епохи «Солідарності». Вони вже виявили серйозне зацікавлення польсько-українським діалогом. Нехай появи двох томів (3 і 4) українського журналу «Віднова», присвячених польсько-українським взаєминам, а також українського видання трактату Казімежа Подляського, будуть тими першими кроками з українського боку у новому польсько-українському діалозі, метою якого є здійснювання концепції польсько-української співпраці.

2011

2012

2013

2014

2015

2016

2017

2018

2019

2020

2021

2022
2023

2024
2025

2026

2027

2028

2029

I

У ЧОМУ ПРОБЛЕМА?

Білоруси, литовці, українці... У щоденному житті не видно їх серед нас. Нічого про них не чути. Щоденний досвід здається підтверджує запевнення уряду, що в Польщі проблеми співжиття різних народів зникли безповоротно разом з «кошмаром панування санації». Час від часу появляються не пов'язані зі собою факти. Наприклад, у районі Бяловежі, коли дещо з'їхати з утоптані стежки, легко можна ствердити, що «поляки» по селах говорять вочевидь не по-польськи. Коли розпитувати їх нашою [польською] мовою, буває, що роблять враження, що її не знають і зовсім знати не хочуть... Інше місце й обставини: Варшавський стадіон «Десятиліття», виповнений мільйонним натовпом з приводу богослужіння Івана Павла II. Коли вручали дари пошани, — підійшла у прекрасному зелено-червоному народному одязі делегація, яку спікер церемонії представив як литовську, що прагне Святішому Отцю вручити жертвний сучкуватий кий. Польський натовп реагує приязними оплесками, але й глухим шемрінням: «Пустили їх з Вільна? Невже це можливе?» Ще інша ситуація: Похорон Примаса Тисячоліття кардинала Вишинського. У похоронній процесії кардиналів вирізняються біло-золоті шати і справжня княжа «митра», яка здалека асоціюється з Візантією. І чути шепіт у натовпі: «А що тут піп робить?» — з таким здивованням, неначе ніколи не чули про існування у католицькій церкві «грецького обряду», якому поклоняється більшість західних українців... А тепер цілковита зміна образу. Мале містечко на повернених

землях (ziemiach odzyskanych); [гості] вечірньої корчми вже у бадьорому стані. І раптом вибух від сусіднього стола повним голосом пісні: «Розпрягайте хлопці коні...» Це «бандерівці», — неохоче стверджують місцеві. Однак пісня надто гарна, щоб її перервати корчемною авантюрою; і коли подумати, що раз найстарший із співаючих не перевищив тридцяти, то всі вони мусять — як і більшість з нас — від коліски бути вихованцями Народної Польщі.

Упирі минулого? Епізоди без значення, яких багато несе зі собою життя? Чи — може — це вершок айсберга?

Східний кордон Польської Народної Республіки (ПНР) лякає пусткою, культурною мертвотою, господарчою і туристичною; відгороджений колючим дротом, його боронують кожного дня. На прохідних пунктах — вражає дикість митного і паспортного ритуалу. Але зараз за кордоном людина підкоряється магії назв, звідкись дивно знайомих. Кейдани і Вільно, Ошмянни і Ліда, Пінськ і Луцьк, Збараж і Львів... Чи не приходить на думку, що, однак, це ані не Польща, ані не Росія, а батьківщина народів, які там живуть? Наших справжніх сусідів! І як би це не було, — найближчих своїх і в по історії. І це не малі народи. Не рахуючи тих, хто в розсіянні, три мільйони живуть у Литві; це стільки, скільки нараховує Ірландія або Нова Зеландія. Десять мільйонів населення нараховує Білорусія, отже більше, ніж Австрія або Португалія, або навіть Швеція. Понад п'ятдесят мільйонів населення має Україна; то ж це стільки, скільки Італія, Франція, Німецька Федеративна Республіка, Великобританія.

Як живеться людям — в мальовничо хвилястій Литві, вкритій луками і березами Білорусії, в чорноземній Україні? І чим вони там живуть? Майже нічого невідомо. Напевно бідують. Напевно тріпочеться в людських серцях якась туга, щоб жити достойно — у себе й на своєму. Правдоподібно де-не-де жевріють там осередки духа свого опору. Існує напевно тут також колективна пам'ять великих надій; і ще більшого розчарування, приниження, поразок і трагедій. А ми, поляки, займаємо у тій пам'яті і почуттях своє зовсім не останнє місце.

Мусять звідти дивитися у наш бік — на захід, — хочуть того чи ні, всі свідомі білоруси, лнтовці й українці. Треба сумніватися чи дивляться вони із самою тільки надією і доброзичливістю. Великий бо тягар історичних конфліктів і претензій, а нічого — ані нам, ані їм — не вдалося зробити, щоб ровні жалів і навіть ненависті бодай

трохи засипати. Тільки відпливаючий час може пом'якшити гостроту граней. Однак живуть там ще люди, які билися з нами, поляками, «не на життя, а на смерть» за долю тих земель; в ситуації, коли і вони, і ми діяли не кимось під'юджувані, але на власну, політичну і моральну відповідальність. **Н а ц і о н а л ь н у.** І не завжди це була вояцька боротьба. Частіше горіли села з майном, і, бувало, що й — з мешканцями. Гинули діти, жінки, старі. Били людей. Катували. Гноїли в тюрмах. Поневіряли мовою, культурою, релігією. Викидали з родових гнізд на поневіряння, яке не одному було смертним вироком. Все це було справою як білорусів, литовців і українців, так і поляків. Як в ролі переслідуваних, так і переслідувачів.

Усі свідомі мусять дивитися звідти в нашу сторону також з огляду на сучасність і дальші перспективи. Також напевно й ті з мішаними почуттями. Я не здивувався б, коли б серед тих почуттів була заздрість на тлі наших теперішніх матеріальних умов, а також рівня громадянської свободи. Не раз — навіть ще перед 1980 р. — мені траплялося чути думки, що Польща — це, однак, для них інший світ. Селяни, церкви, книжки, газети, фільми, джінси... і неросійська мова. Виходило б, що заздрять нам посідання (?) ПНР. Я чув прямо сформульовану думку, що ляхи — це народ не тільки себелюбний, загарбницький і нещирий, але й нечувано лукавий політично; завжди, неначе кіт, — падає на чотири лапи.

Невідомо, як за Бугом оцінюють тепер досвід легальної «Солідарності»; я, однак, чув, що на базарі у Гродні її емблема коштувала 100 рублів — сума близька місячної заплати — чого, мабуть, не можна пояснити тільки «шовінізмом» решток поляків з-над Німану. Отже існує сильне зацікавлення ситуацією у нас. Не дивно, бо без огляду на те, який характер мала б мати «добра зміна» в Білорусії, Литві й Україні, — вона була б зумовлена, позитивно або негативно, положенням і настроями над Віслою. Загадкою є також зміст — як і глибина — враження, які викликає там понтифікат Івана Павла II. Є ознаки, що це сильне і позитивне враження, що навіть існує певний відгук серед православних і атеїзуючих білорусів. Цікаво, однак, було б знати, наскільки він ідентифікований з поляками, наскільки, натомість, білоруси, литовці й українці воліли б бачити в Івані Павлі II просто виняток серед ворожих ляхів. Також незмінно повторюються сигнали, що польська

культура, незалежно від усього, зберігає над Вілією і Дніпром свої традиційні впливи.

Сам Сталін сказав, що Гітлери приходять і відходять, а народи залишаються... Мав рацію. Підмінімо тільки прізвиська і назви імперій, то цю рацію визнаємо за ним з великою охотою. Колись прийде час нормального сусідства з Білорусією, Литвою і Україною. На мою думку, не є найважливішим, коли це станеться. Може через десять років, а може через сто. Найголовніше, однак, — яке це буде сусідство. І наскільки спільним зусиллям можна б прискорити годинник історії. Урегулювати хід того годинника. А потім жити за визначеним ним ритмом, звичайно, як Бельгія біля Голландії, чи Швеція біля Норвегії. Бо дотеперішній досвід різниться від названого. Коли 11 листопада 1918 р. Польща виборла собі самостійність, і між Віслою, Німаном, Дніпром і Дністром постало поле для вільної гри справжніх місцевих сил, запеклі українсько-польські бої за Львів тривали вже одинадцятий день. Було б прокляттям історії, коли б ця боротьба мала механічно повторюватися. А цього, на жаль, не можна вважати не-реальністю. Претензії живуть. Надалі існують конфлікти інтересів. Знання про себе взаємно, зокрема бажання зрозуміти другого, — майже не існують. Антагонізми дрімають, але одним тільки оком. Може бути погано, якщо нічого — по обох боках — не робитиметься щоб зарадити злу.

Сусідство — це також, а може передусім, проблеми сучасності — сьогодення. В Литві, Західній Білорусії і Західній Україні живуть поляки, яких можна нарахувати сотки тисяч. І яке ж там співжиття народів? На Заході існують і діють могутні еміграції, зокрема українська, польська і литовська. Це також свого роду сусідство, в додатку в умовах значної свободи руху. Появилися сигнали, що там стосунки почали мінятися на краще; але жести порозуміння і співпраці все ще належать до винятків, вони все ще становлять події, тоді коли у щоденному житті постарому домінують історичні претензії, підозрілість, перемішана з ненавистю, а в найкращому випадку — ізоляція і байдужість. Last but not least, чимало причин вказує на те, що основною, сьогодношньою проблемою сусідства є співжиття поляків, білорусів, литовців і українців у межах ПНР.

Тут спільно зазнаємо біди, хоч не тільки матеріальної, і тут спільно користуємося тими частинками польської

кривавиці, які ще залишилися. Тут на практиці демонструються польські наміри в стосунку до Білорусії, Литви й України. Критерієм тих намірів є доля частинок названих народів, частинок, які разом з нами живуть під одним державним дахом і які, хоч як сильно намагалися б ізолюватись від поляків, мусять жити в якомусь симбіозі з домінуючим суспільством. Тяжка це доля. Влада робить своє, — ми знаємо яка вона. І знаємо також, у якій мірі поляки несуть відповідальність за «свою» владу. Але білоруси, литовці й українці навіть слухати не хочуть, що ми не несемо жодної відповідальності. Їхні аргументи такі: «Поляки вміють багато чого домогтися від влади, коли того дуже бажають, і влада в Польщі має тільки обмежену можливість у формуванні громадських настроїв». Покликаються, також не без рації, на те, що політику чергових «керівних колективів» у стосунку до їхніх народів прекрасно санкціонує і підтримує, у найкращому випадку, польське, національне *désintéressement*, пересічно — атмосфера незнання, упередження і нетолерантності, а в крайніх випадках, та не так уже рідких, зокрема там, де доводиться жити гуртом у скупченнях білорусам, литовцям чи українцям з поляками, — там панує вповні наш, польський націоналізм.

І яку ж дати їм відповідь на це? Ні до чого тут докори, що полякам, які залишилися в Білоруській, Литовській чи Українській Соціалістичній Радянській Республіці, живеться набагато гірше. Можна пояснювати, що міжнаціональні стосунки становлять лише сегмент сукупності ситуації між Одрою, Дніпром і Німаном, і цієї ситуації ми, поляки, — одні — не в силі по-людському сформувавати, навіть коли б ми цього дуже бажали. Власне! Вони не вірять у нашу добру волю. Пояснити їм, чому дотепер, 40 років після війни, ми не зуміли домовитися жодним чином з жодним з тих народів, змінити бодай суспільну атмосферу в стосунку до них, — дуже важко. Пояснити, натомість, чому не робиться навіть спроб такої домовленості — взагалі неможливо. Просто соромно.

Ініціатива залежить від нас, поляків, тому що між Одрою і Бугом господарюють — або хочуть господарювати — поляки як народ. Нас є тридцять і ще кілька мільйонів... Ми були б звільнені від обов'язку вийти назустріч, коли б нам вдалося довести, що немає справи. Себто, що нема сусідніх, історично та етнічно братніх народів, тяжко випробуваних долею, і які борються з цією долею — з

усім багажем складних проблем національної тотожності — у щоденному житті. І що не існують частинки тих народів, життя яких є ускладнене ще справою буття — як кожної національної меншості — в обсязі наших, польських рук і умів. Ми були б також звільнені від обов'язку помічати, коли б довели, що їхні національні справи стоять краще, ніж наші, а білорусам, литовцям і українцям у Польщі живеться не гірше, ніж самим полякам. Думаю, що таких доказів ми не маємо. Виникає, отже, перша, елементарна вимога, — основа християнської етики і наріжний камінь кожної гуманності: Поможі ближньому, підтримай люде й!

Те саме здається також підказує наш вузький, тісний національний егоїзм. Наш інтерес [користь]! Самозрозуміло, що не може нам бути байдуже — скільки у нас, зараз же за східним кордоном, «симпатиків», доброзичливих і злосичливих спостерігачів, а також — свідомих ворогів. Тим більше — всередині країни. Якось перемішаних з нами. І якось пов'язаних з нами у щоденному житті. Якось теж співформуючих сучасну дійсність... Ведемо в Польщі тяжку, з перемінним успіхом, боротьбу за справи, для нас — великі, найважливіші. За нашу національну тотожність. За самостійність, щонайменше духовну. За автентичність культури. За євро-подібні умови життя. За польську майбутність, щоб наше ХХІ ст., яке вже стоїть близько порога, було століттям саяк-так чесного буття між Одрою і Бугом... Мені ніхто не скаже, що немає значення, чи у тій боротьбі матимемо більше чи менше — союзників, нейтральних чи явних ворогів. Під спільним дахом. Звісно, що у труді чи в біді найшвидше може допомогти приятель або сусід. Звісно також, що найгірший злодій — це домашній злодій. Ворог за плотом.

Тим більше, що певною мірою таких ворогів ми самі на свою ще більшу біду — створюємо. Поганою діяльністю. Або — що означає те ж саме — занехаанням позитивної діяльності.

Скільки в нашій країні білорусів, литовців і українців? Точно ніхто не знає. Навіть уряд, хоч з певністю розпоряджає якоюсь статистикою для оперативних цілей Міністерства Внутрішніх Справ. А це, передусім, тому, що надзвичайно важко встановити стан національної свідомості, а інші критерії — оманливі. Походження? Але що ж тоді робити з тими, які більш чи менш охоче полонізуються, бо їм так, просто, легше жити? Всі три народи,

про які тут мова, — це у своїй масі сільська громадськість; будь-яке, отже, суспільне підвищення — це для них залишення батьківського середовища і перехід до міст, до шкіл; про денаціоналізацію у таких умовах неважко, бо там, не надто численні, вони неспроможні створити відносно сильних, власних згуртувань. До того приходить проблема мішаних подружжів і їхніх дітей. Віровизнання? Литовців, твердих римо-католиків, взагалі не відрізняє воно від поляків, щонайбільше мова літургії. Православ'я серед білорусів переважає, але не становить залізного правила; є серед них віруючі як римського, так і грецького обряду. Цей останній домінує серед українців, але й у них є православні. А що зробити з членами сект чи зовсім невіруючими?

Залишається нам шлях радше інтуїтивних підрахунків, які показують лише величину цифр, з правом на помилку. Найменше живе у нас литовців, щонайменше 10 тисяч, а найбільше — 20. Стільки, скільки у великій громаді або в малому містечку. Українців назбиралося б напевне близько 150 тисяч, а деякі говорять, що й 300. Перша кількість — це масштаб невеликого, але всього воеводства (наприклад Бельсько-Подляського); друга наведена кількість — це масштаб у с о г о Ольштина, Ополя, чи Жешова [Ряшева]. Білорусів треба нараховувати між 250-400 тисяч. А в такому масштабі вміщується вже весь Бялисток або Ченстохова, вся Гдиня або Сосновець, чи Битом. В сумі — і тримаючися нижчих меж підрахунків — маємо величину всього Гданська або Бидгощі; або, якщо хто воліє, половину Кракова або четверть Варшави.

Невже справді без значення, що думає і робить стільки людей, як і чим живе серед нас? А в дійсності це значення несумірно більше, ніж вказували б на це названі цифри. Ці громади становлять лише репрезентації своїх набагато численніших народів. Вони становлять критерій. Розпоряджають діапазоном матеріальних і емоціональних зв'язків як на схід, так і на захід, аж по США і Канаду, які для них також становлять територію діаспори.

Особисто не вірю у виключно політичну бухгалтерію, у виключність національного егоїзму, у холодні підрахунки сил. В житті народів, як і в житті окремої людини, непередбачену роль відіграють також упередження і сентименти. Білоруси, литовці й українці мають право на свої почуття щодо нашого спільного минулого. Хай про це пишуть і говорять. Але те право належить і полякам. Право на с у б'є к т и в н и й погляд на ті території і

на тих людей. Не бачу причин, щоб відмовлятися від сентиментів до них. Незважаючи на те все, що сталося і діється. І незважаючи на те, що може бути далі. Ті сентименти аж надто видимі у всій нашій культурі, тій якнайбільш сучасній. Вкорінилися вони в неї так, що годі їх відділити. А якщо в культурі, то мусять також знаходитися якимсь чином в польській душі, отже — потроху в кожному з нас. Тільки ті сентименти якось дрімають, і ми не вміємо знайти для них практичних засобів вислову.

Нагадаймо коротко... Адже у нас, поляків, — якась історична фобія. Усього тисячоліття. Нічого дивного, адже сучасність сильно нас придушує, а минувшина являється нам барвисто і, незважаючи на все, творчо. Чи є в нас поточна свідомість, що добру половину того тисячоліття ми прожили разом з прапрадідами сьогоднішніх білорусів, литовців і українців? Отже, якщо знайдемо в нашій історії будь-що, чим можна гордитися і потішатися в тяжких хвиликах, то мусить у тому бути також білоруський, литовський і український вклад.

Об'єднання з Великим Литовським Князівством — колишньою спільною землею всіх трьох названих народів — зробило нас впродовж століть великою потугою. Військо того князівства — це під Грунвальдом весь правий фланг армії спільного короля Владислава Ягайли. Взагалі Ягеллони — це спільна русько-литовська династія! Три легендарні у впертості під час бою проти хрестоносців смоленські з'єднання сьогоднішньою мовою слід було б назвати як білоруські. Народ з-над Німана і Дніпра «ходив» з нашими на Москву і Волощину, ставав у лавах проти татар і шведів, підставляв свої голови під Хотином і Віднем. Їхні славнозвісні роди — це сіль шляхетської Речі Посполитої. Поволі спольщені — адже не адміністративним примусом — це далеко, далеко пізніше — сіль усього нашого народу. Не тільки у воєнний час. Відібрати нашій історії Радзивіллів, Сапегів, Ходкевичів, Паців, Вишневецьких, Чарторийських, Тишкевичів, Острозьких, Огінських..., то що залишається? А що не тільки магнати творять історію, то ж кожний з них мусив вести зі собою, також у мирний час, табун місцевої шляхти, і тієї маленької, і таких же ремісників і селян. Бунти козацькі, українські? Авжеж, були. І в родині буває мордобій. Бували в Польщі також бунти — польські. Кривава різанина? Аякже, була також. **П о о б о х б о к а х.** Бо якщо хтось вірить, що поляки не були там спричинниками кривди, також

кривавої, або що наші — спільні з литовцями — експедиції в Україну, хоч би Чарнецького, Конецпольського, Потоцьких..., були мирними місіями і мали на меті поєднання, — то на це нема ради, нехай собі й далі в і р и т ь.

Заперечуючи сентименти до тих земель і народів, треба отже заперечити п'ятсот років нашої історії.

Як звісно, потім прийшлося нам переживати важкий час. Гірший і небезпечніший для народу від того, який тепер переживаємо, хоч тоді не було ані новин у телебаченні, ані талонів на м'ясо чи хліб, ані жодних черг біля крамниць... Досить довго білоруси і литовці, а також у певній мірі українці — стояли по нашому боці. Давали ті землі і ті народи передусім великі загони першорядних людей, переважно спольщених, — але це не правило, — хоч часто самі себе називали литовцями, білорусами чи українцями і, як правило, мали вони у собі більше або менше непольської крові. Це — Костюшко і Міцкевич, Монюшко і Карлович, Сераковський і Каліновський, Бобровський і ксьондз Мацкевич, Нарutowич і Пілсудський, Ванькович і Мілош... Давали вони також великі тисячі безіменних до всіх трьох великих повстань і до наполеонівської епопеї. А осередки тих повстань на Віленщині, Жмуді чи в Гродненщині палали вогнем не менше від мазовецьких, келецьких чи люблінських. Під час найтрагічнішого з повстань — Січневого — тікали з багатонаціональної російської армії, бувало таке, у польські ліси; історики нарахували офіцерів: 30 таких утікачів — це поляки, 20 — білоруси, натомість 50 — українці. Ледве сто двадцять років тому!

Чи можна це перекреслити тільки тому, що історія суцідства потім переплуталась у вузли, безсумнівно трагічні? Адже це не без нашої вини. Ми не зуміли впору визнати — на практиці — прав, які кожний народ має від самої природи. Інтелектуально — це захоплююча проблема, як то сходяться і розходяться історичні шляхи справді братніх народів. Але пам'ятаймо — про це ми вже говорили — також про п р а к т и ч н у проблему. Тепер і в майбутньому.

Завузлилося це все страшенно і в нас, і в них, у ХХ ст. І не тільки, до речі, цей комплект оточуючої нас дійсності. Велика польська війна 1918-21 рр. у нашій сучасній свідомості — це війна з німцями за Познанське і Сілезію та з більшовиками за Вільно і Львів. А чи пам'ятає хтось як приходилося нам тоді битися — безжалісно і довго — зі

зовсім не комуністичними українцями, результатом чого була жертва «Львівських Орлят» — натомість Вільно, ніде правди діти, виривати від литовців, які так само, як і ми ставилися до Маркса і Леніна? Ну, може... Але факт, що у тому історичному безладді було також польсько-українсько-білоруське «братерство зброї», вже не функціонує в нашій історичній свідомості. А проте добровольчі загони генерала Булак-Балаховича (білоруські), Петлюри і генерала Павленка (українські) разом з нашими йшли на схід, аж по Дніпро, щоб потім відступати разом з ними, поділяючи злу долю, аж до Вісли, де ніхто не міг знати, що нас спільно — очікує: перемога чи катастрофа. Затратилася також свідомість, що Ризький мирний договір з Росією означав покинення на ласку долі тих же білоруських і українських товаришів по зброї. Цей факт затримала, однак, в пам'яті... богиня помсти в історії Немезіда, яка у 1945 р. дала англіїцям і американцям наказ зробити так само з поляками.

Під час останньої війни була на службі в німців надодділива, а часом просто злочинна білоруська, литовська й українська поліція. Пам'ятаймо, однак, що була також польська поліція (гранатова), і при нагоді спитаймо, наприклад, українців, як їм та формація подобалась. Були, головно, білоруси в російській службі як в партизанщині, так і в рядах НКВД. Існували також сильні національні і досить незалежні литовські й українські течії, які ставилися погано до польської справи. Зокрема українців обтяжує польська кров. Страшна різанина поляків на Волині і Поділлі, без пощади для дітей чи жінок, із стосуванням вишуканих тортур до мордованих — це суспільний факт, живий по сей день, це справа, без розв'язання якої важко уявити собі злам у польсько-українських стосунках. Ніяким чином не вдасться перекинути провини ані на німців, ані на росіян. Ця провина — скажімо без евфемізмів — злочин народовбивства — спричинилася до того, що поляки бачили і бачать мордюючих українців навіть там, де їх зовсім не було. На думку наших сучасників, українці відіграли значну роль у приборканні повстанської Варшави, хоч українських формацій не знайдеш в історичних джерелах не тільки в столиці, але навіть у варшавському районі.

Чи ті всі страшні факти мають перекреслити наші східні сентименти? Зокрема, якщо ми знаємо, що наші земляки бували в німецькій чи російській службі, а підпілля не чекало з відплатою, яка не завжди мала людську міру? І

чи це не дає причини замислитися над цвинтарем біля Монте Кассіно?

Хто в Польщі хоче, той знає, бодай з фотографій, як той цвинтар виглядає. Прекрасний гірський красвид і блакить італійського неба. Весною насправді квітнуть там червоні маки. Тисячолітнє абатство св. Бенедикта височіє, — свідок бою і сторожа його трагічного жнива. Монументальні хрести. Великі орли, які стоять на сторожі при вході. Гігантський вічний вогонь у розпростертих руках ордена *Virtuti Militari*. Все в ясному камені: вітар, сходи, доріжки, могили... Їх добре понад тисяча, а серед них могили генерала Андерса і ксьондза еп. польового Гавліни, які вмерли пізніше. Це щось більш, ніж цвинтар. Це національне святилище. Воно символізує нашу впертість у напрямі досягання свого. Трагедію польської справи у Другій світовій війні. Неволлю нашої землі, бо ж святилище мусило постати на чужій. Польську надію, бо ж таких монументів не буде у справах, які назавжди зазнали поразки і тим самим перекреслені... Сюди завжди прибували поляки з Польщі і з еміграції, і тепер це вже стало для всіх паломників неначе ритуалом — це так, як, будучи в Римі, побачити Папу. Я бачив жінку, яка від входу до могили сина йшла навколішках, значачи дорогу кров'ю від гострих каменів. Іван Павло II у першому році свого понтифікату вважав доцільним відправити тут особисто, у річницю бою, жалібне богослужіння, наскільки знаю, єдине жалібне богослужіння, яке будь-коли відправив від часу, коли виконує сан Єпископа Риму.

Просив тільки, щоб його супроводили рабин, православний і греко-католицький священники! Він знав що робить. Лежать бо тут, чекаючи на Судний День — у тому польському святилищі — також люди інших національностей, інших віровизнань, але мешканці II Речі Посполитої. Також білоруси, литовці й українці, які вибрали, може не без вагання, польські прапори, не бачачи довкола власних. І йшли пізніше разом з нашими крізь півсвіту. Падали поруч наших у муках великої битви. Творять цей потрясаючий монумент так як і наші; тільки вчитавшись у написи на камінних плитах, часом з перекресленим хрестом побіч характерного імені і прізвища, можливо відрізнити їх. Чи Ви пам'ятаєте стрільця Григорія Булака з епопеї Ваньковича? Міна «...відриває йому ногу. Він піднімається на одній нозі, стоїть... похитнувся — вигляд у нього якийсь величезний, кривавий: — Друзі, роблю вам дорогу... Поки

спостереглись — всією довжиною тіла кинувся вперед на стежку. Міна вибухла. Перейшли через нього». Був православним білорусом. Чому маємо забути національність стрільця Булака і нагадувати її тільки НКВД-істам або ЗОМО-вцям?*

Хай це не залишиться тільки історичною пам'яткою. Хай це буде поштовхом до роздумів над спільною долею. На майбутнє! А також поштовхом до дій, серед яких найпершою є засипати рови недовір'я і ненависті. Білорусам, литовцям і українцям, яким цей нарис потрапить у руки. Але передусім — полякам, бо по-польськи і з польської точки зору він написаний. Я вповні свідомий того, що це з'ясування є надто поверхове і спрощене. Також я свідомий того, що в мене недостатня наукова підготовка, щоб говорити про тему таких складних і широких масштабів. Однак хтось, колись повинен почати. Може мені вдасться обмежити основні поверховості і спрощення, коли перейдемо, у чергових розділах, до окремого обговорювання польсько-білоруських, польсько-литовських і польсько-українських справ. Всупереч бо уявним поглядам, вони в кожному випадку склалися інакше. Інша також сьогодні — всупереч уявним поглядам — ситуація кожного з названих народів як на основних територіях їхнього замешкання — БРСР, ЛРСР і УРСР, так і під спільним з поляками дахом.

Автор був би радий, коли б Шановний Читач зробив позитивні висновки з наведених історичних розважань. Щоб був свідомий спільного доробку і по імені назвав помилки й історичні занедбання. Прохаю тільки: биття у груди стосовно колективної відповідальності народу треба почати — від власних грудей. Задоволення автора було б тим більше, коли б він цим нарисом зацікавив Читача щодо складної, не раз трагічної, але все-таки барвистої і багатонадійної проблематики співжиття поляків з названими трьома, справді братніми народами, [та коли б він спричинився до того, щоб] кожний з них на свій лад — як і ми — схопився за барки з долею за своє національне існування. Потрібні, отже, — власні лектури, дискусії, контакти, роздуми. Вершок бо авторових сподівань, — це збудження роздумів про майбутність. І заохота зробити для справи хоч би небагато — але практично і не зволікаючи.

* Від початкових чотирьох букв: Zjednoczone Odwody Milicji Obywatelskiej (З'єднана Резерва Громадянської Міліції) — допоміжна парамілітарна формація в ПНР. — *Ред.*

II

БІЛОРУСАМ: ПОМІЧ В ОРГАНІЧНИЙ* ПРАЦІ

*Помнім добре, што рабілі
Як нас дзерлі, як нас білі
Дакуль будзем так маучаці,
Годзі нам сядзець у хаці...
Нашто зямлю нам забралі?
Нашто в пути закавалі?
Дачкі, жонкі нам гвалцілі?
Тре, каб ми ім заплацілі!*

Анонімний граков'як білоруських повстанців, які боролися поруч з Т. Костюшком.

1. Земля і люди. Нема в Білорусії ані альпійських вершин, ані уривчастих берегів моря, ані безкраїх степів. Це пласка країна, здебільшого низинна, тільки незначно zdeформована доісторичними льодовиками. Луки і ліси, колись також болота, які надавали неповторного вигляду Полісся і про сучасний стан яких — після великих і, якщо йдеться про закони природи, насильних висушень — ніхто не вмів мені нічого конкретного сказати. Багато обробленої землі; по-колгоспному величезні поля сягають від горизонту до

* З огляду на те, що в українській мові нема відповідника слова «органічний» у вжитому тут значенні, ось його пояснення: Історичне поняття «Органічна праця» — це напрям громадської діяльності в Польщі, який виник у ХІХ ст.; він висував гасла легального захисту національного буття, головню шляхом розвитку економіки, освіти і культури. («Słownik języka polskiego», т. 2 [Варшава: «W-wo WN», 1978], стор. 540). — *Ред.*

горизонту, відзначаючись одноставними барвами, зовсім інакше, ніж у Польщі. Озер небагато, але вони бувають прекрасні; і назви якісь знайомі: Дрисвяти, Нароч, Свितязь*... Багата мережа рік і річечок. Це передусім поліська Прип'ять з її притоками: Горинню, Стоходом, Стиром, Случчю... На сході розганяється могутній Дніпро. На півночі Білорусії пропливає «латвійська» Дзвіна. З-під Мінська на захід прямує Німан. Грунт небагатий — піщаний, торф, жорства. Під білоруською землею досі майже нічого не знайдено, на чому б тутешній народ міг збагатитися.

Чи Білорусія гарна? Якщо комусь до вподоби пастельні, меланхолійні барви і образ пейзажу, а також зелень і води, — то так... Адам Міцкевич у творах «*Ran Tadeusz*» і «*Świtezianka*» просто молиться на білоруський пейзаж, хоч і кличе: «Литво!» Можливо, що і ним, і нами володіють особливі сентименти. Однак чи можна подумати про естетичне відчуття — без уподобань і сентиментів? Тадеуш Конвіцький, письменник повністю з нашої епохи, згадує:

...Білорусіє, Білорусіє. Чому називаєшся Білорусією, коли в тобі немає білого, коли твоєю білизою є руді осінні житинська, коли твоєю білизою є основи сірого полотна, викладеного на сонці, коли твоєю білизою є гарячий піт нужденних людей? Ти повинна зватися Доброрусь, ти повинна називатися Доброю Землею Добрих Людей. Ти не врізалась у людську пам'ять, Білорусіє! Ти не відібрала іншим свободи, не грабувала чужої землі, не вбивала з-за сусідньої межі. Для чужих ти мала пошану і гостинний калач, для грабіжників у тебе була остання корова і остання скибка житнього хліба зі знаком хреста на ньому, для нещасних у тебе було кри-
вав'яче серце і убоге не пещене життя, щоб його віддати... Коли нагадаю білоруське слово, коли повіє вітер з північного сходу, коли побачу полотняну сорочку зі смутною вишивкою, коли почую крик болю без скарги, завжди жвавіше затріпоче моє серце, завжди звідкись вистрибне якась лагідна туга, щоразу підпливе раптовий холод не окреслених докорів совісті, почуття спільної провини і сорому. — Білорусіє, Білорусіє, сіро-зелена з безкраїм небом над білявою головою, задобра ти, залагідна, зашляхетна на наш час (підкреслення автора цього трактату).¹

Не виключено, що розмах компліментів Конвіцького здивував би й самих білорусів, але в такому описі тих

* Свитязь, всупереч думці автора, розташоване в Україні, на Волині, поблизу м. Шацька, Любомильського району. — *Ред.*

1. Т. Konwicki, «*Kalendarz i Klepydra*» (Варшава, 1977), стор. 115.

людей і тієї землі щось справді мусить бути. Для рівноваги візьмімо слова Чеслава Мілоша, який зауважує, що білоруська — адже відносна — лагідність і добродушність може означати певну громадську і національну п а с и в н і с т ь, яка легко, дуже легко робить з них жертви будь-якого хижака; масу, «яка замість того, щоб бути суб'єктом, може стати об'єктом у чужих руках...»² Я став би в оборону назви Білорусія всупереч поглядів Конвіцького. Набагато довше, ніж у Польщі, лежить там сніг, і тоді справді там біло. Набагато більше, ніж у нас, ліси там переплетені березою або пригортаються до того дерева сільські обійстя. Вибрали собі також білоруси — як тільки мали коротеньку історичну нагоду — перевагу білизні на своєму національному прапорі: дві горизонтальні білі смуги, розділені червоною смугою.

Нам у Польщі загрожує анахронічне уявлення Білорусії, крізь призму пам'яті з-перед 1939 р. А ту землю — і людей — потім жажливо переорала війна, бодай чи не у більшій мірі, ніж Польщу. Опісля прийшли 40 років інтенсивного «будування соціалізму». Здебільшого знаємо, що це означає. Але, серед іншого, — також інтенсивну урбанізацію, в результаті якої, наприклад, Мінськ, — званий у нас колись як «литовський» — столиця, лише мінімально поступається кількістю мешканців Варшаві. Сильними міськими осередками стали Вітебськ, Могилів і Бобруйськ, а також Гродно, Брест і Барановичі. Центр ваги білоруського національного потенціалу пересунувся, здається, зрозуміла річ, з цілковито колгоспного села — до міст — із усіма соціологічними і культурними наслідками, які з тим пов'язані. Постала промисловість, головню переробна: машинобудівельна, хімічна, текстильна, харчова, деревообробна... Вона дає не тільки інший заробіток, але й вимагає іншого стандарту освіти, медичної охорони, комунікації. Коротше кажучи, білоруське суспільство було піддане радикальному лікуванню, незважаючи на все, модернізуючому лікуванню, тривалі і далекосяжні наслідки якого — передусім у культурно-творчій царині, у національній свідомості і активізації, сьогодні лише можемо намагатися розгадати.

В основному небагато — майже стільки, що ніщо — знаємо про сьогоднішню Білорусію: що там у людей сьогодні на душі? Офіційно країна називається Білоруська

2. Cz. Miłosz, «Rodzinna Europa» (Париж, 1959), стор. 205.

Радянська Соціалістична Республіка. В Польщі ніхто не має сумніву, що це тільки вивіска, як «соціалізм», «народна демократія», «мир» або «прогрес». Турист з Польщі, заглядаючи до газет, у кіно, до крамниць... оглядаючи написи, телебачення, церкви,... прислухуючись людям на вулиці або просто з ними розмовляючи, — ніяк не має враження, що він у Білорусії. Йому здається, що він у р а д я н с ь к і й країні, в якій абсолютно домінує російськість; білоруську мову чути, але вона десь на другому-третьому плані, натомість білоруську культуру головним чином видно в музеях, або з нагоди парадних починань, у формі народного одягу чи ансамблів пісні й танцю. З приводу таких, власне, нагод в офіційних промовах, в газетних статтях нагадується, що це є Білорусія. Але турист з Польщі — це особливий свідок, йому не слід вірити беззастережно. Що ж думають про свою ситуацію і перспективи корінні мешканці [Білорусії]?

Над життєвим рівнем не варто, здається, розводитися; шість років тому так чи інакше він був нижчий від нашого теперішнього періоду кризи. Русифікація, не тільки ця зовнішня, поверхова, але та, що сягає глибин білоруської душі, — безсумнівно існує. Може краще її було б назвати р а д я н і з а ц і є ю? Адже ми знаємо теорію і практику національної політики в СРСР. Тут, нагадую, живе близько 10 мільйонів населення, в тому білорусів дещо більше, ніж 8 мільйонів. За офіційними даними кожний д е с я т и й мешканець — росіянин, а приблизно кожний д в а д ц я т и й — поляк. Уявімо собі ситуацію — і атмосферу — у нас, в ПНР, коли б разом з нами жило 3,5 мільйона росіян і, в додатку, 1,7 мільйона, скажімо, власне, білорусів. І то росіян, які, як правило, не хлібороби, не робітники, які приїхали, щоб підсилити колгоспні бригади чи ряди промислових або послугових підприємств. Це, передусім, політичні та адміністративні, у найкращому випадку — технічні й професійні кадри. З другого боку, не могло оминати всіх білорусів з традиційно убогих сіл і містечок «суспільне висування» до промисловості, партійного і державного апарату, до міст. І діє там система шкільництва, від дошкілля по університети, політехнічні та інші інститути і художні ВУЗ-и. З я к и м о с ь місцем на білоруську мову і культуру. Діють там також, надіємось, що не тільки на показ, я к і с ь громадські інституції. З усього, що знаємо про шляхи розвитку кожної національної культури, навіть найбільш гнобленої, виходить, що нема можливості

цілком виключити з неї стремління до незалежності. Звісно, які існують в СРСР умови громадського життя, не згадуючи вже про політичне. Не була б, отже, дивною «тиша», яка панує в Білорусії, коли б це не була насправді цвинтарна тиша; більший «шум» про це доходить навіть з корінної Росії, не говорячи про Литву і Україну. Останнім часом дійшли вістки про шокуючі враження, викликані численними... домовинами з молодими білоруськими хлопцями, які полягли в Афганістані, так що мали навіть припинити... спроваджувати ті домовини.

Єдине, що нам напевно відоме, — це поширення білоруського самвидаву. Існують також білоруські еміграційні осередки, найсильніший з них у Лондоні, згуртований довкола Білоруського музею і бібліотеки ім. Франциска Скорини. Їхня програма не має політичного характеру, лише культурний. Існують, отже, дві можливості: або білоруси в цілості думають, що все, що вони здібні зробити для національного розвитку, — це плетання основ власної культури, або, що в існуючих умовах більше нічого зробити неможливо. Інтуїтивно думаю, що ближчою до правди є друга альтернатива. А це вже немало; нагадаймо собі польський досвід — як багато заляжало від стану культури і елементарної національної свідомості. Ще в 1979 р. Іван Павло II говорив нам:

Культура є виразом людини... вона є виявом порозуміння, спільного мислення і співдіяння людей. Вона постає, щоб служити спільному добру — і стає основним добром людських спільнот... Вона нас відрізняє і вона вирішує про нас — більше, ніж матеріальна сила, навіть більше, ніж політичні кордони.

Немає причини думати, що це стосується лише поляків.

Здається, що білоруси все ще на рівні творення, власне, такої — своєї культури. Яка їх відрізняє. Активізуючої, бо не існує водночас автентична і пасивна культура. Правда, якось їм це не зашвидко йде. Однак пам'ятаймо, що йдеться про дуже складний процес. І відбувається він поміж двома млиновими жорнами — культурами: польською і, передусім, російською. Брак там натомість етосу і традиції; з нашими, польськими, взагалі їх важко порівнювати; але не пережила Білорусія ані 20-літньої самотійності, як Литва, ані також великих, інтегруючих у діяльності самотійницьких рухів, як Україна. Так чи інакше, білоруси стоять в обличчі тотальної загрози своєї націо-

нальної тотожності з боку росіян. І або вони знайдуть для тієї тотожності відповідний вираз, не конче зразу у формі самостійності, або історичні події деградують їх до російської етнографічної особливості. З усього, що нам звісно про стремління до свого з боку малих народів Європи і Африки, Азії і Південної Америки, здається, що перша з названих можливостей — більш правдоподібна. І за нею також висловлюється як польський, егоїстичний, брутальний національний інтерес, так і наші сентименти. Здається, що шлях цей буде довгий і важкий.

2. Білоруси в кордонах ПНР. Не є гаразд. Живуть у замкнених середовищах, на південь і схід від Бялистока, а й в самому місті становлять значну частину його населення. Певна кількість розсіяна по всій країні, тимчасово — школа, армія, робота «на виїзному» — або й на постійне. Ми вже згадували при власних підрахунках, що польські білоруси нараховують 250-400 тисяч населення. У більшості вони належать до Православної Церкви в Польщі. Але це не є храми, які побуджують своїх віруючих або зміцнюють білорусько-польську дружбу. В них є власне Білоруське Суспільно-Культурне Товариство (БСКТ), явно підтримуване Міністерством Внутрішніх Справ, вони видають тижневик «Ніва»; функціонує декілька білоруських шкіл, у тому загальноосвітній ліцей у Бельську Подляським. Діє літературний клуб «Бяловежа», який згуртовує білоруських письменників — громадян ПНР. Як на більш ніж 200-тисячну громадськість, та ще й посеред чужого моря, це не так вже багато. Справжні білоруські діячі нарікають на «народну владу», що вона, мовляв, придушує їхню активність. Але й своїх не щадять: докоряють їм у слабкому ангажуванні у справи захисту білоруської культури; у почутті меншовартості в стосунку до поляків, також у численних випадках денаціоналізації, а навіть у приховуванні білоруського походження; у недостатній дбайливості навіть щодо своєї мови, котру дозволено зіпхнути до рівня виключно домашньо-родинного або сільсько-регіонального вжитку.

Коли будується «соціалізм», усякі суспільні явища стає трудніше виявити, бо їхні риси затирає пропаганда і дезінформація, а самі люди ховаються зі своїми поглядами і приховують дійсні ставлення. Виникнення «Солідарності» мусило, отже, до певної міри унаочнити духовний стан білорусів.

У Бялистоку — в найбільшому скупченні білорусів у

Польщі — загалом вони не бойкотували Незалежної Самоврядувальної Професійної Спілки [Niezależny Samorządny Związek Zawodowy — NSZZ], зокрема її промислових і будівельних ланок. А під час страйків поводитися не гірше поляків. Місцева громадська думка, яка з підозрою придивлялася до поведінки білорусів, нічого у цій справі не може їм закинути. Тільки в активі «Солідарності» легко можна було зауважити брак білорусів, навіть на рівні підприємства. І ще те, що у малих осередках — як Гайнівка чи Бельськ — білоруси у своїй більшості початково до цих подій ставилися зі стриманістю, яка поступово почала перетворюватися у явну нехоть. Білоруське село було одноставно неприязне. Не важко було там почути неприховані нарікання на «польські порядки» і бажання, щоб нарешті всього того Валенсу чорти взяли. Білоруський письменник з Бяlistoку Сократ Янович пояснює це просто... страхом, який серед білорусів викликає к о ж н е польське заворушення. Він пише так:

Існування бо національних меншостей скрізь непевне. Моя мати, старушка, познансько-варшавсько-гданськими подіями, які наступають одна за одною, весь час турбується, побоюючись за свою «руськість»; я також у той час нею не чванюся... Людина, яка говорить по-польськи, викликає у матері непереможне бажання віддалитися від неї, зникнути їй з очей. До урядових інстанцій іде лише тоді, коли її категорично викликають або просто примушують... Вже перед входом до кабінету начальника готова плакати. Такий її віковий досвід у контактах з адміністрацією панів поляків... Зі мною, її сином, зовсім подібно; та тільки різниця, що я не попускаю сльози, лише «по-солідарностевому» лаюся (щойно внуки стають нормальними). У мене це лише інша форма — того самого страху і почуття меншовартості, який вгризся у наші рефлекс. Для нас польськість — це панськість, якої ми водночас і прагнемо, і боїмося... Наша, білорусів, емоційна ситуація, в цілому, властиво, залишилася незмінною... У Мінську, Вільні чи Бяlistoку в цій справі все надто тотожне, а різниці не виходять поза регіональну специфіку («Доброрусь», Доброрусь»).

Не було б, однак, правдою, коли б ми сказали, що у білорусів ніщо не стрепенулося. Вони зробили певні спроби поліпшення своїх справ. Найважливішими були заворушення у Бяlistoччині, в головному відділі Білоруського Суспільно-Культурного Товариства супроти штатного головного правління; робили йому закид «невиправдання довір'я своїх виборців», «серйозне порушення статуту» і

«ліквідаторство» істотних організаційних праць Товариства; твердо домагалися скликання Надзвичайного з'їзду у першому кварталі... 1982 р. З'явилося декілька публікацій у білоруській мові «поза обсягом цензури». З-посеред них слід вказати на анонімний літературний твір «Розповідь про Лису Гору» («Сказ пра Лису Гару»), який вже давно поширюється у самвидаві по БРСР, і... на «Декларацію Прав Людини», авторства Організації Об'єднаних Націй. (Ось що тим білорусам блукає по головах?!). Особисто найбільшу увагу я б звернув на невеличку розвідку «Православна Церква в Бялистоцькому краю і білоруська мова у ній» («Праваслаўная Царква в Белаастоцкім краі і беларуская мова у ёй»). Анонімний автор розправляє в ній з фундаментальною справою розмежування білорусів від росіян і поляків за допомогою практичного укладу стосунків церква-костюл, у тому й вживання літургійних мов; обурюється, що білоруси-католики без винятку користуються польською — і полонізуючою! — літургією, натомість білоруси-православні — російською. Справа своїми ускладненнями виходить далеко поза лінгвістично-церковну проблематику. Без прочитання тієї розвідки взагалі неможливо висловлюватися в справі сучасних польсько-білоруських стосунків; докори зроблено в ній усім по черзі: Костюлові, Церкві, полякам, росіянам і... самим білорусам.³

3. З огляду на брак місця подаю тільки кілька характерних думок у власному перекладі [автора цього трактату — К.П.]: «Говорять нам: не мова важлива, а віра. Відповідаємо їм: якщо, так, то чому ж вона, наша батьківська мова, не може знайти свого притулку в Божому храмі? Половина православних у Польщі — це білоруси. Скажу більше: це, власне, вони є тими родовитими православними тут і тепер. Тільки у нашому пейзажі золота баня не є чимсь дивним і чужим. Ми несемо на своїх плечах головний тягар матеріального утримання нашої Святої і Апостольської, щоб справу досказати до кінця... Боже, чим же цей мій народ провинився, що його мову проганяють з Твоєї святині, неначе язичницьку нечисть? У чому провинна її слова? ...Питала колись молодь на святій горі Грабарці, чому вся Церква ще не приєднана до польської культури. Замість відповіді вона почула унікаючу балаканину, яка родиться зі страху. Чеслав Мілош... пояснив би їм так: Православна Церква чужа польській культурі, бо культура прийшла до поляків не з Константинополя, а з Риму. Вона ватиканська... Справа не в безглуздім націоналізмі, у ненависті дикунів до всього, що польське, о ні! Якраз навпаки — в обороні нашого білоруського... Католицьке віровизнання на білоруських землях існує відносно віднедавна... Ми мусимо бути собою, бо ми хочемо жити, і то жити за свій рахунок... ані поляками, ані росіянами, а білорусами [мусимо бути], господарями своєї долі, без підтакування будь-кому... Тому великий гріх думати, що тільки православ'я узаконює

Білоруси зробили також практичні заходи. Не можна сказати, що з розмахом. Весною 1981 р. вислали, «під патронатом» бялистоцького відділу Білоруського Суспільно-Культурного Товариства, меморіал до 1 секретаря Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії [Polska Zjednoczona Partia Robotnicza — PZPR] С. Кані, в якому представили всі свої жалі і постулати на адресу влади, підсилюючи аргументацію нагадуванням білоруських заслуг у «зміцненні народної влади». Нарікання зводилися до культурної і особистої дискримінації, а постулати — до вимог полагодження несправедливості, загалом переконливих, а також до вимоги допустити бялистоцьких білорусів до пропорційної участі у партійних інстанціях і адміністративному апараті. Пікантності тій справі додав факт, що меморандум — за посередництвом британського Міністерства Зовнішніх Справ — було скеровано до Мадридської Конференції у справах виконання гельсінкських угод. Отже формальна скарга на ПНР на світовому форумі. Цікаво, що основних справ, які стосувалися польсько-білоруських взаємин на захід від Бугу, білоруси не визнали — навіть за тодішніх обставин — і не вважали потрібним бодай будь-яке порозуміння у цій справі з Незалежною Самоврядувальною Професійною Спілкою «Солідарність», не згадуючи вже Римсько-Католицької Церкви.

Ще два факти заслуговують на увагу. Перший — це постановня Установчого Комітету Об'єднання Білоруських Студентів в Польщі (30 травня 1981 р.). Порозумівся він з аналогічними комітетами литовців і українців, щоб спільно добиватися формальної, юридичної реєстрації. Самозрозуміло, влада відмовила домаганням — і то рішуче; цікаво, що у тому самому часі та ж влада легалізувала... Об'єднання Африканських Студентів; і це зрозуміло: Африка — далеко, натомість Білоруська, Литовська і Українська «соціалістичні республіки» — ось за межею. Незважаючи на

віровизнання — у репліці католицизмові, — а всі інші — це помилка... і ще в додатку таке православ'я, яке відштовхує білоруську мову і глузує з неї... Ми не займатимемо політикою, — нам говорять... Вони, звичайно, не розуміють того, що політика — це все, що робить людина або громада. Не займатися політикою — це також політика. Політика — це такий звір, від якого ще ніхто не втік! Нею можна лише займатися більш або менш активно. Якщо менш активно, то решту політики робитиме за тебе інший... Насправді тепер вже тільки небіжчики не політикують... Католицизм у Польщі не мав би навіть десятої частини своєї сили, коли б не виріс на великого захисника національних інтересів польського народу».

поразку ініціативи, є в її короткій історії оптимістичний акцент. Зрушилися білоруська, литовська і українська еліти в Польщі; еліта розумова і еліта ма й б у т ь о г о, бо ж це молодь. Вона наочно переконалася, які в нас суспільні перепони. І як не дивно — поляки поставилися до тієї ініціативи не тільки приязно, але й з розсудом: як влада Варшавського університету,⁴ у якому був осередок «зарази», так і мазовецька «Солідарність», а також — передусім — польська молодь з Незалежного Об'єднання Студентів [Niezależny Związek Studentów — NZS]. Помагали наскільки могли. Не ангажували білорусів, литовців і українців ані у пишномовні декларації, ані також у безпосередню боротьбу з владою. І що найважливіше — ніхто не намагався переориєнтувати їх на «регіональних» поляків, хоч би тільки у ягайлонському дусі.

І другий факт — це підписана правлінням Міського Гуртка Білоруського Суспільно-Культурного Товариства листівка, зі заголовком «До білорусів у Бялистоку»:

Земляки! Записуйте своїх дітей на навчання білоруської мови в бялистоцьких школах... Доля народу і доля його мови — та сама. Хто запроторює свою мову, той запроторює власний народ. Не цураймося, отже, нашої мови, щоб і ми самі не погинули! Наші діти повинні бути дітьми нашого духа. Наше рідне слово у нашому домі єднає нашу родину... Хто не вміє з пошаною ставитися до свого, той неспроможний оцінити багатство чужого... Нашим дітям заподіюємо кривду, коли не запевняємо їм доступу до рідної мови... Адже першою справою, за винятком хліба, про яку має думати кожний народ, є навчання дітей рідної мови та історії. Без вивчення минулого народу не можна навіть думати про його існування. Для нас, білорусів Бялистоку, незаперечною konieczністю є навчання білоруської мови у школах нашого міста... Хай наші діти і внуки заговорять по-білоруськи.

Своєрідною розумовою синтезою білоруського розбудження у добі «Солідарності» є анонімна листівка, яка поширювалася по Бялисточчині на зламі 1981/82 рр. з вимовним написом: «Прочитай, перепиши і передай другому!» Не пожаліємо місця на ще кілька цитат, хоч не всіми ними ми захоплюємося; однак для нас важливішим є те, що ми чуємо справжній голос білорусів і що можемо

4. Факт, що університетська філія в Бялистоку є філією Варшавського університету, сприяв білоруським студентам починати на своєму смітті. Місцеві жартуни говорили, що коли філія стане самостійною, це буде Уряд Безпеки...

до певної міри запримітити і х н є бачення власної ситуації.

Білоруси! Православні!.. У нашій країні dokonуються великі зміни, а ми, як завжди, дремаємо, а наша селянська боязливність і обережність не дозволяють нам злізти з печі (традиційне місце спання під час морозів у білоруських хатах — примітка автора цього трактату) і почати нове життя так, як це годиться сучасній людині... Дорогі! Щоб стати кимсь, треба дбати про свою душу і розум. З розумом у нас, як досі, не так вже зле, ми нарешті дочекались власної інтелігенції (хоч і з цим проблема), але з духом у нас, «браття», справа зовсім марна: ми соромимось рідної мови, не знаємо власної історії і культури, гуртово переходимо на католицизм, з власного вибору, без жодного примушування, полонізуємо наших дітей... Ми мусимо переорієнтуватися! Ще не запізно! Свідомі білоруси організуються у Православні Братства... Об'єднання Студентів, Громадське Об'єднання Збереження Пам'ятників Білоруської Культури... Обов'язково слід відновити Білоруське Суспільно-Культурне Товариство... зробити з нього живу і динамічну організацію для добра нашого народу. Ніхто серед нас не протривав соціалістичним порядкам, а тепер, хоч час у Польщі неспокійний, ми не страйкуємо, не бунтуємося, працюємо, не щадячи наших рук. Нашим ворогом є «самозневага», наше почуття «смигнотості», яке в нас вмовляють!

В усьому цьому вражає те, що заклик спрямований в и к л ю ч н о в сторону білорусів. У драматичному тоні, немовби у передбаченні смертельної загрози народові. Автори закликів зосереджують свою увагу на основних справах, — але водночас і е л е м е н т а р н и х — для національного існування, наприклад, національна гідність, мова, віра, пам'ятки... Це нагадує ситуацію польської «меншості», також селянсько-робітничої, десь у Сілезії чи на Помор'ї на зламі XIX і XX ст. Треба здогадуватися, що ті автори аж ніяк не належать серед своїх до більшості, а сфера їхніх впливів є для нас таємницею; я б не перебільшував тут в оцінках. Це також не припадок, що немає у тих текстах ані слова про... польські справи. Категорично відкидаю думку, що ті автори не розуміли, що від стану тих справ у Польщі залежить чимало, в тому й ситуація у «бiallyстоцькому краю». Вони, мабуть, не хотіли дражнити поляків — польського народу — докорами, бо тоді «ще не було відомо, як воно буде»; від пропольських жестів, важких до здійснення в ситуації, яка створилася в країні, а й в Бiallyсточчині, від боротьби, врешті-решт, «за нашу і вашу...» — вони стримувалися, щоб не знеохочувати своїх.

Коли б, отже, йти за змістом названих листівок, нема польського народу ані в державі, в якій живуть адресати тих листівок, ані також давно ніхто не бачив поляків у... Бялистоку.¹ В усякому разі, білоруси від них нічого не потребують і не вимагають.

Але насправді — поляки там є. А їхній стосунок до білорусів — хоч кращий ніж навпаки — важко назвати приязним. Місцеві польські претензії, крім природного упередження до іншої мови і віри, мають один «залізний» аргумент. Білоруси, власне, вважаються суспільною опорою тутешньої «народної влади», якої бялистоцькі робітники, селяни і працююча інтелігенція, м'яко висловлюючись, недолюблюють. Може не радість, але напевно полегшення, з яким білоруський народ зустрів воєнний стан, — надто різко контрастувало з місцевою польською пригнобленістю, щоб цього не можна було зауважити. І коли з Бялистока добре кинути каменем, цей камінь може стати знаряддям агресії супроти... СРСР; важко, отже, дивуватися почуттю польської, окраїнної станиці, а також почуттю загрози. На підставі схожості мови і релігії, контактів із земляками «за кордоном», прихильності до влади і колгоспів, польського досвіду з 1939... 1956 рр. — білорусів вважають за своєрідний «авангард» могутнього сусіда, який, невідомо чому, не користується

5. Першорядним документом стану білоруської свідомості є періодичне видання «Беларуські Считак», який у 1981-83 рр. був видаваний поза обсягом цензури, але напівлегально, на підставі формули «конституційних і громадянських прав». Його друкували гектографічним способом тиражем 100 примірників, обсягом по кількадесят сторінок. Наскільки знаю, з'явилися чотири номери, і після низки акцій і присикувань з боку одного органу, який в ПНР насправді керує пресою і культурою, редакція припинила діяльність. «Считак» був інтелігентським періодичним виданням, редагованим на доброму рівні. Він був тим цікавий, що не дуже часто маємо нагоду чути автентичний білоруський голос. Головним чином він публікував матеріали з актуальної білоруської суспільно-громадської хроніки, а також і літературні, документи часу та історичні інформації, передусім, з історії зачатка незалежної білоруської державності 1917-19 рр. Читання «Считака» не завжди було миле полякам, тим більше анонімні автори не підлашувалися до нас. Не завжди також їхні тези спиралися на будь-яку обґрунтовану критику. У тому часописі можна було, однак, відчутти палкість — білоруський патріотизм — а також автентичність; обидва аж по наївність позбавлені політичної думки і тактики.

Я особисто авторам «Считака» завдячую дуже багато у своїх спробах зрозуміти білоруську «душ», а низка зроблених у цьому нарисі узагальнень — на власну, зрозуміла річ, відповідальність — спирається на цю лектуру або на викликані нею рефлексії.

на Бялисточчині такою зичливістю, до якої так наполегливо стремить.

Маємо, отже, справу з національним антагонізмом у повному розквіті, тільки, що місцевим. Він досить напружений. Існує в усіх належних площинах — політичній, культурній, економічній, — в тому й часто в суперечності інтересів і кар'єр конкретних осіб, храмів і сіл. Якщо до тепер не прийшло до явних суперечок на зразок тих з 1945–47 рр., то головним чином тому, що обидва суспільства у деякій мірі вросли одне в одного («ополячення») і що «шовіністи» обох сторін характеризуються лагідністю духа. Чекати нам — полякам і білорусам — пасивно, аж станеться щось, що, бодай, одну сторону спонукає до дії? Чи ж не вистачить, що така біда мучить їх і нас, і коли ця біда, хочемо того чи ні, найчастіше є й спільною бідой, — між нами співпраця не існує?

Не знаю, що думають про існування своїх земляків, котрі живуть у кордонах ПНР, люди з округу Мінська, Вітебська чи Бреста. Але я знаю, що думають поляки у Варшаві, Кракові, Вроцлаві і в Познані про життя білорусів у Польщі. Вони нічого не думають. І нічого не знають. Я радий сказати на підставі досвіду, що не було б правдою, що поляки з центру не хочуть нічого бачити чи знати. На перешкоді стоїть пильно стережений інформаційний бар'єр; у добі «Солідарності» він був подекуди відхилений під напором суспільства, однак не було можливості наздогнати багаторічні занедбання. І — побороти упередження.

На якому ґрунті вони виростили? Звідки взявся бялистоцький антагонізм? Методом пущеної у зворотну сторону кінострічки гляньмо, хоч би тільки поверхово, у недалеке минуле.

3. Біля джерел «народовладдя» у Бялисточчині. Для цієї землі сучасність почалась негайно після... 17 вересня 1939 р., тоді, коли Червона Армія, сфорсувавши Німан і Щару, перейняла від німців не тільки Бялисток з округами, але й Августов, Грасьов, і Замбрув, і Ломжу., де визволення білорусів з-під польського ярма відбувалося досить дивно, бо їх там ніколи не було. Однак там, де вони жили, вони «радянську владу» прийняли зичливо. Про численні тріумфальні брами і червоні прапори — це все правда, при чому вони були продуктом білорусько-єврейської співпраці. І знов яскравий контраст з настроями переважаючого чис-

ленно, навіть без Ломжи і Аугустова, польського населення. А воно собі добре, з мазовецько-підляською непохитністю, все запам'ятало. Аж надто добре: у пізніших ставленнях поляків не знаходимо навіть крихітки роздумів (сорому?) про те, що білоруські і єврейські співгромадяни так охоче перейшли до нової, адже страшної дійсності, неначе для них все це було краще, ніж польське ярмо.

У кожному разі три замешкуючі тут народи обрали — негайно і одноголосно — своїх представників до радянської влади, і ті представники в не меншому поспіху і з таким же одностайством просили про приєднання як Гайнувкі з округами, так і дрібношляхетських районів Лап чи Чижева «на віки вічні» до СРСР.⁶ Прохання зразу було задоволене. Зразу уведено суспільні реформи, а також почала розвиватися промисловість. І щось почало псуватися в ідилії. Насамперед спорожніли крамниці. Цілковито. Потім — прийшло «лихо врожаю» на... м'ясо, якому важко було зарадити з огляду на те, що не було де купити солі; тому кращі шматки м'яса їли зразу, а гірші викидали, бо воно гнило. Цей феномен, якимось дивно недобачуваний дослідни-

6. Єдиним, наскільки знаю, описом тих виборів у крайовій історичній офіційній літературі є праця Марії Турлейської «Правди і фікції» («Prawdy i Fikcje» [Варшава: «KiW», 1966]). Авторка стояла тоді беззастережно на позиціях «прогресу». Розділ 9 — «Вибори в Західній Україні та в Західній Білорусії. Радянсько-фінська війна» — великою мірою спертий на тодішній польськомовній пресі, в ньому чимало цікавого, а інколи просто гумористичного матеріалу. Не йдеться ані про відсотки кандидатів по національностях, ані про участь у виборах, бо ми вже самі знаємо, як це робиться. Істотнішим є те, що авторка вважає, що на окупованих Радянським Союзом територіях було близько 5 мільйонів українців, приблизно 2 мільйонів білорусів, близько 3—4 мільйонів поляків і понад мільйон євреїв. Місцеві комуністичні партії були ліквідовані Комінтерном у 1938 р., тому, власне, комуністи зголосилися до влади індивідуально, і вона їх зовсім не фаворизувала. «Слово „Польща“, — читаємо, — нерозлучно було в'язане в деклараціях з „польським ярмом“. Ломжинський чи Щучинсько-Гравський повіти не тільки етнічно суто польські (якщо не рахувати євреїв), але й знані як оплот „національної ідеології“ і дрібної шляхти, а пізніше — збройного опору „народній владі“ аж по 1950 рр., не виявилися гіршими від комунізуючих районів Кобриня чи Пружан». «Першим головою Тимчасового правління в Ломжі, — читаємо у Турлейської в іншому місці, — став, наприклад Пилип Власович Гращенко, білорус, колишній голова... в Каликовичах, відзначений орденом Леніна за зразкове ведення т в а р и н н и ц т в а у радгоспі». Так само було з Шершеневим у Щучинсько-Гравському повіті. Та не в цьому справа, як вони собі там давали раду. Головним є те, що населення зразу розпізнавало національність і наміри та кваліфікації нової влади, воно це запам'ятало; не без впливу на свою і досі невелику «зичливість» в стосунку до братів білорусів.

ками, не може бути пояснений на науковій базі, бо, з одного боку, сам народ, також білоруси, домагався, щоб його колективізували, а дивлячись з другого боку, — цей же народ кинувся вбивати все, що було у хлівах живе, і в цьому винятково польські і білоруські селяни діяли «пліч-о-пліч», неначе як колись під Грунвальдом. Настала драконівська, з нечуваними сценами депортація населення вглиб Росії, у Сибір, у Казахстан... Самозрозуміло передусім поляків, але й не без поважної кількості білорусів і євреїв. Але ці перші добре запам'ятали собі «проводирство», і воно живе ще й досі у свідомості вже третього покоління; тим більше, що не обійшлося без того, щоб білоруси не помагали в депортації чи щоб не користувалися майном виселених.

Револьюційні настрої серед білорусів настільки заспокоїлися, що коли з черги у 1941 р. територію займали німці, — знов де-не-де появилися вітальні брами. Несчастний народ. Нових володарів білоруської землі не треба тут описувати. Їм білоруси були потрібні тільки як поліцаї, шпики, тюремні наглядачі. Решті народу залишили долю постачальників «контингентів» і слов'янських «унтерменшів» — чи то у формі звірячого вивозу на роботи до Рейху, заложників чи невільників до робіт на тилах величезного фронту. Зачатки національного руху (білоруські комітети) не могли в тих умовах розгорнути діяльність поза... складання списків з доносами на поляків, і краще для білорусів, що її не розгорнули.

Залишилися їм три альтернативи. Приєднатися до польського підпілля, а опісля до партизан. Ті останні тут були аківсько*-енесзетівської** орієнтації, отже програмово незичливі білорусам, зокрема після подій 1939-41 рр. і коли були переслідувані білоруською поліцією в німецькій службі. Ну й для самих білорусів це не було б надто сприятливе. Творення власних, незалежних організацій. Антинімецьких, антипольських і антиросійських? Сумні жарти. Незважаючи навіть на брак у тому напрямі досвіду і схильності, — а також будь-яких матеріальних засобів, — то як взагалі можна собі уявити політичну орієнтацію автентичного білоруського національного руху в такій ситуації? Залишався російський варіант. Об'єктивно варіант

* Від початкових двох букв: Armia Krajowa (Армія Крайова). — *Ред.*

** Від початкових трьох букв: Narodowe Siły Zbrojne (Національні Збройні Сили). — *Ред.*

фатальний, передусім, тому, що на «білоруську справу» не було в ньому місця, навіть у такій мірі, в якій воно знайшлося для «польської справи». Тут існувала загроза русифікації Білорусії, загроза тим більша, що білоруси були ближчі до росіян своєю мовою, релігією, що Росія була сильнішою — в сенсі потенціалу і безпощадності поведінки — державою. Пом'якшуючою обставиною був факт, що білоруські землі були об'єднані в рамках однієї держави. Суб'єктивно? Не знаю, наскільки насправді в білоруських душах було надії «на краще». Адже їхній «актив» знав про фізичне знищення в СРСР переважної більшості білоруських партійних кадрів, також адміністративних і культурних; і про справжню різанину білоруського «кулацтва» на схід від польського кордону 1939 р.; і про злидні — матеріальні і моральні — існування в БРСР... Однак вибрали. Сумніваємося, чи зробили це з легким серцем. Здається, що переважна більшість білорусів просто хотіла переконатися і проіснувати через війну. Історія не дала їм такого шансу. Німці, з вродженим тактом і тонкістю, почали свою діяльність по всій Білорусії... А розбита Червона Армія, потім підсилена з повітря воєнною технікою та інструкторами (також політичними), — свою партизанську діяльність. Не без значення був факт, що в тій армії служили сотні тисяч білорусів. Трагедія того народу полягає в тому, що він гинув на фронтах, у лісах, під час жаклих патифікацій не як народ, а як окремі «радянські люди». Відносно зазнав більше жертв, ніж поляки, бо аж 1/4 населення. І за таку страшну ціну не діждався не тільки поліпшення своєї національної долі, але навіть мавзолею-дороговказу на майбутнє, як поляки біля Монте-Кассіно.

Коли 1944 р. Червона Армія повернулася у Бялисточчину, початково здавалося, що вона просто увійде у склад безмежної Країни Рад. Польська Робітнича Партія [Polska Partia Robotnicza — PPR] і Гвардія Людова [Gwardia Ludowa — GL] взагалі не цікавилися тією територією, тому що вважали, що вона після війни увійде до складу СРСР, отже це було «чуже подвір'я». Почалось організування нормальної російської адміністрації. Білоруси з російського партизанського руху і з армії були виміряними кадрами. Не тільки до міських комітетів, але й для допомоги НКВД, міліції і тюрмам. Швидко прийшло розчарування, бо Сталін докинув Бялисточчину «полячишкам», щоб нею обтерли собі сльози. Були шанси репатріації до

БРСР. Ними скористалися тільки окремі одиниці. Не без рації по сей день білоруси аргументують, що вони тут [у Бяlistоччині] в себе дома, і що в них тут довший стаж поселення, ніж у поляків. Тому, власне, відступаючи у напрямі Гродна «радянські органи» могли передати групі Польського Комітету Національного Визволення з Любліна не тільки документи та ідеологічні вказівки, але й «випробувані кадри» з сак-так організованою суспільною базою. Це «народній владі» було більш потрібне, ніж грибам дощ.

Польсько-бяlistoцький народ, у своїй відсталості й запеклості невідячно зустрів нову дійсність. Ще гірше, ніж за першим разом, у 1939 р. В нього було сильно зорганізоване підпілля. Ідейні аргументи зовсім тих людей не переконували; у порівнянні з варшавськими інтелектуалами вони зовсім не читали ні газет, ні брошур. На життєві аргументи і зауваження, як «ось побачите, як тепер буде», вони звичайно відповідали безцеремонно, що «все вже бачили». Тому, власне, Бяlistоччина в «малій громадянській війні» займала передове місце, і тут, в її лісових нетрях, у 1957 р. пролунали останні у цій війні постріли. Проливали кров винних і невинних. Чимало крові. Йшли з димом польські та білоруські садиби. Поганої слави діждалося Воеводське Правління Безпеки у Бяlistоку, а й бяlistoцька тюрма — обидві установи обслуговування з переважно православним персоналом; місцеві поголоски наполегливо підтверджують, що були люди, які зникли там так, що ніхто вже їх ніколи не бачив, навіть судова зала. В цілому все це йшло на рахунок білорусів. За схемою: якщо конфідентом чи функціонером був поляк, то говорилося, що Ковальський — це «бидло», якщо нато-мість фундаменти соціалізму будував білорус, то без здивування говорилося, що «білоруси» — це більшовицькі холоуї. Не важко уявити собі почуття польсько-бяlistoцького народу, коли з впливом часу ним почав правити білорус у ранзі І секретаря Воеводського Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії — у відомому стилі, а також з відомим тактом і розмахом, притягаючи туди в додатку своєрідне «лоббі» своїх земляків.

Треба, однак, рішуче протиставитися місцевому, сиба-ритському переконанню, що це білоруси придумали і збудували «бяlistoцький соціалізм». Це настільки свійський продукт, наскільки й «варшавський соціалізм». Присилали сюди постійно керівні кадри з центру країни, щоб робили

кар'єру. І місцевий прогресивний елемент також недовзі знайшовся, зокрема від часу, коли придушено підпілля. Основна маса білорусів залишалася у своїх убогих селах, прагнучи лише спокою. Молодші рушили у напрямі багатоповерхових будівель Бяlistока і Гайнівки, де вони як люди й сусіди, незважаючи на попередження польського оточення, не користувалися поганою репутацією; вони також бажали користуватися відносним добробутом в ПНР, а й спокійним життям. Але залишилися по сей день у пам'яті білорусів цілі ряди міліцейських і «убецьких»* домовин, які часто з православним хрестом на плитках, були супроводжувані крізь місто на цвинтар почесною ротою і оркестром, а також справжнім розпачем родини. Хай тут буде прикладом пост Обивательської Міліції [Milicja Obywatelska — МО] в Боцьках, мабуть рекордист у відбиванні, не завжди ефективному, нападів «банд», а який сьогодні може похвалитися єдиним у Польщі музеєм «боротьби за зміцнення народної влади». Залишилося у пам'яті білорусів також, як ночами силою виводили за стодолу «інформаторів», може інколи й несправжніх, як їх, безборонних, батожили — чи справді завжди винних?, — як «лісовики» силою брали продовольство... Як білоруська, так і польська пам'ять виявилися селективними; білоруська зберегла факт підпалювання сіл і вбивання православних селян; не хоче однак тямити, що тиждень раніше побожний народ того села викликав на ночуючу тут «банду» Корпус Внутрішньої Безпеки [Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego — KBW], барикадуючи стодолу, щоб їм поляки не втекли. І так котилося роками це зачароване коло. На щастя, без крові — воно котиться і по сей день.

Тому, власне, кожне польське заворушення, хоч би навіть з нагоди приїзду Івана Павла II, білорусів лякає — чи поляки не почнуть наново поражунків.

4. Ще один суверток фільму історії назад. А звідки взяли ті білоруські тріумфальні брами для Червоної Армії у 1939 р.?

Жило тих наших слов'янських братів у кордонах тодішньої Польщі в десятеро більше, ніж тепер. Історики підраховують білорусів на 1,4—1,8 мільйона осіб, але признають також існування людей, які польській владі декла-

* Від початкових двох букв: Urząd Bezpieczeństwa (Уряд Безпеки). — Ред.

рувалися як «тутешні»; тих було близько 700 тисяч. Це поліщуки. Тоді вони не мали скристалізованої національної свідомості на елементарному рівні, однак велика їх більшість потенційно — білоруси. Разом, отже, було їх понад два мільйони.

Важке було їх життя. Заселявали північно-східні, найубогіші та найбільш занедбані території II Речі Посполитої. Ця убогість була спадщиною століть, зокрема доби царського панування, коли то скрізь щось діялось, за винятком білоруських земель колишнього Великого Литовського Князівства. Наслідки цього мусили впасти на долю польського правління. Не йдеться про те, наскільки воно могло виправити зло. Білоруси незапримічали навіть спроб. Натомість запримічали, що зовсім таки чимало полякам, як правило, жилося тут краще. Землевласники, інтелігенція, працівники адміністрації, а хоч би тільки польські дрібношляхетські закутки. До того напливло з центру Польщі військовослужбовців, поліцейських, залізничників та упривілейованих колоністів. У більшовицько-польській війні [поляки] владу опанували силою — виконували її, ну що ж, всіляко, на злидні не мали жодної ради, так як і не мали розуміння для несміливих білоруських національних прагнень. А також щодо шкільництва, преси й літератури. У кожному разі білоруси оглядалися на ризький кордон, бо там жила більшість їхніх земляків. У даній ситуації кидали оком на Мінськ не без певної туги і надії...

Самозрозуміло, що польська точка зору була зовсім інша. Поляки вважали цю землю своєю так само, як Мазовше чи Куяви. Жили тут від «непам'ятного часу», мало поступаючись кількістю білорусам. Та й була це земля Костюшка і Міцкевича, Пілсудського і Трагутта... Поляки мали перевагу не тільки суспільно, бо так історично склалось, але й щодо цивілізаторського внеску у ту землю. Костьоли і монастирі, замки і поміщицькі садиби, протерті крізь глухомань дороги, історичні назви міст і рік, школи... Врешті було польське почуття, що, власне, ми [поляки] відвоювали цю країну від росіян у драматичному ході війни; тисячі поляків — тутешніх, але й мазурів, познаньків, малополян — залишилися тут, над Німаном, Щарою і Прип'яттю по Судний День, тоді, як білоруси спокійно спали на славнозвісних «печках».

Білоруська культурна і політична пасивність — побіч однопрошаркової суто селянської суспільної структури — викликали сумніви, наскільки можна білорусів вважати

н а р о д о м у новітньому розумінні цього слова. До тих сумнівів прислухувалися тим більше, бо вони йшли в парі з людськими, повсякденними інтересами поляків. Це правда, що білоруська активність у час великих історичних подій 1914-20 рр. була слабка у порівнянні з Литвою, Україною, Росією чи Польщею. Але неправдою є те, що не було жодної активності. Весною 1917 р. у Мінську (який поляки називають Литовським) постав Білоруський Національний Комітет (БНК), перші в історії того народу квазі-парламентарні збори, які сформулювали національні прагнення білорусів. «Wielka Encyklopedia Powszechna PWN» (т. 1, стор. 760) пояснює це, samozрозуміло, як «намагання білоруської буржуазії... при підтримці польських великих землевласників і німецького окупанта, взяти у свої руки владу». Сміх бере, зокрема, коли читаємо про «білоруську буржуазію». А насправді? Білоруський Національний Комітет намагався втримати у своїх руках прапор самостійності у надзвичайно складних політичних умовах: двох російських революцій, німецької окупації Мінська, закінчення на Заході Першої світової війни, вступу Червоної Армії, яка, зрозуміла річ, розігнала той Комітет, вступу Польського Війська, про наслідки чого прийдеться сказати дещо більше... В цілому слід зазначити, що перспектива майбутнього Білорусії балансувала між автономією у межах демократичної Росії, пов'язанням з Польщею і самостійністю. Діяльність Білоруського Національного Комітету, наскільки залишився по ньому слід, занадто зводилась до меморіалів і грамот, а замало в ній було організаторської конкретності — з творенням власної сили передусім. Як же інакше виглядала б сучасна історія білорусів, коли б вони здобулися хоч би на половину того зусилля, яке зробили поляки в... Росії і, власне, в Білорусії! Але вони не мали навіть десятої частини польської маси офіцерів і унтер-офіцерів у царській армії, не згадуючи вже про польську свідомість мети і реалій політики, а також — р і ш у ч о с т і. Не знаємо, яку Комітет мав підтримку серед мас. Багато дечого вказує на те, що вона була невелика. Мабуть її мав на думці маршалок Пілсудський, коли говорив з гіркотою про «білоруську фікцію»; не був він для них, як полякам звісно, ворогом, хоч не мав нагоди здобути прихильного ставлення білорусів.

Кордони з Польщею Комітет бачив як кордони з Польським Королівством 1815 р.; мав претензії не тільки на Гродно, Ліду і Брест, але й на Бяlistоччину по Бебж і

Нарев. (До речі кажучи: на всіх кордонах постулюваної держави вимальовувався потенціальний конфлікт — з росіянами за Смоленщину, з литовцями за Вільно, а з українцями за розмежування на Дніпрі.* В цілому Комітетові ближча була Росія ніж Польща. Вже у першому зверненні до свого народу (25 березня 1917 р.), побіч програми автономії у федеративно-демократичній Росії, Комітет сформулював таке:

...Білоруський Національний Комітет вважає потрібним перестерегти перед людьми, які послуговуються ім'ям білоруси і які почали агітацію (пропаганду) за приєднання до Польщі або до іншої держави (йшлося, мабуть, про Литву). Таких людей БНК, коли б вони виступили від його імені, буде вважати провокаторами.

Вступ поляків далеко вглиб Білорусії, аж по Березину (1919 р.) дещо змінив білоруські декларації, однак невідомо наскільки щиро.⁷

* Мабуть на Прип'яті, бо кордон між Білорусією і Україною по Дніпру — зовсім коротенький. — *Ред.*

7. Це була, в міру наших сил, велика воєнна епопея. З небуття окупаційного століття, з ролі безвільного побоювання для європейських великих держав — Польща поверталася на свої історичні шляхи. З власної волі і на власну відповідальність. Не дозволимо усунути з національної пам'яті тієї епопеї! Не тільки тому, що пам'ять перемог потрібна, зокрема, в добі криз і поразок. Ще важливішою є справа досвіду, який випливає з перемог.

Першим кроком польського походу була ще у 1918 р. організація «Самооборона Литви і Білорусії», яка виникла з місцевих сил. Вона мала опанувати територію після відступу німців, і перед захопленням її Червоною Армією. Найсильнішими осередками були Мінськ Білоруський (Литовський), Гродно, Суwalkи та Вільно. Остаточо зосереджена у тому ж місті «Самооборона» (за польськими джерелами близько 2.000 чоловік) збройно опанувала Вільно у день Нового Року 1919, ведучи боротьбу з місцевими комуністами і проганяючи зародки литовської влади. Коротко: вже на свято Трьох Королів регулярна Червона Армія відвоювала від поляків місто; відділи «Самооборони» або пробивались до Королівства — найближчі «королівські» [від назви Королівство Конгресове. — *Ред.*] застави були в Лапах і Ломжі, — або почали партизанську діяльність. Влада у Варшаві зразу приступала до реорганізації «Самооборони», перетворюючи її у «Литовсько-Білоруську дивізію Польського Війська [Wojsko Polskie — WP].

Другий крок був зроблений у лютому, коли кресові і «королівські» відділи взяли з німецьких рук Балисток, потім Волковиськ; поляки почали просуватись далі на схід; у районі Слоніма дійшло до перших сутичок регулярного Польського Війська з регулярною Червоною Армією. Проти нас стала оригінальна формація тієї армії — «Західна Стрілецька Дивізія»; її командний склад здебільшого був польського походження, а також у її рядовому складі був поважний відсоток поляків з Кресів і з центру

Справа була, однак, не так у деклараціях, як у національній активізації. У політиці ще ніхто нікому нічого не дав задля гарних очей. Спробуймо, отже, зобразити масштаб дійсної тодішньої білоруської сили, або — якщо хтось бажає — безсилля. Треба, мабуть, звернути білорусам увагу, що їх власний аналіз свого державнотворчого і національного потенціалу, дасть їм, треба це сказати цілком відверто, більше, ніж нарікання на нестачу милості «яснопанських» поляків. Варто їм рекомендувати порівняльну студію поведінки — і політичного доробку — сусідських з Білорусією народів: литовців і українців, умови яких мали багато дечого спільного.

Нам, полякам, не слід уникати відкритого погляду на історичну правду. Під загрозою кари, якою володіє тільки історична Немезида... Майбутність земель і народів колишнього Великого Литовського Князівства важила тоді на надзвичайно чутливих терезах, які кожний додатковий «лот» сили перехиляв то в ту, то в іншу сторону. Чим ми

країни; вона як єдина формація Червоної Армії була обмундирована у... шапки-мацювки [кашкет з малим козирком. — *Ред.*]; полки тієї дивізії мали назви «варшавський», «седлецкий», «люблінський»..., а кавалерією були «мазовецькі червоні улани» і «варшавські» — у тих же барвах — «гузари». Чи ж не промовисто?

Третій крок стався у квітні 1919 р. На фронт наспіли реорганізовані відділи легіонів; подумати — ще п'ять років тому це були молодіжні гуртки «фанатиків», мало ким серйозно трактовані, навіть серед поляків, гуртки кількох або кільканадцяти тисяч чоловік, яким, здавалося, у найкращому випадку, була писана доля «патріотичного м'яса» у черговому пориві: полеглих, покараних на смерть, ув'язнених, інтернованих, позбавлених життєвих шансів... Тепер мали рушити на Ліду, Барановичі, Мінськ, Бобруйськ, щоб стати над «наполеонівською» Березиною, помогти латишам відібрати від більшовиків Динебург над Дзвіною, напоїти польські коні у Дніпрі. А в першу чергу мали відвоювати від росіян Вілню. У Велику Суботу кавалерія Беліни, йдучи приховано лісами і селами, бравурним загоном вступила у місто, а у Великодню Неділю вже було по всьому. Дзвони сорока костелів Вілні і Віленської землі били не тільки на Великодню Утреню. У польських джерелах багато описів цілування уланських чобіт і кіських морд. І, що найважливіше, описів співвідношення віленського населення, від спонтанного зсипування по селах і закутках віса (був це час переднівку, а країна була пограбована і вилоджена) по боротьбу залізничників разом з уланами за залізничну станцію, що й вирішило долю міста. Пережиття з символічними вимірами, а розділяв їх безпосередньо разом з жовнірами Верховний Головнокомандувач. Чи ж тоді дивно, що хотілося б знати, чи дали вони результати з триваліше політичними фактами і в таких же вимірах?

Майже рік Білорусія була в польських руках. І що? Практично? Копіткі дослідження старих документів дають дуже дрібні ефекти. Поляки не запобігли, — а чи взагалі бажали? — щоб зачаток центру білоруських

спричинилися, щоб той білоруський «лот» — правда, не-великий тоді — був на нашому боці терезів? Чим ми спричинилися, щоб здобути собі прихильність білорусів, єдиним шляхом до чого була не тільки підтримка їх прагнень, але просто розбуджування їх?

З'явилися важливі офіційні польські заяви: Сам Пілсудський продиктував, після відвоювання Вільна, маніфест «До населення колишнього Великого Литовського Князівства», в якому, зокрема, читаємо:

Ваша країна від століть не знає волі, гноблена чужим насиллям... Цей стан тривалої неволі, добре відомий мені особисто як народженому на цій нещасливій землі, нарешті мусить бути припинений, і нарешті на цій землі, неначе забутий Богом, мусить запанувати свобода і право вільного, нічим необмеженого висловлювання у справах стремління і потреб. Польське військо... всім вам несе свободу і волю.

політичних рішень в Мінську не застряв у внутрішніх суперечностях і організаційній немоці. Не обійшлося також без арештів за «сприяння більшовикам». Скільки було у цьому землевласницьких поррахунків з білоруськими селянами, які вже почали обробляти поміщицьку землю, — ніхто сьогодні сказати не може. Те саме стосується основної справи — білоруської освіти — ніяк не діяти до того: чи це була польська глупота, чи шовіністичний саботаж. Фронтowa армія завжди є тягарем для населення, вона «залюбки» надуживає привілеєм сили. Не інакше думали білоруси про поляків. Це не тільки лементування населення чи більшовицька пропаганда. Службове повідомлення польської контррозвідки наприкінці 1919 р. стверджувало, що «з с е населення, на жаль, ставиться до нас вороже... надіється, що ми, як і минулого року німці, залишимо країну, і нетерпеливо очікує нового перевороту». (Підписав капітан Зиндрам Косцялковський, через кільканадцять років Балістоцький воєвода, а навіть прем'єр уряду Речі Посполитої). Нагадуються триумфальні брами 1939 р... 1941 р... А поки що «переворот» у Білорусії чинить товариш Тухачевський, командуючий північно-західним фронтом Червоної Армії. Поляки відступають аж по Радзінмін, звідки вже видно вежі варшавських костьолів. Йде з ними горстка білоруських діячів і таємна — мабуть в результаті з м о в и польських (як санаційних, так і «людових»), російських і білоруських істориків — група генерала Булак-Балаховича. Нічого не відомо про її силу і концепції. Саму справу останньо нагадав нам Мар'ян Брандис у прекрасному, потрясаючому оповіданні «Королівство Білорусії» («Królestwo Białorusi»), виданому поза обсягом цензури, а також і легально («Iskry», 1984). Напевно не була та група численна і напевно не мала масової підтримки в Білорусії; польські джерела говорять про низький рівень дисципліни, передусім в контактах з населенням. Фрагментарні згадки показують, що частина групи залишалася на краю Мінщини і Полісся, щоб вести протибільшовицьку партизанку, а частина взяла участь у варшавській битві в складі 3-ої ударної армії Польського Війська. (Автор єдиного повного опрацювання історії польських воєн 1918-21 рр. капітан генерального штабу А. Пішибильський, повідомляючи, що генерал Балахович не визнав польсько-радянського

Гарно написане. Не гірше прозвучала промова, в якій Юзеф Пілсудський — почасти не найгіршою білоруською мовою — відповів у Мінську на його привітання «делегатцями всіх віровизнань і національностей»:

...Мої Панове, я син цієї ж землі, що й Ви... Наші діди не пам'ятають іншого часу як тільки неволю..., яку терпів весь тутешній народ: чи християнин, чи єврей, поляк, чи білорус... Ви, мої Панове, будете у найближчому часі покликані до того, щоб самому управляти в самоврядувальних інституціях. Потім прийде хвилина, в якій змогтимете вільно висловитися, як ваша держава має бути влаштована... Панове, я буду гордитися Польщею, буду гордитися своїми жовнірами, буду гордий собою, коли матиму змогу цій нещасній землі дати найцінніший Божий дар — дар свободи. Я буду гордитися, коли ця земля стане достойною свободи, коли замість суперечок і чвар... (настане тут) співпраця...

Але у ставленні всього народу до Кресів* була зловорожа двоїстість. Це наявне хоч би в постанові Сейму від квітня 1919 р., яка накреслювала напрямні східної політики. Є там ствердження, що «уряд повинен сильно дбати, щоб не тільки місцеве польське населення, але й білоруське і русинське (українське) могло вільно висловитися щодо свого зв'язку з Польщею». Є там також пряме домагання інкорпорації: «Сейм закликає Уряд і Верховне Командування, щоб вжили усі сили з метою якнайшвидшого визволення з-під більшовицької окупації і тривалого о б'є д н а н н я з Річчю Посполитою Польщею північно-східних областей П о л ь щ і з їх столицею — Вільном». Пілсудський, samozрозуміло, також був свідомий своєї двоїстості; майже через рік сказав кореспондентові часопису «Echo de Paris»:

перемир'я, так описав останній акорд існування Групи: «...білоруські відділи Балаховича вели розпачливу боротьбу, якщо вже не за самостійність... то принаймні за честь своєї зброї... сконцентрувавшись на схід від Луїніця. У перших днях листопада, йдучи обома берегами Прип'яті, вдарили... Після невдалого бою за Речицю, оточені з усіх боків... після впертої оборони Мозиря вимушені були... відступити на лінію польського війська». В результаті різьких переговорів рештки «балахівців» поляки роззброїли і розпустили.

* Креси (польське слово «kres» — межа, кордон) — це польська назва для окреслення східних окраїн історичної Польщі. У широкому значенні Східні Креси охоплюють українські землі Правобережжя і навіть Лівобережжя, а також білоруські, натомість у вузькому — в першу чергу західноукраїнські території, але й білоруські, які входили в склад польської держави в період між 1919-39 рр. — *Ред.*

Я реаліст без упереджень і без теорії... Воля країн, окупованих нами, є для мене єдиним вирішальним чинником. За ніщо у світі я б не бажав, щоб Польща мала великі простори, на яких живуть вороже до нас настроєні люди... На багнетах несемо тим нещасливим країнам свободу без застережень. Я знаю, що чимало поляків не поділяє моєї думки. Вони приписують «немочі серця і мозку», не хіть з боку деяких наших сусідів стати поляками. Деякі наші патріоти говорять, що ті сусіди в глибині душі і підсвідомо є поляками. Такою мовою промовляли росіяни і німці. Вони також приписували немочі мозку і серця відразу поляків до Росії і Німеччини. Принести свободу народам, нашим сусідам, стане гордістю мого життя, моєю як державного діяча і жовніра гордістю.

Так не сталося. І, думаю, не могло статися, принаймні на білоруському відтинку. Не було жодних шансів, щоб «беларуси» стали власними силами на ноги — проти Леніна і Червоної Армії; крізь Смоленськ і Мінськ вів найважливіший шлях до... всесвітньої революції. Не було шансів і на те, щоб поляки пасивно приглядалися білоруському «експериментові» у «смоленсько-мінській брамі» — вийде чи не вийде? — бо та брама була віддалена від Варшави лише... місяцем маршу піхоти миролюбної Червоної Армії. Врешті не було формули розмежування між Польщею і Білорусією, коли взяти до уваги, що навіть кордон АД [Анно Доміні — Року Божого] 1984 для обох братніх народів досить дискусійний.

А які загалом перспективи? Справжню реалістичну і далекосяжну концепцію особисто вбачаю в інформації Ю. Пілсудського для уряду Великобританії від кінця 1919 р., отже спертої на практичний польський досвід:

...Щодо Білорусії, яка ще не приготовлена до життя і мислення політичними категоріями, треба чекати на відповідну кон'юнктуру і творити поки що в Польщі білоруський П'ємоніт; мусимо... ставити опір зазіханням більшовицької, як і кожної іншої, Росії, через підтримку самостійницьких стремлень, визнаючи їх *de jure*.

Однак і ця концепція не вийшла поза її сформулювання на папері.

З відступаючою, отже, під натиском наступу Тухачевського з Білорусії польською армією не прощалися з жалем. Велика більшість братів-білорусів приглядалася пасивно, неначе це не їх стосувалася ця чергова, треба сказати виразно, зміна окупації. Але траплялося й таке,

що із залишених містечок і сіл падали за відступаючими постріли — приписувані польськими джерелами раз євреям, раз «збільшовизованим селянам», карані відплатою, як тільки складалися хоч би мінімальні на це умови. Та пасивність і постріли об'єктивно були для поляків набагато більшою поразкою, ніж невеликі, але тимчасові воєнні невдачі. Поразкою — у масштабах, які рівняються з історичною перемогою і тріумфом, котрим було поєння польських коней у верхній течії Дніпра.

Після варшавської і німанської битв, у погоні за Тухачевським, поляки ще раз вступили у Мінськ. Залишили його добровільно і не без поспіху на користь Червоної Армії, вже після рішень щодо перемир'я, півроку перед укладенням Ризького мирного договору. Тим припечатали долю сотень тисяч поляків Мінщини, як потім виявилось, вбитих або депортованих в Азію. Припечатали також справу ще важливішу: долю всієї Білорусії, Бозна на як довго. Ділячись у Ризі з росіянами білоруською землею, поляки були невимовно помірковані у домаганнях, що сьогодні засмучує і соромить. Збереження в наших руках більшої частини Білорусії — тоді зовсім можливе — раніше чи пізніше призвело б до роздумів. Означало б це відмовлення від нашої п а с и в н о с т і у тій справі. Короткозорої і ганебної. Ми віддали Мінщину немовби з полегшенням і злорадством: хай «руські» посмакують той «паштет». Насправді, білоруська справа не була ані нескладна, ані дешева, ані не обіцяла вона швидких досягнень. Однак російські більшовики не перелякалися її. Вони взяли за розв'язання справи по-своєму і розв'язують її по сей день. Від самого початку одним з елементів того розв'язання були й так існуючі білорусько-польські конфлікти та загострення їх у т р и в а л и й а н т а г о н і з м. І так воно є по сей день.

Даруймо собі зайві розважання над російським лицемірством чи білоруським політичним «неудачництвом». Краще призадумаймося, навіть якщо це запізно, над тим, що ми, поляки, зробили, щоб змінити цей фатальний розвиток подій?

5. Шанси під спільним дахом. Від укладення Ризького мирного договору — 18 березня 1921 р. — до поновного вступу Червоної Армії у західнобілоруські землі — 17 вересня 1939 р. — минуло рівно 18 років і 6 місяців. Час активного життя майже одного покоління. Двом мільйо-

нам, як ми підраховували вище, білорусів цей час випало жити разом з поляками, під одним державним дахом. Що це дало, якщо йдеться про стосунки між двома народами?

На білоруському боці — артикуляція і уточнювання негативного досвіду в стосунку і до польської держави, і до поляків. Тільки відмова від власних національних прагнень уможливила б їм налагодження добрих взаємин. Це була ціна, яка відбирала усій справі значення, і на щастя — також далекосяжних польських інтересів — ніхто серед білорусів не хотів тієї ціни платити. Натомість на польському боці — блаженне переконання, що, власне, нема жодної справи. Завдяки привабливості нашої культури, школам з польською мовою, військовій службі — в міру впливу часу білоруси полонізуються; поважна частина серед них — це католики римського обряду, вони, природно, будуть авангардом усього процесу. Решта хай собі спокійно співає свої білоруські думки і по-своєму вишиває сорочки. Адже всі вони матимуть демократичні права, про які навіть не можна було ані мріяти за миколаївських часів, ані виглядати їх за «ризьким кордоном» (справжній білоруський вислів). Натомість радикально незадоволені — то вже не національна проблема, а просто «комуністична інфільтрація». А до цього були покликані, як це сьогодні можна назвати, спеціальні «органи порядку».

Ми як народ були на західних білоруських землях панами ситуації, як ніколи дотепер — і як ніколи потім. І нічого доброго для інших ми там не зробили. Ані чергові уряди, ані сильні опозиційні угруповання. Не спонукав також польських політиків, щоб припинили діяльність по лінії найменшого опору, — народ. Не можна прийняти пояснення, що він не розумів ситуації і що вона була складна. Існував шанс, що під спільним дахом II Речі Посполитої постане білоруський П'ємонт — центр справжньої і незалежної культури, велика школа національних діячів у галузях освіти, економіки, самоуправління і... політики. Відповідне протиставлення фікції БРСР, виклик сталінській національній політиці. Ми цей шанс прогайнували. Платимо за це й сьогодні, бо в історії сплачування рахунків може тривати століття. Невеликою для нас втіхою є те, що — у порівнянні з починаннями на схід і на захід від наших кордонів — на білоруських землях ми не накоїли аж стільки лиха. Не було масових розстрілів, переселень, колективізації, морення голодом аж до умертвлення. Був «тільки» один концентраційний табір, невеликий і відносно

пізно організований — Береза Картузька; хоч у Білорусії, тільки у невеликій частині «обслуговував» він білоруську землю. Були також польські пацифікації, напружена діяльність комісаріатів польської Державної Поліції і тюрми.

Ян Юзеф Ліпський у своєму блискучому есе «Дві батьківщини — два патріотизми» (зрозуміла річ, що поза обсягом цензури) справі, про яку тут мова, присвячує такий короткий абзац:

З лагідними, тихими білорусами ніколи в нас не було таких гострих конфліктів, як з українцями. Варто, однак, нагадати, що II Річ Посполита також у відношенні до них залишила б а л а н с в н и, у вигляді полонізаційних тенденцій, які проявлялися головним чином занедбанням білоруського шкільництва. Нашим прагненням повинно бути, щоб такі явища не повторилися.

Хоч як я шаную Автора, то таки мушу цей фрагмент опротестувати. У балансі наших провин білоруське шкільництво становить тільки похідну проблему серед важливіших справ: невизнання білорусів *de facto* як національного суб'єкта, окремого від поляків і росіян і — послідовно — ведення у відношенні до них у дійсності нерозумної, боязливої політики. Друге і основне зауваження прямо стосується «лагідних і тихих» білорусів.

Не перебільшуймо таких комплементів. Коли люди добиваються своїх національних — природних, як їх назвав Іван Павло II — прав, лагідність — це не достоїнство, а вада. Багато зла нам, полякам, принесло переконання про білоруську терпеливість і приносить ще й тепер; видно не така вже спішна ця проблема, вона може «ще трохи» пождати. А й історичні факти доводять, що та білоруська «лагідність і тихість» має свої межі.

У склад першого повоєнного парламенту II Речі Посполитої — а був то парламент дійсний, правдивий, не сейм ПНР — увійшло 11 послів і 3 сенатори, які репрезентували 4 білоруські політичні партії; вони створили спільний клуб і брали участь у Білоруському Національному Комітеті (Вільно), який координував цілість білоруських починань у Польщі. Вони були у постійній і основній опозиції до польської державності. Програма? Об'явив її прилюдно, з трибуни, лідер клубу Броніслав Тарашкевич:

Стоячи на ґрунті територіальної автономії, з крайовим сеймом до часу уведення автономного статусу, д о м а г а є м о с я:
1) негайно припинити штучну колонізацію і ліквідувати військове

поселення, 2) щоб Держава взяла у свою власність ліси... 3) проведення земельної реформи...

Вражає максималізм «вимог», без жодних шансів на здійснення, і висунення на чоло справи військового поселення навіть перед такою пекучою проблемою, як земельна реформа. Тут, власне, маємо доказ польської квадратури кола на Кресах. Розпарцелювати землевласників, інколи головної культурної і господарської бази польськості, на користь білоруського населення, у найкращому випадку нейтрального в стосунку до Польської Держави? Але далі йдуть більш радикальні, практичні «вимоги». Гляньмо на них від кінця: «14) територіальної організації в і с ь к а, 11) адміністрації з місцевих елементів, 10) невтручання адміністрації у релігійне життя,⁸ допустити білоруську мову у самоуправлінні, адміністрації і судочинстві». Військовий постулат дезорганізував би кресові гарнізони, бо в них більшість становили б білоруси разом з євреями. Для адміністрації взагалі не було кваліфікованого «місцевого елементу», натомість допущення білоруської мови як урядової тим більше блокувало б полонізацію адміністрації, навіть за умов затруднення виключно місцевих поляків, бо одне торгуватися білоруською мовою на ярмарку, а що інше вести у тій мові справи.

Отже думаю, що білоруські діячі не формулювали своїх «вимог» з найменшою бодай надією на їх здійснення. Бажали тільки, з сеймової трибуни, видати на адресу своїх м а н і ф е с т, який єднав би білорусів проти Польщі.⁹

8. Йшлося про Православну Церкву в Польщі, підпорядковану Московському патріархові, поки з найбільшим зусиллям здобулася на «автокефалію» (самостійність); усі її єпископи були росіянами, а до традиції належала слухняність Російській Церкві у відношенні до власної — будь-якої — державної влади. «Православні єпископи, — читасмо у легально виданій „Historii Kościoła w Polsce“, — не вірячи у тривалість польської держави... схилялися до утримання залежності Церкви в Польщі від Московського Патріархату». Поляки з цим, зрозуміла річ, не могли примиритися. Мірою гостроти конфлікту хай буде вбивство архієпископа Ярошевського, православного митрополита, вчинене... сановником тієї Церкви, архимандритом С. Латішенком.

9. Використовую тут лише маленьку частину інформації, вміщеної у праці розстріляної німцями в Пальмірах Аліції Белціковської «Partii i polityczne ugrupowania w Polsce», («Stronnictwa i związki polityczne w Polsce» [Варшава, 1925], стор. 1086, плюс карта). На цю останню я б бажав конче звернути особливу увагу. Вона показує територіальний розподіл голосів у виборах 1922 р., правдивості яких ніхто не перечесть, поділ і на головні польські політичні сили, і на угруповання національних меншостей. Можна тут знайти навіть слабкі тоді комуністичні осередки (Союз

Маніфест формально втриманий у рамках легальності, бо без гасел збройної боротьби з «яснопанським» пануванням, але добре відповідає тому, що справді діялось у польській Білорусії.

Тут ідеться про змову істориків усіх трьох зацікавлених сторін, бо не маємо ні одного солідного опрацювання на цю тему, що, самозрозуміло, не може бути оправдане випадком... Але ми й так знаємо, що після укладення Ризького мирного договору і демобілізації польської армії на Поліссі, в Новогродщині і на сході Віленщини, склались стосунки, які тоді називали «мексікою». Горіли поміщицькі садиби і села, гинули селяни й поліцаї, поширювались гвалтування і грабунки; поза обсягом більших міст — і гарнізонів — не діяли жодні закони, не функціонувала адміністрація, не платились податки. Звісно про існування Білоруської Револьюційної Організації і Комуністичної Партії Західної Білорусії (КПЗБ). Ця остання, згуртовуючи всіх місцевих комуністів, без огляду на їхню національність (на практиці білорусів і євреїв), «керувала», — за формулюваннями польської енциклопедії „Wielka Encyklopedia Powszechna PWN”, т. 5, — класовою боротьбою робітників і селян... і водночас була організатором їхньої національно-визвольної боротьби, підтримувала партизанський рух, що розвивався у першій половині 1920-их рр.; висувала гасло права білоруського і литовського населення до самовизначення, аж до відокремлення від польської

Пролетаріату Міст і Сіл), які можна запримітити в окрузі Бендзін і в окрузі... Варшави. Для цілей наших безпосередніх зацікавлень у цьому нарисі інформації карти є просто неоціненні. Не можна визнати тільки їхньої авторитетності та стосунку до Східної Галичини, тому що тамтешні українці масово збойкотували ті вибори. Йдемо за картою, про яку мова, вздовж наших Кресів від півдня на північ... Три великі волинські округи — Ковель, Луцьк і Дубно-Кременець — у них без решти переміг, користуючись виборчим квитком, «Блок Національних Меншостей Речі Посполитої», отже, в цьому випадку, українці з територій, які колись були під російським пануванням. Округи Пінський і Кобринський дають інший образ: у першому домінують голоси за польські партії, у другому національні меншості здобули тільки невелику більшість. В окрузі Новогродському вони мають більшість у 2/3, або й більше, в окрузі Бялистоцько-Волковському падають до 1/3. Усі голоси з Вільна припали на польські партії. Округ Ломжа (повіт Ломжа, Остроленка, Кольно, Щучин-Грасво), про який ми вже згадували в зв'язку з «радянськими» виборами 1939 р., зазначений на карті, майже винятково у масштабі країни, однопартійним блакитним кольором. Це означало не тільки польськість усіх голосів (включно з євреями?), але й монополістичну перемогу однієї — єдиної партії — єидеції (точніше: Християнського Союзу Національної Єдності).

держави, у початковому періоді діяльності — також гасло об'єднання з радянською Білорусією...» Як бачимо, договір — договором, але росіяни не гайнували часу. Їхня поведінка була цілком інша, ніж наша.

Для них була ідеальна ситуація. Повоєнне здичавіння і занепад дисципліни. Вдосталь зброї. Безмежна і труднодоступна територія. Слабкість польської політичної, фахової і технічної адміністрації. Класовий конфлікт. Національний антагонізм. Злидні. Неграмотність, також і політична. Грубий селянський бандитизм. Величезна контрабанда в обидві сторони; польська індустрія вже діяла, існували необмежені контакти із Заходом, а в зруйнованій Росії народ приховував перед своєю владою, хоч народною, мільйони золотих царських рублів, брильянти і платину, а також хутра, яких не було у всій Європі. А потрібні були медикаменти, голки, ножі, сокири, нитки, волокно — потрібне було все. Ну й близькість довжелезного кордону... Кожний польський сусід залюбки ловив би у такій мутній воді для себе рибу. А «пролетарський інтернаціоналізм» підсував готову ідеологію... і зразки практичної діяльності. Наприкінці 1924 р. ситуація так сильно загострилася, що керівництво Комуністичної Партії Західної Білорусії дійшло до висновку, що «розвиток подій... неминуче доведе до повстання... і тому стало необхідним, щоб партія висунула гасло збройного повстання і стала на чолі руху».¹⁰

Польські уряди встряли у ситуацію, для якої уже не було добрих розв'язань. «Звичайні» засоби — включно з воеводами-генералами з необмеженими повноваженнями — були вичерпані, а Креси надалі горіли. Треба було відмовитися від розрахунків на білоруську «лагідність і ти-

10. До повстання не дійшло з огляду на те, що до акції був включений Корпус Охорони Прикордоння [Korpus Ochrony Pogranicza — KOP] і характерно — раніше на Волині, тут радше проти українців, потім по черзі — Новогродщина і східна Віленщина... Від збройного повстання відмовлялося також керівництво Комуністичної Партії Польщі, якому підлягали білоруські комуністи. Справу, звичайно, вирішили «радянські товариші», проти передчасного повстання висловилися представники Комінтерну (Зінов'єв і Мануїльський), застерігаючи очікування помічі від Червоної Армії. У таких обставинах Центральний Комітет Комуністичної Партії Західної Білорусії весною 1925 р. закликав до припинення збройних виступів. Найближчими тижнями були розпущені партизанські відділи, цілий же рух закінчився у другій половині 1925 р. Порівняй: А. Хойновський, «Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939», «Polska myśl polityczna XIX i XX wieku», т. 3 (Ossolineum, 1979), стор. 42-43.

хість». Такий висновок, як на іронію, прийшов на думку ліберальним, якщо йдеться про інші справи, кабінетам В. Грабського і генерала Сікорського. Здійснення тих висновків прибрало радикальні форми, але вони відповідали хвиловим потребам. Була покликана до дії військова формація Корпус Охорони Прикордоння [Korpus Ochrony Pogranicza — KOP], який отримав завдання приборкувати територію і методично блокувати східний кордон. Не відмовилися перед надзвичайними, поважними фінансовими витратами, які навіть хвилю захитали тільки що уведено «тверду» золотівку. Корпус Охорони Прикордоння, організований із усіх родів війська, згодом навіть включно з артилерією, — рекрутований з призовних жовнірів, але тільки польського походження, якщо не рахувати невеликої кількості німців — польських громадян, старанно добраних, переважно з Великопольщі, Помор'я і Сілезії — навів, нарешті, порядок на Кресах. Слід сумніватися, що він здобув для Польщі прихильність тамтешнього білоруського населення. У «пролетарів-інтернаціоналістів» також напевно не здобули прихильного ставлення; після 17 вересня 1939 р. росіяни організували спеціальний табір для полонених — в Осташкові, — у якому гуртували жовнірів Корпусу Охорони Прикордоння (поруч польської жандармерії і поліції); до «старих» гріхів Корпусу додали ще й той, що він чинив збройний опір наступаючій «з визволенням» Червоній Армії; з Осташкова ніхто не врятувався, з ним повелися ще відразливіше, ніж з Старобельськом чи Козельськом. Ще за часу «благословенної» пам'яті Болеслава Берута в кожній персональній анкеті була рубрика: чи анкетований служив у державній поліції, II Відділі Генерального Штабу, Корпусі Охорони Прикордоння..., а якщо не особисто, то може хтось з родини?¹¹

Нема тут місця на хоч би короткий нарис історії білорусько-польських стосунків, однак теми «під спільним да-

11. Офіційна (ПНР) версія генезису Корпусу Охорони Прикордоння звучить так: Рішення... «виправдовувано потребою організування спеціальних відділів „для боротьби” з „бандами” на східному прикордонні. В дійсності Корпус... покликано... з метою зміцнення „санітарного кордону” довкола СРСР, збільшення прикордонних гарнізонів і втримання у послуху... українського, білоруського і литовського населення» (Полковник Еугеніуш Козловський, «Wojsko Polskie 1936-1939» [Варшава: «MON», 1964], стор. 212). Довоєнна література також передає лише загально: «Безупинне порушення наших... кордонів організованими ворожими бандами, їх заглиблення... на територію вже не тільки прикордоння, але й прикордонних воєводств, довели до того, що майже на всьому східному

хом» взагалі не можна завершити без того, щоб не порушити долі — пророчно-символічної — організації «Білоруська Селянсько-Робітнича Громада» і її лідера Броніслава Тарашкевича.

Постала вона літом 1925 р., на хвилі пригасаючих збройних сутичок і стабілізації ситуації на Кресах. Була легальною організацією. Керувала нею група білоруських послів до польського сейму. Видавала низку часописів. Надавала тон і напрям властиво всьому білоруському суспільно-політичному життю, з дуже важливим Товариством Білоруської Школи на чолі. Програма «Громади» зводилася до постулату об'єднання усіх білоруських земель в одну республіку з робітничо-селянським урядом і підлоом поміщицького майна. «Wielka Encyklopedia Powszechna PWN» (т. 4, стор. 757) помиляється, коли стверджує, що «Громада» «тісно співпрацювала з Комуністичною Партією Західної Білорусії і Комуністичною Партією Польщі...» Феноменом було те, що організація насправді розбудила постійно пасивне і відстале білоруське село; «Центральний Секретаріат» діяв, щоправда, у Вільні, але не знайшлося б бодай однієї кресової громади — аж по Бялисток і Бельськ Подляський — без громадської «гурки» (осередку). Об'єднано близько 100 тисяч членів, що було величезною кількістю, якщо взяти до уваги взагалі білоруську силу, а навіть легальні загальнопольські організації (Польська Партія Соціалістична, наприклад, у всій країні мала кільканадцять тисяч членів, підпільна Комуністична Партія Західної Білорусії — 2-4 тисячі).

«Тарашкевич і його оточення, — стверджує Сократ Янович, цитований вже вище білоруський письменник, — безпомилково розігравши ситуацію безпорядку після травневого перевороту... миттю — впродовж півроку! — створив неабияку силу у вигляді буквально масової партії...»

прикордонні поширювалися серед пожеж і пожарів грабежі, розбої і диверсія. Населення було позбавлене можливості спокійної праці, було непевне свого життя і майна... фермент і неспокій щораз сильніше зростали» (порівняй: «Dziesięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej» [Варшава: 1928], стор. 324). Корпус Охорони Прикордоння нараховував 10% стану Польського Війська, не був, отже, другорядною силою; тримали його при існуванні великою мірою погані національні відносини на Кресах. Вжитий у 1939 р., почасти також на західному фронті, Корпус Охорони Прикордоння був там найкращим з'єднанням піхоти Війська Польського, а може і його кавалерії. Польська література промовчує що тему, по суті вона таки дуже похмура. Росіяни також не спішать, щоб чванитися своєю диверсією та її наслідками.

Ким був Тарашкевич? За освітою — філолог, а за життєвою пристрастю — діяч. Автор першого в історії Білорусії підручника граматики, перекладач Гомерової «Іліади» і «Пана Тадеуша» Міцкевича на білоруську мову. До Першої світової війни був «активістом» культурно-громадських білоруських рухів і членом... польських самостійницьких організацій; і тут діє польсько-російська змова замовчування, бо ніяк не можна дійти, що то за «організації» були (аж у множині?), ні також до того, чим конкретно в буремні 1917-21 рр. займався Тарашкевич. Після війни — посол до польського сейму; це він кинув полякам з сеймової трибуни: «... Ми тільки впродовж хвилинок були наївні, ми вірили у конституційні ілюзії... Ми прийшли до цього Сейму, щоб боротися за автономію». Може так колись і було, але в моменті складання цієї заяви правда була цілком іншою...

Неоцінима наша народна «Encyklopedia» (т. 2, стор. 393) інформує своєрідною мовою: «...Тарашкевич належав до чільних білоруських діячів, який постулював незалежність Білорусії, пов'язаної з Польщею; від націоналістичних (!) концепцій відмовлявся поступово, і — визнаючи, що національні прагнення білорусів здійснюються в... БРСР — порвав з націоналістичним табором (!) і перейшов на комуністичні позиції...» Несміливо сказано. «При активній допомозі Комуністичної Партії Польщі і Комуністичної Партії Західної Білорусії, — читаємо в іншому місці тієї ж енциклопедії, — виникла й розвинулася масова організація... Громада...» Звісно, що це означає. Польська контррозвідка негайно роздобула матеріали, які навіть суд у Швейцарії прийняв би як доказ зради держави на користь і в інтересі сусідньої великої держави. Сейм позбавив його права недоторканності. Надали масові арешти активу «Громади», судові процеси, опісля розпущення тієї організації. Тарашкевича засуджено до 12 років ув'язнення, які були зменшені до 8, шляхом права помилування Президентом Речі Посполитої. Через 5 років його обміняли з СРСР на польських діячів і розвідників. Жив у Москві, але коротко. 1937 р. був арештований під закидом білоруського націоналізму і праці для... польської розвідки — був покараний на смерть. Реабілітований після XX З'їзду Комуністичної Партії Радянського Союзу. Згаданий Сократ Янович так коментує трагедію: «Політика бо — це, головним чином, гра сили, а не рації, і тому доля геніального „Броніслава Тарашкевича“, видимо,

мусила бути такою, якою була... місця його вічного спочинку досі не встановлено» («Добrorусь, Добrorусь»).

Для польсько-білоруських відносин конче потрібне уточнення мови фактів у справі «Громади» і Тарашкевича — і поставлення всіх крапок над «і», яких тут чимало. Але, скажімо це ще раз, трагедія, яка має вимір символу, у першу чергу є білоруською трагедією, а також справою, яка мусить бути об'єктом розрахунку між білорусами і росіянами. Смію, однак, твердити, що це також польська трагедія.

Янович, ревний білорус, живе у Бялистоку, друкується легально, пише з неприхованою пристрасстю; не дивуймося, отже, що він тут несправедливий, бо й так у процес його висновків вмішується — офіційно — цензура; і не вимагаймо, щоб він ставив тут над білоруським «і» крапки. Читаємо у нього далі: «Єдиною силою, яка підтримувала прагнення білорусів до партнерства, виявилися комуністи (до зміни свого фронту взялися вони не раніше, ніж у 1928 р... в міру зростання великодержавних орієнтацій над ідеологічною у своїх застолпецьких приятелів...)). Годиться тут вставити слово про те, що якимось дивно багато часу забрало білорусам, щоб пізнати устроєву суті російського комунізму, а й немає певності, чи вдалося їм це зробити навіть по сей день. Янович пише:

Це правда, що найвищі чинники у Варшаві не бажали судового процесу над керівництвом Громади, цілеспрямованим протіканням інформацій намагалися довести до втечі Тарашкевичевого керівництва через «зелений кордон».. Воно там опинилося через 5 років, і то легально. І хоч в ареолі слави і хвали, додатково приданої йому віленськими прокурорами і суддями... їхній кінець був марний... (тут інтервенція Відомства Контролю, з покликанням на закон про захист... союзів ПНР).

Мило почути, що у варшавських тупих міністерських головах однак дозріла якась підозра, що хід подій має не найкращий для Польщі напрям. Чи існує відповідник того на білоруському боці? На календарі вже був 1933 р., — якщо вірити Солженіцинові, архіпелаг Гулаг святкував 15 роковини свого бурхливого розвитку, колективізація села — в тому й білоруського — завершувалася фізичним винищенням «куркулів», шаленіло голодове лихо... Адже це не випадок, що «радянські товариші» заквартирували Тарашкевича поки що не в Мінську, а в Москві, затруднюючи його — того визначного філолога — в Міністерстві

Сільського Господарства СРСР. «Позбутися таких людей з країни — це ганьба...» пише Янович.

Правильно! Але подвійна ганьба: і білоруська, і польська. Могли собі білоруси думати про Польщу, що хотіли; могли шантажувати поляків страхіттям більшовизму; було, однак, ганебною наївністю думати, що в Москві будуть партнером, а не знаряддям, не кажучи вже про жертву злочину. За таку наївність у політиці платять досмертною компрометацією. Тарашкевич і його товариші заплатили ще вищу ціну. За ніщо! Зраджуючи вже не тільки Польську Державу, але просто європейську цивілізацію, нічого, зрозуміла річ, у білоруській справі не здобули по той бік кордону. А західним білорусам приготували болючу поразку; вони політично по сей день не піднялися з того, бо після цього не було вже справжнього, масового білоруського руху. Натомість, польські націоналісти здобули залізний антибілоруський аргумент, яким послуговуються, не без успіху, ще й сьогодні. «Беларуси», мовляв, — це від народження комуністи.

Виключаю, що поляки, видаючи росіянам Тарашкевича і товаришів, були свідомі, що видають їх на смерть. Не переймає мене, однак, як поляка, гордість, коли протиставляю долю Тарашкевича у нас і в росіян: в Польщі організував школи і білоруські часописи, був дійсним незалежним послом, організував масовий громадський рух, лаяв публічно уряди, і не зовсім необгрунтовано, — а в Росії планував колгоспи для... казахів і монголів і вихваляв устрій; в Польщі готував змову проти безпеки і територіальної цілості Речі Посполитої, за що був суворо покараний в'язницею, — а в Росії його виною був лише білоруський патріотизм, за те його НКВД вбило. Бачу польську ганьбу. Вона полягає в тому, що «Громаду», яка своєю силою заперечує стереотип білоруської пасивності, і Тарашкевича, з його здібностями і пропольським ідейним родоводом, штовхнули в російські ведмежі обійми. Не знайшлися жодні культурні, економічні та політичні засоби протидіяння. Поводилися бездумно, короткозоро і егоїстично.

І так це зачароване коло крутиться і крутиться... Чи, випадково, не найвищий час, щоб те коло зупинити?

III

В СТОСУНКУ ДО ЛИТОВЦІВ: СОЛІДАРНІСТЬ

...Тепер перейду до литовців. Тут, передусім, не слід забувати, що всі вони... мають в стосунку до Польщі своєрідну психічну травму на тлі Вільна. Мусимо собі ясно поставити альтернативу: або вся Литва, або одне тільки Вільно... Чи добрі стосунки з усім литовським народом, чи посідання міста Вільна? Мені здається — хай мені вибачать усі родовиті вільняни, — що добрі польсько-литовські стосунки для нас набагато важливіші, ніж одне тільки Вільно. Однак в чому мають полягати ті добрі стосунки..., з приводу яких маємо відріктися від Вільна?.. Чи йдеться тут про відновлення агайлонської унії? Ні... Сучасні литовці не мріють ані про відновлення унії з Польщею, ані про перебування Литви в Радянському Союзі назавжди. Їхнім політичним ідеалом є концепція балтійської федерації: литовсько-латвійсько-естонської, а може навіть і фінської.

Ks. Władysław Bukowiński, «Wspomnienia z Kazachstanu»¹.

1. Литва і литовці. Сучасний поляк незрівняно краще знає Італію та італійців чи Грецію і греків, [ніж Литву і литовців]. Не дивно. Скільки то вже років, ба цілих поколінь непомилково функціонує кордон, що нас розділяє? Хто в Польщі може сьогодні сказати, що знає сучасну Литву?

1. Бібліотека «Spotkania» (поза обсягом цензури). Покійний вже автор — це поляк, ксьондз з Волині, якого у 1940 р. заслано у Казахстан. Тричі засуджуваний за пастирську працю, прожив у тюрмах 13 років. Добровільно прийняв громадянство СРСР, щоб не залишати віруючих — головним чином поляків — по другому боці кордону 1939 р., отже без

Адже «орбісівські»* екскурсії до Вільна — швидко, швидко від готелю до пам'ятників — жодного знання не можуть дати. В Польському колективному уявленні залишається тільки неясність, яка щільно приховує землі довкола Німану. Ще певне уявлення існує на основі спогадів найстарших, колишніх мешканців Вільна, Друскенік, Трок чи Свенцяні. Інші — спираються по сей день на польську літературу, щоб згадати тільки твір Чеслава Мілоша «Долина Ісси» («Dolina Issy») і на краєвиди «кейданського повіту».

Ця земля чотирьох тисяч озер і озерець, незчисленної кількості рік і річечок — з Німаном, Невяжею, Дубіссою і Вілією на чолі. До того післяльодовикові горбки з різноманітністю форм. З давніх литовських борів залишилося небагато, але це вистачає, щоб прикрасити береги озер і рік, а також похилості «гір». У нашій частині Європи ми звикли до того, що підземні багатства, набагато більше нищать землю, ніж збагачують її мешканців. Господь Бог заощадив цього Литві. Країна й надалі є радше селянською, в ній міські осередки невеликі. Землеробство, хоч колгоспне, значно перевищує російське; воно також втримує чималу частину литовської промисловості, для якої вирішальним є продовольча переробка — традиція литовських ковбасних виробів і сиру! — а також текстильне виробництво. Краса тієї землі найбільше, найповніше віддзеркалена у Вільні; поміж водами, долинами, лісами і горбами історія залишила тут найвищої якості архітектуру, унікальну на всій території між Балтійським і Чорним морями.

шансів на репатріацію, але також і німців, і... литовців, і українців, які заселявали (загадка: яким чином?) Казахстан. Ксьондз Владислав мав особливі умови, щоб придивлятися до стосунків між «братами» давньої Речі Посполитої багатьох народів, мав також незвичайні обставини і багато часу на розмови і роздуми. Послухаймо ще про те, що говорили йому литовські священники «які не бажають відновлення унії Литви з Польщею — навіть, якщо б це було реально можливе, — бо по бою т ь с я її. На їх думку, росіяни можуть фізично знищити малий, нечисленний литовський народ, але не зрусіфікують його. Натомість поляки фізично не знищать литовців, але їх спольщать. Досить уже того, що литовці свого часу втратили свою шляхту, яка цілком сполонізувалася. Жоден литовець не може допустити до небезпеки полонізації усього литовського народу... Власне тому, що поляки — на думку ксьондза Владислава — є дуже милі, товариські, від них можна сподіватися найбільшої небезпеки щодо самого існування литовського народу в умовах відновленої унії обох народів».

* «Orbis» — туристичне підприємство в ПНР. — Ред.

Ми вже згадали, що в Литовській РСР живе 3,5 мільйона мешканців, серед яких близько 2,8 мільйона — це литовці. До цього слід додати кількості тисяч литовців, розсіяних по просторах СРСР, почасти добровільно (студії, праця), але в більшості примусово (табори й переселення). Дальші кількості тисяч — це еміграція на Заході, головним чином у США, родовід якої сягає часів самостійної держави Литви і двох великих утеч перед Червоною Армією — у 1940 і 1945 рр. Нарешті по кількадесят тисяч є їх у Білорусії і в Польщі. Разом, отже, живе їх сьогодні більше 3,5 мільйона. Але що то за життя... У себе в Литві «квартирують» по 250 тисяч поляків і росіян. Ще раз спробуємо уявити собі атмосферу в Польщі, коли б нам прийшлося «гостити» — пропорційно до кількості нашого населення — понад 3 мільйони... росіян, переважно з «авангарду робітничого класу», отже з поліції, адміністративного апарату, а також партійного і армії. І хай би стільки ж литовців — недовірливих і незичливих. Спадкоємці Гедиміна і Кейстута мають у себе з поляками, правду кажучи, ще складнішу ситуацію; литовська Полонія, яка завжди скупа на вияв почуття прихильності до «господарів» і завжди має якісь жалі, виснажена і стероризована, в сумі являє собою більш «прогресивне» суспільство, отже більш рабське в стосунку до СРСР, ніж тверді, незалежно від усього, вкорінені у свою землю життєздатністю жмудських дубів — литовці. Мірою складності ситуації хай буде факт, що за 40 років після війни і після масового виходу звідси поляків, у Вільні, своїй історичній столиці, подвійно розбудованій від 1940 р... литовці не становлять більшості населення, а тільки 45%.

Взагалі литовська статистика населення більше говорить про найновішу історію литовської землі, ніж історіографія і література. Порівняймо дві цифри: 2.880 і 2.711 тисяч людей, які жили в Литві в 1939 і... 1959 рр. У біологічно пружнім, молодім, католицько-селянським народі — впродовж 20 років населення зменшилося на 170 тисяч! Війна? Розуміється, що також. Але й нас, поляків, як звісно, війна не щадила; однак на території ПНР у 1959 р. жило на 4 мільйони людей б і л ь ш е, ніж у 1939 р. Безоглядна втрата 170 тисяч литовців — це суто арифметична кількість. Із самого природного приросту населення їх повинно було бути у 1959 р. більше на 0,5 мільйона, ніж 20 років раніше. Насправді, отже, зазнали втрати щонайменше 670 тисяч людей, тобто $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ свого не дуже великого на-

роду. Якесь у тому «заслуга» і німців; але пам'ятаймо, що Литва не пережила ані свого «варшавського повстання», ані також — не враховуючи єврейського населення — вона не була предметом екстермінації з боку німців. Решта, себто, мабуть, більшість втрат, — це справа росіян. Самим литовцям мусимо залишити розрахунки, скільки з того припадає на драконівське «встановлення» соціалізму в 1940–41 рр., передусім на масові арешти і виселення, скільки — на полеглих «даремно», вбитих в лавах Червоної Армії і в партизанському русі (комуністичному і протикомуністичному), скільки — на жертви, повоєнного та з б р о й н о г о руху опору в Литві, нарешті — скільки на повосинні, кількаразові хвилі виселення литовців вглиб Азії, щоб уможливити тут росіянам «усуспільнення сільського господарства», «зміцнення наукового світогляду» і «розвиток культури», а також «промислового» виробництва. До того слід додати втікачів на Захід...

Ми небагато знаємо про те, що тепер діється серед литовців. Зокрема, якщо йдеться про їхні душевні почуття й погляди. До поліцейського бар'єра і бар'єра кордону слід додати ще й мовний. Крім цього ще й те, що литовці, які нескорі щоб виявляти свої почуття, стримано ставляться до Польщі. Ситуацію дещо рятує неоцінний паризький журнал «Kultura», друкуючи свою «Литовську хроніку». Незважаючи на це, що вміщені там інформації, мабуть, з еміграційних литовських кіл, не є і не можуть бути повні, до них слід ставитися, як до с е н с а ц і й н и х. Цього не може змінити навіть досить імовірний факт, що точність тих інформацій могла б бути кращою. Мабуть не випадково ця «Хроніка» своїм обсягом і частотою публікації у часописі перевищує аналогічні українську і білоруську хроніки, а також усі інформації, які стосуються «неофіційної Росії».

Що ж виникає з тих клаптиків інформацій? Міцно вкорінилася пам'ять литовської с а м о с т і й н о с т і 1918–40 рр., яку символізує золото-зелено-червоний прапор. З огляду на сусідство трьох набагато сильніших держав, які спрямовували на адресу Литви свої домагання, це не була легка самостійність. І не була вона надто заможна. Однак свідомість істотних, історично перевірених державно-творчих досягнень, а також пам'ять про людські умови життя — без «благодаті» планової економіки — сьогодні є просто матеріальною силою литовців у їхній боротьбі за власну тотожність в радянському «таборі народів».

Найважливішою бо є інформація, що литовці борються. Незважаючи на могутність СРСР і власну кількість. Незважаючи також на безглуздість і слабкість політики Заходу. І це вже триває 44 роки... І вони єдині в «батьківщині пролетаріату і трудового селянства», котрих опір можна назвати національним. І вони єдині у всьому «таборі миру» — від Владивостока по Ельбу; хіба що додати ще Афганістан, а також... поляків від часу «Солідарності».

Коли у 1941 р. німецька армія займала Литву, її мешканці вжили зусилля не так на будування тріумфальних брам, як на влаштування Червоної Армії з приводу її відступу такого прощання, щоб могла його довго пам'ятати. В цілій низці місцевостей воно мало масштаби народного повстання. Та прийшли... німецькі приборкання, а з ними значний розподіл орієнтацій литовців: незважаючи на все — на німців, в надії, що вони опам'ятаються, і, ще більше незважаючи на все, — на росіян, коли немає іншого виходу для народу, нарешті — на самостійну Литву з прозахідною орієнтацією, бо ж не всі уявляли собі, що Друга світова війна закінчиться так безглуздо... Коли росіяни повернулися над Німан «розрахунки на Захід» з'єднали литовську більшість. До кінця 1940-их рр. втримувалася литовська партизанка, і аж у 1950-их рр. росіяни придушили литовське збройне підпілля. Фундаменти соціалізму будував тут звісний і в Польщі теоретик марксизму-ленінізму, з російським прізвиськом Суслов. Його панування припадає на період «найбільших насильних виселень і страт партизанів; вони були нелюдські; навіть литовські комуністи домагалися, щоб його відкликати...» («Хроніка»). Не слід вважати, що Литва весь час була в огні пожежі, а литовці — то самогубці. Існує серед них течія тих, зрозуміло найчисленніша, які хочуть якимось проіснувати; існує течія «прогресивна», отже тих, які співпрацюють, щоб краще прожити коштом власних земляків, але вона, здається, слабкіша від свого відповідника, наприклад, — у Польщі, судячи хоч би по тому, що існує потреба ненастанного імпорту в Литву кадрів з найвищими політичними і поліцейськими кваліфікаціями. І існує течія постійного опору, тепер духовного, культурного і релігійного.

Систематично виходить підпільна преса, поширюються публікації самвидаву. Найбільш відомі назви — це «Aušra» («Світанок»), яка назвою сягає до традиції часопису-піонера литовського національного відродження XIX ст., «Perspek-

tivos» із явною політичною орієнтацією і, передусім, «Хроніка Католицької Церкви Литви». Ця остання з'являється вже 12 (!) років, видано 55 (!) номерів; 14 осіб, які редагували, публікували і розповсюджували «Хроніку» заплатили за це позбавленням волі. Впродовж років діяв литовський «гельсінкський» комітет, але його розгромили. «Двох його членів, — читаємо у номері журналу «Kultūra» за липень-серпень 1982 р., — ув'язнено, похилого віку Лукаускайте-Поскіене померла..., о. Лаурінавіціуса вбили, нібито він загинув в автодорожньому випадку, Е. Фінкенлштайнаса, хоч вийшов з Комітету, постійно переслідують. Членом Комітету є поет Т. Вецлова, який живе в Америці. Литовська еміграція — активна і добре zorganizована; поляки багато чого могли б від неї навчитися. Майже регулярно збирається «сейм литовської еміграції», серйозно і практично розглядаючи проблеми «проіснування народу на своєму». Його виконавчий орган називається Головний Комітет Визволення Литви (VLIK), а керує ним д-р Бубліс. Діє Литовське Інформаційне Агентство, з'являється низка часописів і книжок. Хіба найважливішим сектором політичної діяльності є участь — активна — у спільних починаннях «балтів», себто латишів, естонців і, власне, литовців на світовому форумі; тут використовується значне формальне полегшення, яке є результатом того, що уряд США досі не визнав — мабуть через бюрократичний недогляд — прагнення балтійських народів приєднатися до СРСР.

Головною, однак, базою литовського опору є Католицька Церква в її духовній і суспільній структурі. Один з нещодавніх втікачів з-над Німану висловлюється так: «Католицький рух, який охоплює навіть і молодих, котрі беруть участь у відправах, остаточно не є суто релігійним рухом, він є захистом життєвого стилю і моральних цінностей християнства». Він використовує всі можливі законні способи здійснення своєї місії — включно з колективними протестами з огляду на обмеження і переслідування, — не відмовляючись, коли нема іншої можливості, від своєрідної конспірації; відправи і таїнства буквально в «катакомбах» (Ковно), навчання релігії в таємних групах, навіть висвячування нових священників — найбільша проблема Литовської Церкви — без відома і згоди Комітету... державної безпеки. Бувають, зрозуміла річ, жертви. Литовські священники становлять невід'ємну частину «краєвиду» радянських тюрем і таборів; цілі шари литовського суспільства виключені з можливості

досягнення будь-якої кар'єри, життєвих успіхів чи бодай спокійного існування. Подібного суспільного явища не знайдете, на всій території СРСР, від краю до краю. Існують побічні докази, що Литовська Церква ще більше зміцнилася в добу понтифікату Івана Павла II. Папа підкорив литовців, звертаючись до них при кожній нагоді безпосередньо і хоч би кількома словами в їхній мові. Неважко собі уявити враження над Німаном і Вілією. Існують поголоски, що Іван Павло II прийняв важливі рішення — організаційні і персональні — в литовських справах, не відмовляючись навіть від таємних призначень і повноважень. Шириться також по Литві надія — невідомо на чому ґрунті, — що Папа, «скрізь мандруючи», нарешті прибуде й сюди, на цю прокляту історією землю, задану діаволові великим світом; прибуде, щоб упасті навколішки перед віленською Остробрамською [Богоматір'ю]...

Західні кореспонденти встигли вже побачити і описати передчуття такого візиту. Коли Іван Павло у 1979 р. приземлявся у Польщі, в литовській землі стали помітними дивні заворушення серед населення. Хто тільки живий, хто не мусив виявляти прогресивності своїх поглядів, той їхав або йшов на південь. У напрямі польського кордону. Ніби ожили часи ягайлових походів над Віслу за «ляшками» і за іншим добром. Ця хвиля, однак, не порушила «охоронної структури» прикордонних військ КГБ. Вона затрималася на віддалі, означеної радіусом... польського телебачення. «Служба порядку» спочатку остовпіла, потім розгубилася; адже нема закону, який обмежує рух на громадських шляхах всередині країни або відвідини знайомих. Литовські щасливіці, які щодня мають необмежену можливість користуватися польським телебаченням, не виключаючи новин, також зареагували незвичайно. Повиносили телеприймачі з хат у садки, поставили лави, приготували відра з напійками, бо було дуже гаряче, а народ дорогами їхав і їхав. Змовилися? Клір під'юдив? «Органи» також завели; до речі неможливо було перевірити всі подвір'я і сади, щоб повиключати телеприймачі. Слідство розпочали, коли вже Папи не було в Польщі. І то тільки в стосунку до відмічених владою осіб. Або там, де був конкретний донос інформатора, що люди перед приймачами падали навколішки і проказували незаконну молитву або незаконно співали, або що час від часу виривався крик, у якому були і стогін, і надія.

Під час чергового перебування Папи на батьківщині,

1984 р., особливим збігом обставин було те, що всі прикордонні передавальні телевізійні станції — від Сувалок по Бяловежу — були зачинені з приводу ремонту-консервації.

Але ось послухаймо, що про литовців говорить російський опозиціонер Юрій Белов, коли після 15 років «відокремлення» опинився за кордоном «табору миру»:

Почалось від моїх контактів з литовцями... Я був повний подиву перед гідністю і солідарністю литовців. З ними можна було фактично про все щиро порозмовляти, ми разом готували всякі тексти... (У таборі, далеко в Росії) я вважав, що не маю обов'язку працювати на більшовиків і тому я більшість часу проводив у... карцері. Найчастіше там я зустрічав в'язнів з прибалтійських республік... У карцері я здружився з Мартом Ніклусем і Віктором Пяткусем (тепер відбувають терміни — 10 і 15 років. — Ред. «Przedświt»). Я запізнався також з Петром Казимиром Палалайтисом, який просидів у таборі вже 40 років. Він був прем'єр-міністром литовського уряду в еміграції... послом литовського уряду до Португалії, під час війни видавав підпільну газету. Коли прийшли більшовики, боровся проти них, і його схопили. Є надія, що його випустять наступного року... До литовців в мене велика симпатія. Я часто бував у їхніх домах, дружив з чимало учасниками підпільного руху... Не можна сказати, щоб литовці сліпо ненавиділи комунізм — вони просто не бажають виховувати своїх дітей у забріханні, бажають рятувати свою національну культуру. Можна сказати, що в СРСР (а говорить це, пригадаймо, росіянини) єдиною великою групою, яка має організовану опозицію, є литовські католики.²

2. Литовсько-польські стосунки сьогодні. Дивлячись з нашого боку і беручи до уваги крайові масштаби, — такі стосунки взагалі не існують. Немає не тільки будь-якої співпраці чи діалогу, але й жодного знання про сучасні литовські проблеми. Нічого — ані про литовську культуру, ані про суспільну ситуацію, ані про долю литовців у ХХ ст. Характерно, що енергійний польський католицизм зовсім не цікавився литовською церквою, адже сусідньою,

2. «Obóz» — незалежний часопис, присвячений проблемам сусідніх країн, видавнича спілка «Przyszość», 1982, 4. У відділі «Сильветки», який представляє людей, що борються за нову дійсність в СРСР, знаходимо, побіч естонця і українця, ось такий життєпис литовського діяча: «Баліс Галускас народився в Жмуді 1926 р. в селянській родині..., до школи ходив у Ковні. 1943 р. почав працювати на залізниці, щоб уникнути вислання в Німеччину... У тому ж році почав конспіраційну діяльність у національному русі. Гестапо трапило на слід..., і у 1944 р. він був арештований..., потім висланий до концентраційного табору..., втік з табору, вернувся до Ковна і продовжував боротьбу проти німців у підпіллі. Після

правовірною до меж мучеництва і молодшою сестрою церкви в Польщі. Всього цього не пояснює з розумом творена ізоляція. Невелика частина литовського суспільства живе в нас, на території ПНР, у релігійному сенсі вона під юрисдикцією польського єпископату. І тут також нічого не діється. А не можна сказати, що литовці в цілому не цікавлять поляків. Існує потреба елементарної інформації. Єдині істотні публікації з ділянки найновішої польсько-литовської історії професора Пйотра Лоссовського — *nota bene*, бодай і єдиного в країні ґрунтовного дослідника тієї історії, — хоч хронологічно фрагментарні (період 1919-21 рр. і 1939-40 рр.) розійшлися блискавично. В період легальної «Солідарності» мав, здається, з'явитися (у Кракові?) польський місячник «Lituania», але нічого не знаю про його профіль, ані про програму. Випадає зі смутком ствердити, що польське зацікавлення Литвою, наскільки існує, — пасивне і безплідне. Брак, отже, суспільного зрозуміння, яке значення має ця справа; навіть сьогодні, не згадуючи вже про перспективи еволюції відносин усередині СРСР і майбутнього, нормального — хоч би на наступні 40 років — сусідства поляків і литовців.

Бо теперішнє сусідство, там де воно існує, не цілком ідилічно складається. Литовці в польських кордонах живуть у сільських скупченнях, значною мірою перемішані з поляками, розташованими у прикордонній смузі від Сейн по Віжайни. Є їх, як ми вже згадали, близько 10-20 тисяч. Їхнім центром є чепурне містечко Пуиськ, з литовською початковою школою і ліцеєм. Мають також Литовське Суспільно-Культурне Товариство,³ видають у своїй мові

заняття Литви відділами Червоної Армії Гаушас — звернімо увагу, що по-польськи його прізвище звучить зовсім звичайно — Гасвскі — став членом підпільної національної організації, яка боролася за самостійність Литви... 1948 р. брав участь у стрілянні між патріотами і НКВД, яке оточило конспіративну квартиру... Вироком військового суду Прибалтійського Округу його засуджено до 25 років табору... Покарання відбув повністю; на волю вийшов у 1973 р. Гаушас придбав тоді сім'ю (у нього син)..., водночас не покинув патріотичної діяльності. Почав співпрацювати з часописом «Aušra», для якого збирав матеріали... про партизанську боротьбу у Литві... у 1945-52 рр. 20 квітня 1977 р. знов арештований і засуджений... до 10 років табору суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував у Молдавії, у таборі номер 1-8.» Хай цей життєпис буде символом нашого подиву і пошани перед тисячами литовських діячів.

3. Такі товариства становлять велику проблему для всіх згаданих у цьому нарисі трьох національностей. Як *para pro toto*, показуємо це Товариство на прикладі IX з'їзду делегатів Литовського Суспільно-Культ-

квартирний (знов «Aušra» [«Світанок»]!). Сучасний польський публіцист Тадеуш Моцарський («Дивна це була доля», бялистоцькі «Kontrasty», 1983, 9), так бачить головний острівець литовського архіпелагу:

Входжу до чепурного костюла, який прикрашує Пунськ. Нещодавно святкували століття збудування тієї величної святині. Литовці — католики. Їхня віра — сильна і гарна. Бездаскусійна. Як і їхня національність, їхні звичаї. Нарешті мова. Все гарне, розумне, важливе. Ніде в Польщі нема стільки відпустів, як у Пунську. Литовці одружуються і вмирають по-литовськи, отже по-божому. Їхні весілля — це спектаклі... Їхні хрестини, похорони, все відбувається в костюлі, в якому моляться побіч себе литовці та поляки. Найкраще, однак, на своїх богослужіннях, обов'язково у своїй мові... Наталі і Зиті — по 16 років, але вже сьогодні вони знають, що одружаться з литовцями. Любов, можливе залюблення у поляка, не беруть до уваги.

Автор шукає джерел антагонізму, однак не знаходить — у тексті — навіть його проявів, якщо не рахувати окремих богослужінь чи ставлень до справи одруження. Не знаходить, бо вони... суперечать цензурі. То ж поможімо йому їх знайти.

турного Товариства, який відбувся в Пунську 19-20 травня 1984 р. Інформації, які посідаю, походять виключно зі статті Е. Петрушкевича «Традиції і сьогодинішній день», опублікованої у бялистоцькому часописі «Gazeta Wpólszcza» 23 травня 1984, 122 (10202).

З'їзд зробив оцінку чотирирічного періоду діяльності. Як і на всіх з'їздах з ПНР, це була, зрозуміла річ, дуже позитивна оцінка. Довідуємося, однак, і про конкретні справи. Покликано репрезентаційний ансамбль пісні і танцю «Suduva» (по-литовському — «Jačwiež»), в якому «...побіч селянина співає і танцює вчитель, службовець і лікар». У звітному періоді «громадським коштом відновлено пам'ятників литовським льотчикам — Даріусові і Гіренасасові» — у Пашельніку біля Мислібожа. Згадаймо ущипливо, що це були, на жаль, буржуазні льотчики, а їхня катастрофа в Польщі нагадує — зокрема, якщо йдеться про враження в Литві — випадок наших льотчиків Жайрки і Вігури, які загинули у катастрофі в Чехословаччині. «Власне охорона багатьох пам'ятників литовської культури в Польщі, — читаємо далі, — є однією з головних галузей громадської діяльності Товариства. Багатовікові зв'язки Польщі з Литвою спричинилися до того, що доля чимало визначних литовців тісно перепліталася з долею поляків, що в численних районах нашої країни знаходимо сліди їхнього перебування і діяльності». Проблеми? Передусім власний «ідм культури» в Пунську і перетворення журналу «Aušra» з квартирника в місячник; також музеї, школи, навчання литовської мови.

Нічого в житті нема задарма. Делегати визнали потрібним вислати лист до В. Ярузельського, в якому, зокрема, читаємо: «...заявляємо, що економічний, суспільний і культурний зріст литовської етнічної групи став можливим завдяки соціалістичним перетворенням, які були

Сувальські литовці ізолюються від поляків, щоб не полонізуватися. І ця ізоляція вистачила б, щоб спровокувати польську нехоть на тій самій zasadі, на якій велика хмара сірих горобців кидається на єдиного жовтого канарка, що утік з клітки. Але існують сильніші литовські претензії до поляків, які надають їх «резерву» наступально-оборонний характер. Це історичні жалі, передусім, за загарбання Вільна і підтримку претензій до того міста; на це накладаються воєнні спогади, які схематично ототожнюють литовську активність як співпрацю з німцями, а польську — в сумі — як колаборацію з... Росією. На Сувальщині це ще не справа минулої історії. Ще живуть люди — литовці та поляки, — які стріляли до себе не тільки біля Вільна і Сейнів, не тільки у 1920 р., але також у 1944 чи 1945 рр. А литовські ветерани користуються у своєму середовищі особливою силою впливати на громадську думку, бо вони для молоді є святістю їхнього найбільшого історичного епосу — самостійності Литви. Та існують на місцевих кладовищах могили, спричинниками яких були литовці з власного підпілля або з німецької допоміжної поліції, з одного боку, натомість поляки з Армії Крайової чи з органів «людової влади», з другого боку. Це все багато більш болюче, ніж будь-де в Польщі, якщо... не враховувати українців.

Бо сучасність роз'ятрує рани. В литовських очах схильність поляків до порозуміння з Росією — непростима. Говорять, що в час війни наші «шшуліси» (стрільці) або поліцаї — під німецькою командою, бо іншої не могло бути — хоч би охороняли Литву перед «руським» підпіллям і

започатковані в нашій країні в пам'ятні липневі дні 1944 р... литовське національне середовище знову підтримує виборчу програму Патріотичного Руху Національного Відродження [Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego — PRON; громадська організація, покликана до діяльності після розпуску «Солідарності», яка, нібито, об'єднує позапартійні і партійні патріотичні сили, яким довіряє уряд генерала Ярузельського — ред.]... Відучи до виборів 17 червня ц.р... голосуватимемо за сильну, справедливую і соціалістичну Польщу, за Польщу, яка є нашою спільною матір'ю — вітчизною!»

Бачимо, отже, в Литовському Суспільно-Культурному Товаристві і аналогічно в інших національних товариствах, з одного боку, — велике значення організації, навіть і для нас, поляків. Не говорячи вже про інтеграцію власних середовищ, вони робили б нас вразливими, а також довели б наше суспільство. Але з другого боку, ті організації платять жахливу ціну раболіпства і забриханості. Це відстрашує від них власних земляків, які у великій більшості тримаються подалі, не говорячи вже про поляків. Ця дилема є звісною квадратурою кола.

партизанкою; було звісно, що німці відступлять і зваляться на нас «червоні», партизани яких є найкращою розвідкою. Натомість поляки — навіть Армія Крайова, бо нічого іншого польського тут не було — в тому часі, на думку литовців, цяцкалися з «лісовими більшовиками», а навіть пліч-о-пліч виступали з ними проти литовців, щоб своїм колабораціонізмом виторгувати Вільно. Росіяни, зрозуміла річ, ошукали й розгромили віленську Армію Крайову, але поляки все ж таки «полагодили собі» в них... ПНР, щоб і надалі гнобити литовців на Сувальщині. Поляк міг би на це відповісти, що не було тоді для них іншого виходу, як робити дипломатію з «червоними». І також нагадати, що «шауліси» атакували не тільки більшовиків, і не тільки озброєні відділи Армії Крайової; вони становили ударні формации «Гестапо», діяли із запалом при приборкуваннях, стратах і вбивствах єврейського населення; литовці, які вибрали німецький варіант, з усіми його наслідками, менше накоїли лиха росіянам, ніж... литовській справі. А якщо йдеться про ПНР?

Отже, ми вже в сучасності. Не тут місце, щоб описувати її чергові «досягнення»: націоналізацію промисловості та боротьбу з «реакційним підпіллям», інвестиційне і урбанізаційне божевілля, гноблення незалежної думки і зубожіння країни. Раз по раз вибухали громадські невдоволення 1956, 1968, 1970, 1976, 1980 рр... Не всі польські проблеми, які стосувалися «суспільно-економічного розвитку», з однаковою силою вдарили литовців. Але на деякі вони й по сей час дуже вразливі. Перша — це дискримінація села взагалі, а литовці — це ж селяни; почалось, говорять, від грабунку у формі «обов'язкових здач», за спізнення в яких доводилося... відбувати покарання у в'язниці в Сувалках, потім прийшла організація колгоспів. Друга — це «поглиблення споконвічної польсько-радянської дружби»; з цього приводу литовці зазнали втручання з боку... посольства СРСР у Варшаві навіть у шкільні справи в... Пунську, а також постійне присікування при контактах із своєю батьківщиною, які цілком були припинені коли виникла «Солідарність». Третя — війна «людю» з Церквою, в якій литовським парафіям дісталось подвійно.

І — солоденько падає литовське запитання — хто це все коїть? Євреїв на Сувальщині давно вже нема, росіян тут ніхто не бачить, а китайці далеко. Натомість «убек»* і

* Від початкових двох букв: Urząd Bezpieczeństwa (Уряд Безпеки). — *Ред.*

міліціонер, суддя і службовець, журналіст і секретар партії, директор і «ормовець»* — це ж з діда прадіда всі поляки. І не виправдуйтеся Росією чи комунізмом. Ані ломжинський єпископ Сасіновський, ані ксьондз-прелат в Сейнах Роговський не були комуністами, а роками, коли в Сейнах був литовський єпископ, підлеглий митрополитові у Вільні, під'юджувані місцевими поляками, не дозволяли нам молитися і співати по-своєму перед головним вітарем, адже нашої кафедри. Невже ксьондз Примас Вишинський, уроджений ломжиняк, нічого про це не знав? Його не журила «образа божя», що червоне відомство для справ віровизнань могло гратись у посередника і повчати тут духовних і світських про постанови... II Ватиканського Собору і про польські традиції... толерантності? Прийшла «Солідарність». Це також ані не росіяни, ані не комуністи. В Сувалках вона була сильна і хороbra. Ні, кривди вона литовцям не вчинила, але й нічого доброго. Знов усе в руках тримали — поляки. Взялись самі зі собою за чуби з приводу «мармурової» будівлі Воеводського Комітету, щоб перетворити її на лікарню. Молодшим литовцям, переважно з міста, також більш до вподоби була лікарня, ніж комітет; деякі з них пішли за «Солідарністю». Старші та село почали їх стримувати: послухайте-но, в поляків по-старому тільки Пілсудський і Пілсудський, а от молитись раптом почали до Остробрамської [Богоматері] — хіба ж з чистої побожності?

І справа зовсім похмура, бо якщо литовець про неї взагалі хоче з поляком говорити, — то міняється у нього вираз обличчя і тремтять руки... Буває, що литовці нелегально переходять польський кордон. Звісно, який це ризик, ясно, отже, скільки в такому намірі мусить бути рішучості. Ширяться поголоски, що нема року без такого випадку, а інколи буває їх кілька. Розказують про один, коли то кордон був форсований тяжким, типу «сталінець» трактором, якого обстрілювали, але водій спромігся його покинути вже на польській території. Говорять, що відважними є переважно молоді литовські хлопці, які відмовляються служити в Червоній Армії або просто дезертирують з неї; від часу Афганістану ці випадки мали посилитися. На польському боці тих людей з усією винахідливістю виловлює Військо Охорони Прикордоння — російська, і наша

* Від початкових чотирьох букв: Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej (Добровольча Резерва Обивательської Міліції). — *Ред.*

прикордонна охорона спільно б'є на сполох, — щоб потім спійманих віддавати у «відповідні руки». І литовець ставить мені пряме запитання: чи Військо Охорони Прикордоння — це формація польська чи не польська? Але найбільш неприємне залишає собі на кінець: у полюванні на литовця бере участь частина польського цивільного населення з прикордонної смуги, яка це виконує із справді спортивним запалом. (Я це перевіряв у польських розмовців, на жаль, — це правда). Колись усе село було розсварене рішенням коменданта поста Війська Охорони Прикордоння, який гроші з нагороди розділив порівно: тому, хто литовця спіймав і притримував, і тому, хто стрибнув на велосипед, щоб спровокувати патруль... Коли й мої руки починають тремтіти, спокійно падає останнє запитання: — «Чи ті люди свідомі цього, що коли вони віддають росіянам дезертира, то віддають його на неминучу смерть?»

Литовська політична думка спокійніше, об'єктивніше і точніше трактує проблему стосунків з Польщею, ніж це можливе, наприклад, у Тракішках, при місцевому напитуку — при самогоні — «Tris divinis». Всякі справи приходять їм тоді у голову. Зазначимо дещо за «Литовською хронікою» з паризького журналу «Kultura». В еміграції видано заяву: еміграційний «Сейм доручає правлінню Головного Комітету Визволення Литви дослідження ситуації литовців в округах анексованих Білорусією і Польщею, і пошуку засобів полегшення їхньої долі» (від 8 листопада 1981 р.). Під час дебатів у тому Сеймі, зокрема, стверджено, що сувальські «литовці не бажають приєднання до Литви, тому що під поляками їм краще, ніж під росіянами». День 13 грудня 1981 р. не пройшов незауважений. Литовське інформаційне агентство (еміграційне) повідомило:

Поневолений литовський народ, який вітав процес демократизації, сьогодні поділяє розчарування польського народу... Які б не були непорозуміння між народами Центрально-Східної Європи, їх єднає почуття солідарності (литовці свідомо жили цей вираз) в стосунку до спільного ворога і... прямування до спільної мети...

Можна сумніватися, чи в політично активному Комітеті балтів литовці репрезентують найбільш пропольське крило, але, в кожному разі, вони ані не відмовилися від солідарностевих демонстрацій у США, ані також не спротивилися такій ось резолюції:

Об'єднаний Комітет..., який репрезентує естонців, литовців і латишів, єднає свої надії і молитви з хоробрим польським народом. «Солідарність» через Балтику принесла подих надії в наші окуповані рідні країни. «Солідарність» інспірувала віру в перемогу справедливості. Нас обурили тамтешні репресії, і ми заявляємо повну підтримку тим, котрі борються проти утиску. Схвалюємо їхні стремління і єднаємося з ними у боротьбі проти того самого супротивника.

Латиші в... Австралії — для порівняння — збирають для поляків гроші; їхні делегати заявили єпископові Весолому в Римі: «Наші народи жили у сусідській дружбі від XVI ст., наша доля має чимало спільного, і прийшов час, щоб ми помогли Польщі»; адже подібно було колись між литовцями і поляками, з тим однак, що у 1920 р. ми помогли латишам здобути самостійність, не чванячись потім перед ними, натомість з литовцями ми взяли за барки за Вільно. Але щось діється на литовському боці. «Литовці зі Сіднея, — читаємо в журналі „Kultura“, — зібрали півтонни одягу, переважно із шерсті, і через посередництво місцевої організації «Солідарність» вислали в Польщу. На мішках був заклик, щоб при розподілі дару не о м и н у т и литовців, що живуть в Польщі».

Основну проблематику опрацьовує місячник «Akiračiai» (США, 1982 р.) в широкій дискусії:

Песиміст говорить, що вирішальним буде ставлення польських народних мас і націоналістичної Церкви, яка не йде на компроміс, навіть у Сейнах, а не інтелектуалів як Мілош і «Kultura». Однак нерозумно підтримувати заkostenілу ворожнечу. З поляками треба розмовляти, виявляти добру волю, не забуваючи про status quo і про те, що Вільно стає щораз більш литовське і що час діє на користь литовців.

У дальшій дискусії стверджено, що за часів Пілсудського поляки не усвідомлювали національної відмінності литовців і їхнього стремління до самостійності... Впродовж минулих десятиріч більшість поляків усвідомила відмінність литовців і навчилася її шанувати. У 1980-81 рр., коли в Польщі можна було свобідно писати про все, не чути було жодного голосу за... повернення Вільна, — не рахуючи провокаційних листівок «убеків». Польським масам більше відповідає програма інтелектуалів і журналу «Kultura», ніж давні гасла націоналістів... Польська Церква націоналістична, але й вона піддається впливам інтелектуалів. Конфлікт у Сейнах не повинен затьмарювати важ-

ливіших справ. Може бути й таке, що до... того конфлікту насправді... були причетні комуністи. [Ні, це справа суто польсько-литовська — прим. автора цього нарису].

Хоч в окремих округах Віленщини існує перевага населення, яке розмовляє по-польськи, то у випадку розвалу Радянського Союзу, мабуть, не буде плебісциту... Це можна полагодити шляхом обміну населення і коректою кордону... Не слід нищити слідів польської культури, ані також насильством їх литвинізувати... Розумна поведінка без вияву ворожості може усунути небезпеку війни.

Оце так приходять литовцям у голови всякі думки. Сягають ці думки поза сіру повсякденність і над Німаном, і над Віслою; думають литовці про майбутні кордони Литви з Польщею, про небезпеку польсько-литовської війни... Завжди супроводить ті думки проблема **В і л ь н а**; з хворобливою настирливістю вона виступає як у звичайних розмовах з простим литовським населенням в Пунську, так і в інтелектуальному еміграційному місячнику чи ухвалах литовських середовищ в Австралії. Якщо бажаємо з литовцями говорити, то мусимо представити польський погляд на справу того міста, справу досі — в нашому розумінні — більше польсько-російську, ніж польсько-литовську.

На відміну від литовців, нас ця справа цілком не турбує. Поляки не розмовляють між собою про Литву, не ведуть істотної дискусії з литовцями; в Польщі «поза обсягом цензури» виходить кількасот часописів, а покажіть мені, будь ласка, одну статтю, яка стосувалася б литовської **п р о б л е м и**! Якщо навіть кордони чи Вільно під сучасну пору здаються надто абстрактною темою, то, може, варто б в Польщі знати і обговорювати хоч би **п р и к л а д о п о р у Л и т в и**. Адже коли б виявили стільки ж опору, що невеличка Литва, ще й Україна і Білорусія, а також Грузія і Вірменія.., взагалі не було б СРСР! Коли б у Польщі, Чехословаччині і Угорщині був присутній опір і горіння в литовських масштабах, не існував би «табір миру»! Коли б, нарешті, ми, над Віслою, посідали литовську відвагу, жертвенність і рішучість, — ситуація в Польщі сьогодні була б іншою.

Першим і елементарним жестом **с о л і д а р н о с т і** з литовцями є розвіяння в польських головах цієї пороженчі.

3. Віленська та інші історичні дилеми. Без обговорення цієї дилеми неможливо будь-що пояснити у польсько-литовських справах. Самостійна Литва заздалегідь призначала Вільно на свою столицю. Аргументація спиралася на почуття та історію, відкликувалася до доягайлонського і ягайлонського періодів. Литовці взагалі не рахувалися з волею мешканців Вільна і округ. Не брали до уваги факту, що в наш період в місті практично не було литовців у сучасному розумінні. Не відштовхував їх брак аргументу... сили.

У «білоруському» розділі ми вже говорили, яким чином Вільно, завдяки кавалеристам і уланам Беліни, а також піхоті Ридза-Сьміглого — на Великдень 1919 р., перейшло з рук Червоної Армії у польські руки. Місто відбив у нас Тухачевський у поході на Варшаву більше ніж через рік. Невдовзі росіяни віддали місто з округою Литві, хоч і «буржуазній». Литовсько-польські стосунки були весь час напружені, і в них було чимало знаків запитання. Розмежовувала обидві країни лише тимчасова демаркаційна лінія, на якій раз по раз доходило до збройних сутичок. Офіційні дипломатичні стосунки не існували, таємні розмови ні до чого не вели. Звичайні технічні проблеми сусідства — комунікація, пошта, залізниця — переростали до рангу основних справ, які роками ускладнювалися. Всередині Литви, де жила численна і активна Полонія, діяла польська конспірація — Польська Військова Організація [Polska Organizacja Wojskowa — POW], — не без проєктів... збройного повстання і повалення литовської влади.

Говоримо весь час про Вільно і Віленщину, але ситуацію ускладнювала ще сувальська проблема. Цю частину країни довго, аж до серпня 1919 р., мали у своїх руках німці, а претендували на неї литовці. Населення, у переважній більшості, як і сьогодні, — польське у своїй масі (і трохи єврейського у містах); мало того, воно було патріотично розбуджене і зорганізоване. Тут існувала підпільна Польська Військова Організація. В центрі Польщі формувався — великою мірою силами сувальців — стрілецький полк, який входив до складу «литовсько-білоруської» дивізії польської армії і який називався «сувальський». Коли німці почали відступати, поляки навипередки з литовцями почали займати сувальщину. Зрозуміла річ, не без гострих сутичок.

Найзавзятіший спір був за Сейни, власне там, де майже

по сей день триває хвилююча суперечка — чи слід дозволити литовцям молитися перед головним зівтарем кафедрн. Віддаймо голос польському записові з тих років; якщо б навіть його об'єктивізм виявився дискусійним, то він представляє відчуття і температуру подій обох сторін:

Вже в ночі з 24 на 25 серпня... населення міста Сейни, яке довше не могло терпіти окупації і загарбання литовцями суто польської землі, вирішило витіснити литовських окупантів..., які, за допомогою священників-литовців і спархіяльної друкарні, створили там осередок поширювання розбрату і національних суперечок. Для 25... молодь Польської Військової Організації під командуванням сл.п. підпоручника Вацлава Рузгі-Завадзького (колишній унтер-офіцер першого полку піхоти Легіонів), підбадьорена наближаючимися відділами сувальського полку піхоти, почала діяти. Спочатку повстанці зуміли розгромити й роззброїти литовців і оволодіти Сейнами. Незабаром, однак, з огляду на поміч, яку отримали литовці, повстанці... зустрілися з неочікуваною атакою. На вулицях міста почалась битва. Повстанці, хоч завзято боронилися, були переможені... і вимушені залишити місто, покидаючи в ньому важко поранених, яких литовці повбивали. Втрати повстанців становили 15 вбитих. Тоді, власне, загинув смертю хоробрих головний організатор повстання підпоручник Рузга-Завадзький... 26 серпня другий батальйон (регулярних «сувальських стрільців») вступив у Сейни, витісняючи литовців у напрямі Поцькунів.⁴

Може це було так, а може й дещо інакше. Ще живуть окремі люди, які пам'ятають інцидент. І ще більше його драматизують. Як поляки, так і литовці. Молодшим нагадують про нього могили тих п'ятнадцяти, які кожен може оглянути — в експонованій частині сейненського цвинтаря. Литовських могил з тієї сутички я не знайшов, але вони мусять десь недалеко бути; адже поляки не стріляли сливками.

В погоні за побитим під Варшавою Тухачевським, поляки натрапили на литовське військо вже в... Августові. Видовищем завзятої битви знову були нещасливі Сейни, де, як говорять, ми розгромили литовську дивізію і взяли в полон понад 800 чоловік. Однак найважливіші події мали статися в зв'язку з Вільном.

Щоб відібрати від литовців місто, уникаючи французько-британської інтервенції, організовано — шитий грубими

4. Mjr. Ludwik Smoleń, 41 Suwałski pułk piechoty im. marsz. Józefa Piłsudskiego, «Zarys historii wojennej pułków polskich 1918-1920» (Варшава, 1929), стор. 18.

нитками — бунт «литовсько-білоруської» дивізії проти командування у Варшаві, під гаслом повернення батьківщини, а також похід генерала Желіговського на північ. Знову дійшло до битви. На Віленщині покликали до життя квазідержаву, якій дали назву «Центральна Литва», щоб використати її як засіб натиску, якщо не шантажу в стосунку до Литви, або як перехідну форму приєднання тієї території до Польщі, коли політичні умови сприятимуть цьому. Такі, власне, були вперті стремління місцевого населення; про федерацію з Литвою у Варшаві думали дуже обережно.⁵

Литовці ні про що не хотіли чути, вони хотіли тільки Вільна. Польща мала військову можливість продовжити марш генерала Желіговського аж по Жмудь і завоювати Литву; Захід протестував би, але раніше чи пізніше мусив би визнати dokonані факти. Цьому, однак, принципіально спротивився маршалок Пілсудський, і хвала нашим Дідам, що Його послушали. Радше інстинктивно. В Польщі, майже

5. Попівняй: Józef Lewandowski, «"Federalism", Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego» (Варшава: «PWN», 1962). Автор, поки жив у Польщі, завзято писав з позицій «марксизму-ленінізму», отже згідно з актуальними директивами пропаганди Польської Об'єднаної Робітничої Партії. У книжці, однак, багато цікавих інформацій як про ті таємні розмови, про даремні переговори, так і про прихильників тієї федерації на польському боці. На литовському їх практично не було. Як цілі політичні угруповання, тими прихильниками були Польська Селянська Партія Визволення [Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie» — PSL], а передусім Польська Соціалістична Партія. Тут одне прізвисько необхідне — Леон Васілевський, перший міністр зовнішніх справ, особистий приятель Ю. Пілсудського, батько... Ванди Васілевської, хрещениці, власне, Маршалка і також — характерно — записаної в історії взаємин Польщі з її східними сусідами... Візьмімо від Левандовського опис, як тоді дивилися на Литву: «Литовський уряд був сформований національними діячами, які давно вже головну небезпеку вбачали в стихійній колонізації литовських мас. Під час Другої світової війни співдіяли з німцями і користувалися підтримкою мілітарних кіл..., а також католицьких..., які з розmysлом використовували і розпалювали антипольські тенденції литовських націоналістів. Обидва середовища прямували до створення сателітної малої литовської держави, пов'язаної з німцями в усіх галузях економічного і політичного життя... Коли валився східний фронт... організація литовської самостійної держави відбувалася під охороною німецьких збройних відділів. Німецькі плани, також після поразки 1919 р., передбачали створення зліпка прибалтійських малих держав під німецьким протекторатом». Та співпраця, яка у більшій або меншій мірі тривала по... 1945 р., дуже бентежила поляків. Невже ж. Адже у тій війні і для нас німці були опорою як для Легіонів, так і для перших зачатків польської влади в Королівстві — Тимчасової Державної Ради і потім Регентської Ради.

поголовно, не розуміли ставлення Литви, і воно викликало злість.

Впродовж міжвоєнного двадцятиліття — історично період короткий, але дуже важливий у житті обох народів — Литва і Польща ні з ким не мали таких поганих стосунків, як між собою. Навіть з Гітлером і Сталіним. Скільки ж енергії, грошей, а, передусім, економічних і культурних шансів було змарновано тим конфліктом! З формального боку дипломатичні взаємини були нав'язані щойно 1938 (!) р., і то тільки в результаті польських ультимативних домагань. Ті останні більше нічого не передбачали, але були висунуті в дуже брутальній формі, яка вкрай ображала гордість молодій державі і гідність нечисленного народу. Спогади полковника Жултек-Міткевича, польського військового аташе в Ковні, добре віддзеркалюють атмосферу тих взаємин з литовського боку; над усім домінувала примара Вільна, конституційної столиці Литви; на кожному кроці — в пресі, по радіо, в музеях, школах, армії, — по двадцяти майже роках, нагадувано литовцям, що загарбницький і зрадливий поляк окупував їх місто-символ.

Весною 1939 р. Польщу відвідав литовський Верховний Головнокомандуючий генерал Раштікіс, якого зустрічали з притаганими в наші країні почестями; розмовляв з маршалом Ридзом-Сьміглім, і це був контакт найвищого рівня, який відбувся між двома країнами впродовж усього двадцятиліття. Литва, власне, мала за собою досвід німецької агресії, в результаті якої втратила Клайпеду. Генерал Раштікіс півофіційно, але гаряче, запевняв, що у випадку війни Литва збереже сувору нейтральність, що добровільно не пропустить німецької армії на польські тили і не здійснюватиме жодних акцій у районі Вільна; ствердив, що Литва є цілковито свідомою зміни свого положення, коли б мало дійти до поразки Польщі.

Первісний договір Ріббентроп-Молотов (з 23 серпня 1939 р.) передбачав, що Литва буде віддана німецькій стороні, натомість Польща, аж по лінію Нарев-Вісла-Сан — росіянам. Наприкінці вересня прийшло до зміни тієї угоди: Червона Армія «відпустить» Прагу і Люблінщину, але винагородою за це мусить бути Литва.

У міжвоєнний період у Польщі Вільно було не тільки великим скупченням польського населення. Воно було четвертою провінційною метрополією за такою чергою: Львів, Краків, Познань... Тут був центр одного з п'яти польських університетів, патроном якого був Стефан Баторій. Архіє-

пископ-митрополит. Музеї, костьоли, реліквії, театри, дослідні інститути, радіостанція... а передусім осередок молоді та шкіл. Бурхлива переміна долі міста і факт, що це було «місто Маршалка», були причиною, що воно приваблювало польську увагу — і ангажувало сентименти — більшою мірою, ніж це було б виправдане об'єктивним значенням і потенціалом.

Після короткої сутички зі слабким польським гарнізоном вступили сюди більшовики. Зразу запропонували місто Литві, разом з «пактом дружби» і... відділами Червоної Армії для зміцнення «оборони» всередині литовської території. Від краю до краю ніхто не сумнівався, що витворилась трагічна ситуація. Уряд подався у відставку, а з ним нещодавній варшавський гість генерал Раштікіс. Литовці могли тільки виграти на часі, маючи на увазі війну, яка початково досить поволі розгорталася. Перейняли Вільно. Трохи цього часу виграли також віленські поляки. Через 10 місяців, коли прогресивні литовські течії і лівниця того народу — злосливі, натомість, пов'язують злам з поразкою Франції та гарнізонами Червоної Армії і Флоту в усій Литві — взяли владу, поляками почали правити уряди «робітників і селян», отже НКВД. Так чи інакше до німецької окупації залишилося тільки 10 місяців, і НКВД не вдалося надолужити всіх запізнь. Збереглися тисячі польських людей і запаси польської енергії, що потім мало проявитися у розмаху віленської Армії Крайової.

Тепер у Литву вступають німці. Литовці не витрачають часу на побудування для них триумфальних брам, як на Білорусії; вони вкладають усю енергію у влаштування Червоної Армії такого прощання, щоб воно довго запам'яталось; були численні вбивства не тільки «функціонерів внутрішніх справ» і «працівників апарату», але й призовних солдатів, а навіть полонених. Польське підпілля, радше животіюче досі з огляду на НКВД, тепер розквітає. Литовці поділилися; чимала їх частина пішла на співпрацю з німцями, надіючись, що ті — у власному інтересі — поклинуть якийсь сурогат литовської державності в розрахунках на організування і озброєння армії в німецькій службі; появляється незалежна течія, яка посилювалася в міру вияснення німецьких планів і яка розраховувала на Захід; постає, не знаю наскільки сильна, проросійська течія, коли вже було видно, що «росіяни» повернуться в Литву, а Захід любить їх більше, ніж інші народи.

Литовсько-польські взаємини незмінно залишаються

поганими, навіть в стосунку до НКВД, яке знову зближалося. Приводом до образи весь час є Вільно. Відвоювали його від німців у завзятих боях — разом — відділи Армії Крайової і Червоної Армії. Після цього поляків зразу роззброїли, не без опору і жертв, та інтернували, тому що під жодним приводом вони не хотіли підсилити ані першої, ані жодної іншої армії «Людowego Польського Війська», хоч воно несло з собою мир, прогрес і соціалізм. Литовці обкопалися у своєму підпіллі в етнографічній Литві; там тепер поєднувалися орієнтації пронимецька і прозахідна; хто тільки міг, ішов в еміграцію; певна частинка взялась знову будувати передове суспільство.

Впродовж чверть сторіччя — 1919-44 рр. — поляки ч о т и р и рази відвоювали Вільно від росіян, литовців і німців, а росіяни стільки ж разів завойовували його. Тричі захоплювали місто спадкоємці Мендовга, і двічі — нащадки Нібелунгів. Можна, мабуть, зрозуміти відношення до міста литовців і поляків. Тих останніх по сей час залишилося чимало в місті. Вільно по сей день є порогом, на якому мусить спіткнутися кожна спроба польсько-литовського порозуміння. Цей поріг усякою ціною треба — на решті — усунути.

IV

УКРАЇНЦЯМ: «ВИБАЧАЄМО І ПРОСИМО ВИБАЧЕННЯ?»

... Не існують епохи, відгороджені парканами, і людство, яке можемо розуміти, бо воно нам близьке походженням або традицією, переливається у майбутність, несучи зі собою заповіді і накази. Посілості, володіння і хатинки замінюються в порох, а те, що людське, залишається і тримає у своїх обіймах майбутність... історія, властиво, ніколи зовсім не минає, бо вона майже безупинно присутня...

Stanisław Vincenz, «Na wysokiej połoninie», книга 3: «Barwinkowy wianek», частина 1: «Wiatr nad Pokuciem» (Варшава, 1983), стор. 37.

І чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!...
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Тарас Шевченко, «І мертвим, і живим, і ненародженим... посланіс», «Повне видання творів», т. 2 (Чикаго, 1961), стор. 115.

Сидить завзятий Русин із своїм лютим, тисячолітнім ворогом, Ляхом, у тісній тіснєві між двома морями, і надихана століттями омани лютість робить обох їх біснуватими. Мов два леви, перед котрими тремтів колись грізний для всього Християнства Босфор, — з великого жалю про те, що було та й минуло, з великої розпукки перед тим, що мусить певно бути, і роздирають вони тепер один одному груди до самого серця і позирають кривавими очима злості на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх.

На цю мерзенну боротьбу тратять вони останні сили, останні свої засоби, і мов ті гладатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитиметься ні один з їх потомків.

Пантелеймон А. Куліш, «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року» (Львів, 1882), стор. 31.

1. Країна та її мешканці. Велика це країна. Понад 600 тисяч квадратних кілометрів має Українська Радянська Соціалістична Республіка. Майже два рази стільки що Польща, а разом узяті Федеративна Республіка Німеччини [ФРН] і Німецька Демократична Республіка [НДР] небагато перевищують половину тієї території. Слід би додати до них всю Великобританію, щоб дорівняли Україні. А це ще не все: українці твердять, що їхні етнічні кордони сягають поза державний кордон у всіх напрямках: найдалше на схід, аж поза Дон і далеко поза Кубань, на території, які вмістили б не одну європейську державу, але й вглиб Польщі поза Володаву, Холм, Перемишль, а саме під Горлиці.

У нашому [польському] уявленні, сформованому Сенкевичем, Україна — це безмір степів і безмежність чорнозему. Багато там цього, це правда, але додати ще слід Східні Карпати — з Гуцульщиною і Чорногорою, — широке морське узбережжя разом з Кримом і Одесою, ліси і піски Волині та Чернігівщини... Обдарував Господь Бог Україну надзвичайно багато. Посідає вона вдосталь вугілля і заліза, великі запаси нафти і газу, а також рідкісних металів, таких, як нікель і ртуть, хімічну сировину. На такій базі діє промисловість, зокрема металургія, машинобудування і енергетика. Коли ще раз нагадаємо славнозвісні чорноземи, які не вимагають добрив, то слід дійти до висновку, що ця земля повинна бути країною молочних і медових рік. На жаль, люди живуть тут убого і безрадісно, а в пам'яті народу все ще жива голодова катастрофа 1930-их рр., яка — в мирний час, в Європі, в ХХ ст.! — була причиною смерті мільйонів українців.

Республіка нараховує, як ми вже згадали, добре такі понад 50 мільйонів населення: у тому майже десять мільйонів — це росіяни, побіч «поліцейсько-політичних» кадрів, також місцеві, головним чином на Задніпров'ї, в Донбасі й у Кривому Розі; а також поляки, все ще близько 500 тисяч. Незважаючи на добрий природний приріст на-

селення, у 1955 р. їх було менше, ніж у 1939 р. Декілька мільйонів українців живе в діаспорі — від Сполучених Штатів Америки і Канади по Сибір і Казахстан. У переважачій мірі українці сьогодні — це мешканці міст, робітники і розумові працівники, які становлять сильну групу технічної інтелігенції, хоч село, зрозуміла річ колгоспне, зберегло своє значення, як бодай ніде інде в СРСР. Сучасний Київ — це дійсна метрополія — 2 мільйони 250 тисяч мешканців, — а Харків, Дніпропетровськ, Одеса і Донецьк перевищили сакраментальний мільйон.

Україна як культурна формація взагалі не існує в польській свідомості. Це так, немовби ця сусідня територія не мала ані жодної літератури, ані преси, наукових дослідів, ані музики, кінорежисерів, поетів, інженерів, ані винахідників... Це так, немовби тамтешнє суспільство жило без жодних проблем, перемін, прагнень і настроїв. Така незначність контактів та інформацій, — мабуть, не справа якогось випадку, вона натякає на схильність до чорних здогадів. Однак у пізнанні, чи, радше, у здогадуванні стану українського духа, страху і надій українців, ми приречені на окремі, неповні відомості чи погляди, інтерпретація яких вимагає найбільшої обережності.

Неоціненний ксьондз Владислав Буковінський узагальнює свій пастирський, тюремний і табірний досвід з українцями так:

Сучасний український народ не є суцільним народом, яким є литовці, він є народом, поділеним усередині, він — диференційований. Тут не йдеться про такі відмінності, які існують у кожному народі... Створюється враження, що український народ все ще народжується у немалихпологових болях. Загально кажучи, під сучасну пору можна вказати на існування таких українців: 1. Старих радянських громадян, жителів «Великої України»; 2. Так званих «західняків», родом із західних областей... Особливо характерним... є поділ українців — старих радянських громадян — на свідомих українців і на так званих «хохлів». «Хохол» є прізвиськом..., як «кацап» у відношенні до росіянина... Свідомий українець ображується, коли його назвати «хохлою». Хто ж він, той «хохоль»? Це українець, але цілком русифікований. Він дуже добре говорить по-українськи, часто жадливо калічить російську мову, однак воліє не признаватися, що він українець. Воліє сам себе називати і бути названим «хохлою». Таких — мільйони. Але нема їх зовсім серед «західняків». Річ знаменна — границя... Проходить вона більш-менш східним кордоном... Речі Посполитою перед її поділом... Це, однак, не означає, що там [на «Великій Україні»] нема справді свідомих українців; проте вони там радше майоризовані

«хохлами». Майбутність українського народу, — доходить до висновку ксьондз Владислав, — залежить від питання: що в ньому переможе? Чи українізація отих «хохлів», чи радше «хохлизація» українців?»

Як звісно, соціалістичний устрій не сприяє формуванню — а, передусім, виявленню — ідейних чи людських поглядів. Автентичних! Власне тому в українському випадку зустрічаємося зі справжньою загадкою. З одного бо боку здається неймовірним, щоб такий великий народ міг терпіти своє поневолення в усіх галузях життя, від культури, через економіку до політики, без п р и н ц и п і а л ь н о г о опору. І це українці, про яких, на підставі польського досвіду, можна багато дечого поганого сказати, але ж не те, щоб вони не були патріотами своєї землі та культури, або щоб відзначалися вони безпорадністю чи боягузством. З другого, однак, боку, не видно в Україні о п о р у, який був би у пропорції до потенціалу і стану загрози, скерованої на народ, що ксьондз Буковінський називає «хохлизацією». Знак запитання, який ми ставимо, говорячи про українську загадку, є, отже, знаком питання, якщо не про саме існування однорідного народу, як підсумовує ксьондз Владислав, то напевно про основну майбутність того ж народу. Беручи до уваги питому вагу України в СРСР, цей же знак запитання слід вмістити в контекст майбутності щонайменше Центральної Європи, отже й нашої, польської.

1. Władysław Bukowiński, «Wspomnienia z Kazachstanu», стор. 23-24. Відзначимо, що ще автор зауважив у відношенні до Польщі і поляків: «З огляду на таке велике внутрішнє розбиття... тяжко говорити про будь-який одностайний стосунок... Найбільш позитивно відносяться до нас українці із Закарпаття. (Бо найменше нас знають — зауваження автора цього нарису). Загалом добре — волиняки, і то незважаючи на трагічні ексцеси проти поляків під час Другої світової війни... Про стосунок галичан, на жаль, не можу нічого сказати... Здається, що він більш недоброзичливий, ніж стосунок литовців до нас. Якщо йдеться про галичан-інтелігентів, то немало серед них хворіє своєрідною національною мегаломанією. І в нас до війни було багато таких, які мріяли про великодержавність... Однак самостійної України ще нема. Вони самі не хочуть визнати і не в и з н а ю т ь Радянської України самостійною державою. У них на плечах багатомільйонний горб... „хохлів“. Все-таки вони живуть мрією великодержавної України вже не від Бугу і Сану, але від Любліна і Кракова аж по Кавказ... Галицькі візіонери дивляться на нас, поляків, зневажливо... Самозрозуміло, що при такому підході нема можливості налагодження кращих стосунків... Набагато серйозніше трактують (нас) українці з Кіівщини і Полтавщини. Вони вбачають в поляках цінних... союзників у боротьбі за краще майбутнє... Хохли задивляються на Москву».

З усього, що ми знаємо про ситуацію в Україні не випливає, що проходить там боротьба за повалення «радянської влади», або щоб навіть така боротьба готувалася. Натомість опір «хохлизації» там безсумнівний, зокрема, якщо такий термін поширити так, щоб вміщав він, побіч ренегатства і національного відступництва, — також масовий «радянський» конформізм в стосунку до прав людини, громадської справедливості, економічної кривди, релігії... Діяльність «самвидаву», здається, процвітає в Україні не гірше, ніж будь-де в СРСР, якщо не рахувати... малих балтійських країн. (Найважливіші тексти з попередніх років доступні в польській мові у збірці Івана Кошелівця «Україна 1956-1968» [Париж: «Instytut Literacki», 1969]). Від 1970 р. публікувався системою «прочитай, перепиши і передай далі» підпільний «Український вісник», що оголошував затаювані російсько-хохлацькою владою громадські інформації, з особливим наголошуванням гноблення і національної дискримінації. Це велике досягнення, яке можна прирівняти до «Хроніки поточних подій» [«Хроніка текущих событий»]. Звернімо бо увагу на умови життя і культурної діяльності в СРСР, на стан дезінтеграції суспільства, його інтелектуальну та ідейну деморалізацію, безнадію і втрату крові; не робімо жодного порівняння з Польщею.

Коли мова про «Хроніку поточних подій»... переді мною книжкове видання польською мовою («Polonia Book» [Лондон, 1972]), 20 номерів плюс короткий зміст 4-ох чергових з періоду квітня 1968—вересня 1970. Це мала бути «загальнорадянська» публікація, але, зі зрозумілих причин, вона концентрує свою увагу на центральній Росії. Вражає, що багато там говориться про Україну й українців.

Гляньмо на деякі епізоди, може й випадкові, схоплені «Хронікою», а нами зовсім довільно вибрані: Які ж промовисті тут реалії і як акуратно показує вона атмосферу і настрої, щонайменше в колах української інтелігенції. 1969 рік. «Друга спроба самоспалення в Україні». «Хроніка» інформувала про самоспалення Василя Макуха, який помер у лікарні. 10 лютого... перед університетом у Києві намагався самоспалитися Микола Бреславський... вчитель, 45 років, батько трьох дітей, в'язень сталінських таборів. Бреславський розвісив транспаранти з гаслами проти русифікації... Його, однак, негайно арештували і посадили у слідчу тюрму КГБ. Його обвинуватили в «антирадянській агітації і пропаганді». Інший епізод, також з Києва. «Зіновія Франко, внучка Івана Франка, звільнена з

праці в Інституті мовознавства... за те, що листувалася з приятелькою, яка живе в Канаді (і) писала про різні форми дискримінації в Україні». Там же, в середовищі університету й Академії наук УРСР, загіздилася, мабуть, агентура «СІА» [Центрального Розвідувального Управління], бо побачимо, що там діється. З Інституту зоології треба було обов'язково викинути «дальших» 3-ох наукових співробітників за підписання «Листа української інтелігенції» («Лист 139») до... партійної і державної влади у справі русифікації культури. Здемасковано також Олександра Назаренка, Василя Кондрюкова і Валентина Карпенка, «робітників Київської гідроелектростанції, які вчилися на вечірньому факультеті університету... і їх засудили до позбавлення волі у таборах суворого режиму від півтора до 5 років (за)... розповсюдження листівок і книжок, видаваних у Західній Україні в 1920-их і 1930-их рр.», отже за часів Речі Посполитої! «У квітні 1968 р., після появи у місті листівок, уведено пропуски до майже усіх учбових закладів у Києві... Студенти... мають усіякі пропуски, які дозволяють на вхід до університету в означених годинах і унеможливають контакти між студентами...» Врешті: «22 травня 1969 р., у чергову річницю перенесення останків Тараса Шевченка у рідну землю... організовано офіційний фестиваль. Після закінчення фестивалю, пізнім вечором, біля пам'ятника залишилася група студентів, які ще довго не розходилися і (о, леле!) співали українських пісень. Виявилось, що, незважаючи на темряву ночі, всі були сфотографовані, і в с е т е, що вони співали і говорили, знайшлося на магнітофонній стрічці. Викликано на допомогу адміністрацію університету, щоб допомогла по г о л о с а х впізнати тих, яких не вдалося (на жаль, на жаль) розпізнати на фотографії».

Київ, здається, є головним осередком «націоналістичної зарази», однак називають також Харків, Дніпропетровськ, Одесу. Записано також прізвища людей, діяльність яких в умовах «розвиненого соціалізму» як же часто має характер «самоспалення».² Автор цього нарису не був би, однак,

2. Згадаймо символічно кілька прізвищ, бо жертвами і вчинками таких людей жевріє над Дніпром духовне життя України; і на них, власне, покладаємо надію, що польсько-українські стосунки завтра можуть стати кращими.

А) Петро Григоренко із... Запоріжжя, інженер, zdegradований за свої погляди генерал-майор Радянської Армії, переслідуваний і засуджений, пацієнт в'язничної психіатричної клініки, тепер на еміграції, спершу пра-

польським шовінізмом, коли б не зауважив, що по сей бік ріки Збруч діються непорядки, абсолютно неспівмірні до величини і населення тієї території.

Можна зустріти такі назви, як Кам'янець-Подільський, Дрогобич, Тернопіль. У цьому останньому відбувся «процес групи близько 10 осіб, звинувачених у тому, що розповсюджували... зокрема, тексти, які стосувалися національної проблематики і подій в Чехословаччині». В іншому місті, назва якого й досі живе в польському звороті «Англік з Коломій», дійшло до «виступів» Анни Стадниченко, працівниці відділу архітектури «соціалістичного магістрату», якій заборонено робити технічну документацію в... українській мові. Говориться також про Івано-Франківськ (Станіслав), Львів, і «Львівську область»... Чути неначе стогін живучих там людей:

Іван Гель із Львова відсидів 3 роки табору за розповсюдження

цював як... носильник; між іншим протестував публічно проти інтервенції в Чехословаччині; у своїй діяльності особливо не наголошував української проблематики, вславився, однак, захистом прав кримських татарів, гноблених колективно за національну приналежність і які походили з території, яка належить до України.

Б) Валентин Мороз — український історик і письменник... відбув 5-літній термін у таборі і після 9 місяців волі був знову засуджений у 1970 р. на дальші чотирнадцять років за протест проти культурної революції не в Китаї, а в У к р а ї н і, проти палення творів української літератури, нищення пам'яток української культури, проти ліквідації української мови».

В) Святослав Каравацький. «Народжений у 1920 р., засуджений у 1944 р. на 25 років за приналежність до молодечої організації, яка під час окупації діяла під кличем... „Геть з кривавим терором Гітлера і Сталіна“, звільнений у 1960 р. На волі Каравацький пише поезії, опрацьовує „Словник українських рим“ і публікує численні статті. Виступає проти русифікації України, а у 1965 р. звертається до керівників комуністичних партій Польщі, Румунії, Чехословаччини і Югославії з відкритим листом, у якому просить їх висловити свою думку в справі русифікації і гноблення української інтелігенції... У тому ж році його арештовують і засуджують... У 1967 р. Каравацького разом з Валентином Морозом, Михайлом Горинем і Михайлом Масютко перевезли на 3 роки з II угруповання мурдовських таборів у Володимирську в'язницю за те, що писали скарги до урядових інстанцій і читали матеріали про становище в Україні. Під час судового засідання, на якому мали вирішити зміну режиму, Каравацький поставив вимогу дати йому перекладача... (з російської мови на українську)... У 1969 р. проти Каравацького, який перебував тоді у Володимирській тюрмі, почали нову справу, зокрема, за збирання у в'язниці матеріалів, які стосувалися катинського злочину. Каравацький, якому сьогодні (1970 р.) 50 років, просидів у в'язницях майже 21 рік і має ще до відбуття понад 10 років». (Цит. за «Хронікою поточних подій», назване видання.)

українського самвидаву. Після повернення... не отримав дозволу на прописку у Львові та не привернено йому прав студента Львівського університету... Богдан Горинь із Львова, історик мистецтва... засуджений на 3 роки за розповсюдження українського самвидаву... Його не прописано у Львові, працює як тесляр... Іван Струтинський із Львівської області, відсидів 10 років... Мирослава Терешівська з Дрогобича відсиділа 3 роки за опрацювання і розповсюдження разом із своїм чоловіком р у к о ю писаних листівок. Після звільнення з табору була заслана на 3 роки у Красноярський край. Її чоловік Микола Дихий перебуває в Мордовії... засуджений на 5 років табору і 3 — заслання... Вячеслав Чорновіл — (за опрацювання) збірки матеріалів «Лихо з розуму» про репресії української інтелігенції у 1965-68-их рр... Михайло Осадчий, кандидат філологічних наук, викладач Львівського університету, інструктор Обласного Комітету КП України, поет... засуджений за розповсюдження українського самвидаву... Після відбуття покарання... працює як робітник у Львівському комбінаті глухонімих.³

Явище не слабне:

Ірина Ратушинська, арештована 17 вересня 1982 р. у Києві, засуджена у березні 1983 р. на 7 років табору і 5 заслання за друк власних поезій. В. Андрушка засуджено 28 вересня 1982 р. у Тернополі на 10 років табору за боротьбу з русифікацією. Він уже відбув один 5-літній вирок. П. Бутов, засуджений у серпні 1982 р. на 5 років табору і 2 роки заслання за самвидав. В. Монбланова засуджено на 5 років табору за «хуліганство». В Києві КГБ намагалося арештувати цього літа за «паразитизм» І. Геращенко. Пошукуваний успішно переховується.⁴

Україна бере також чималу участь у робітничих заворушеннях «Країни Рад». На зламі 1960-их/1970-их рр. дійшло до «економічних» заворушень — наскільки на Захід дійшли інформації — кількаразово в Києві, опісля у Кри-

3. Довго, застрашуюче довго можна продовжувати цей список, але мусить бути місце для ще однієї невеличкої інформації: «Весною 1969 р. для відбуття решти 25-річного покарання з Владимирської в'язниці, у якій просиділи 20 років (!), перевезено до табору суворого режиму в Мордовії Катерину Зарицьку, Одарку Гусяк і Галину Дідик. У повосінні роки вони брали участь в антисталінському партизанському русі в Західній Україні і були організаторками нелегального (!) Червоного Хреста... Зарицька перший раз просиділа у в'язниці в Польщі в зв'язку з замахом... на польського міністра внутрішніх справ (полковника Перацького). Чоловік Зарицької Михайло Сорока перебуває у XVII таборі того ж Мордовського угруповання...» («Хроніка»).

4. «Obóz», («Різно розповісcone problemot krajów ościennych»), 7. (Поза обсягом цензури).

вому Розі, Дніпропетровську, Одесі і Червонограді (біля Сокаля). В Новочеркаську вони набрали найгостріших форм. Авторка нарису «Робітничі виступи в СРСР»,⁵ Бетсі Гідвіц, стверджує:

Де кілька тисяч робітників заводу будівництва електролокомотивів та з інших заводів зібрались у центрі міста на площі перед будинком партії, щоб подати свої домагання. Влада, однак, утекла..., робітники зайняли партійний будинок і промовляли з балкона до натовпу... Повідомлення вказують, що солдати місцевого гарнізону відмовилися... стріляти в натовп і що їхній командир вчинив самогубство... До акції введено армійський відділ, солдати якого не були росіянами, правдоподібно з Кавказу. Початково вони стріляли в повітря, вбили кількох малих хлопців, котрі сиділи на деревах, а потім стріляли в натовп. Тому, що демонстрантів охопила паніка, деякі з них загинули від пострілів у спину. Загинуло 70-80 осіб, щонайменше половина з них — від куль «дум-дум».

Нам, полякам, це все щось нагадує, неначе слова балади про Янка Вісьневського з Гдині. Тяжко також відмовитися від асоціацій, коли читаємо про спробу Володимира Клебанова і його товаришів організувати у 1978 р., у Донецьку «Асоціацію Вільних Профспілок Трудящих Радянського Союзу» («Ассоциация Свободных Профсоюзов Трудящихся в Советском Союзе»), отже незалежні профспілки. Однак не добачаймо тут фотографічної схожості, бо існує надто велика відмінність обставин і, — що найважливіше, — стану громадської інтеграції та свідомості. У кожному разі, згадана американська авторка зауважує, що «радянській владі не вдається відокремити опозиційних робітників від націоналістів у неросійських республіках. Фактично, — пише вона, — самвидави у західних республіках постійно в'яжуть трудові конфлікти з фактом російської домінації».

Тим більше неможливим є відокремити «націоналістів» від релігії в Україні.

Наддніпрянци — не надто побожні. Домінують серед них, як і в усьому СРСР, світські погляди, питання лише, наскільки щирі, а наскільки вимушені. Існує Православна Церква, квола хоч би внаслідок приниження владою, і тут правлячі «робітники і селяни» віддано продовжують «прогресивні течії» царських часів. На «польській» Україні від XVI ст. діяла, однак, церква, розмовно звана Греко-Като-

5. Raport z obozu, «Zeszyty Edukacji Narodowej» (Варшава: «Oświata niezależna», 1983). (Поза обсягом цензури).

лицькою або уніатською, яка поєднувала східний релігійний обряд з визнанням зверхності Риму. Після поділу Польщі цар Микола I, який приборкав наше Листопадове повстання, знищив її, покликуючи її прямо, неначе рекрута, до святої Православної Церкви; збереглася тільки та частина, яка опинилася під пануванням католицької Австрії, а потім польської «саначії». Та це все до часу! Побожне діло знищив... Йосиф Сталін у 1946 р. Ну, не зовсім йому це вдалося: Єпископат на чолі з вмираючим митрополитом о. [Андреєм] Шептицьким, а потім його наступником — а сьогодні [1984 р.] кардиналом у Римі — о. [Йосифом] Сліпим, ставив героїчний опір. Неважко вгадати, що мав у тому підтримку більшості західних українців. Цілу справу з рук «духовного» відділу НКВД мусила взяти на себе «оперативка» того фундаментального для дійсних суспільних змін відомства. Заповнилися табори і в'язниці; сам Отець-Митрополит просидів круглий період д в а д ц я т и років, аж поки, в добу розрядки, випустили його за умовою, що залишить «радянську землю». Це, власне, тому Іван Павло II, коли приймав поклоніння від кардиналів під час інтронізації, встав з трону в пошані перед українським патріархом-мучеником.⁶ Однак, що найгірше, українські святенники-шовіністи по сей день не припиняють замишляти лиха.

Греко-Католицька Церква — поза еміграцією і певною зав'яззю в ПНР в рамках структури нашої церкви — існує в таборах; буває, що існує під прикриттям «прогресивної» (православної) церкви, діє в підпіллі. На тисячі — за українськими джерелами — слід рахувати священників, які нелегально виконують пастирські обов'язки в Україні, отже на сотні тисяч слід оцінювати там вірних Богові, своєму обрядові і Святому Отцю в Римі. Російська «Хроніка», на яку ми вже тут покликалися, занотовує для зламу 1960-их/

6. Не раз згаданий тут ксьондз Владислав Буковінський описав «архі-цікавий» (його окреслення) спеціальний табір для «релігійників», у якому перебував у 1961 р. разом з польським волинським єпископом і о. архієпископом Сліпим. «Православних було близько 100, але православних священників тільки 6. Більшість серед них — це православні опозиціонери, але були й православні, які визнавали зверхність московського патріарха. Усякого роду сектантів було близько 400... Врешті... (табірну лівницю репрезентували) близько 50 „стукачів“, отже мужів довір'я табірної адміністрації... Відносини між священниками різних національностей були братерські. Нас, поляків, було 3, 9 литовців, 1 латиш, 1 угорець і 13 українців. Митрополит Сліпий був вельми достойний, хоч не присвячувався іншим тах, як це робив єпископ Шельонжек».

1970-их рр., що діяльність релігійного підпілля «пожвавилася останніми роками». Не дивно, отже, що пожвавили також відому діяльність відомі органи «світоглядного діалогу». Власне читаємо там:

18 жовтня 1968 р. проведено обшуки у 10 священників к о л и ш н ь о ї львівської греко-католицької митрополії: в єпископа Василя Величківського, в отців... Городецького... Овсяненка, Цегельського, Лопадачка... й інших. Відібрано предмети релігійного культу... релігійні книжки, фотоапарати, магнітофони, гроші. Арештовано одного зі священників — Петра Городецького. Інкримінували йому розповсюдження свідомо вигаданих інформацій, які порочать радянський суспільний і державний лад... Наприкінці 1968 р. був арештований в Коломні... старенький (близько 70 років) єпископ Василь Величківський. Величківський хворів і в загрозовому стані лежав у в'язничній лікарні. Тепер ширяться погослови, що він помер у в'язниці, але нема на це жодного офіційного підтвердження. Весною 1969 р. на території всієї Західної України проведено десятки обшуків у греко-католицьких священників...

Такий список можна продовжувати без кінця. Пам'ятаймо при цьому, що не може існувати пастирська діяльність без цього, щоб при священникові стояла сильніша або слабкіша спільнота віруючих. А коли б поставити запитання, наскільки впродовж минулих 15 років згадана тут ситуація змінилася, то відповідь — здається мені — є у поміркованих, дипломатичних сформулюваннях Івана Павла II, адресованих до українців, але легально опублікованих в ПНР. Це говорить Папа, але zarazом поляк, а до того донедавна сусідський із Львовом митрополит, з приводу самих обов'язків, особисто зацікавлений в ситуації. В кафедрі Візантійської-Української Церкви у Філадельфії, у 1979 р., пролунали слова:

Слава Ісусу Христу! Тим християнським вітанням звертаюся до вас, Браття і Сестри, вашою батьківською українською мовою, перед тим, як почну говорити до вас по-англійськи... Від багатьох років високо ціную український народ. Знаю про численні терпіння і несправедливості, які ви мусили пережити... Пам'ятаю також про боротьбу Української Католицької Церкви впродовж усієї її історії... Не можу забути незлічених українських мучеників з давніших та з новіших часів, імена яких переважно неznані... Згадую про це, щоб виразити свою

глибоку пошану до Української Церкви і її вірності, перевіреної терпінням.⁷

Якщо виключити, що Папа плутає тут уряди Сполучених Штатів Америки і СРСР, або переслідування греко-католиків і... негрів, — то слід визнати, що духовна боротьба в Україні — це не тільки історична справа.

2. Українці тепер і тут. Із встановленням їхньої кількості, зрозуміла річ — клопіт. Кінець війни застав у кордонах ПНР близько 650 тисяч українців. 3-посеред них 448 тисяч переселено до СРСР, в більшості відносно добровільно; натиск, і то сильний, від початку полягав на розбитті скупчень згуртованого українського поселення, однак населенню дозволено вибирати: залишити країну або емігрувати на польські західні землі. Це зразу фальшувало всякі національні декларації. Дотримуючись, однак, урядових даних, наприкінці 1946 р. в Польщі було б 162 тисячі українців. Невідомо, чи це число охоплює також партизанів УПА — тоді ще добрих декілька тисяч чоловік, — а також українців, які були в польських в'язницях і «місцях відокремлення». Невідомо також, як оцінювати специфічний «прикордонний рух»; відділи УПА часто-густо переходили Сан по той і другий бік, з тим, що загалом вони поступово відступали з «радянської» території на захід, і то буквально на захід, пробиваючись з Польщі у Словаччину, а навіть у Німеччину. Ніхто не знає, скільки українців полягло в Польщі в боротьбі або в підвалах на підставі вироків Військових Районних Судів — однак, так чи інакше, йдеться тут знову про тисячі людей. Після вбивства вояками УПА Сверчевського весною 1947 р., коли прийнято рішення абсолютного «прочищення» територій, компактно заселених українцями, — переселено, головню на поверненні землі, близько 140 тисяч осіб. Слід це число побільшити, враховуючи тих українців, які, незважаючи на все, зуміли сховатися (також в лісних «бункрах»), тих, які заповнили «заклади соціалістичної ресоціалізації» і тих, які власними заходами переселилися, головню до великих міст. Отже, разом, — щонайменше 170 тисяч осіб. Природний приріст населення повинен, через аналогію до польського, збільшити це число на сьогоднішній день до близько 250

7. Jan Paweł II w Irlandii i Stanach Zjednoczonych, «Przemówienia i homilie» (Варшава: «PAX», 1981), стор. 213-15.

тисяч. Однак багато дечого вказує, що їх є менше. Велика кількість українців емігрувала на Захід. Певна частина, головню з мішаних родин, фактично і духовно полонізувалася. З цифрами в цьому випадку ми, зрозуміла річ, безпорадні. На сьогодні можна якось довести кількість 150 тисяч. Проте церковні вичислення, за всякою імовірністю, оцінюють кількість українців на кількадесят тисяч більше; подають навіть цифру 300 тисяч, і цього не можна зразу відкинути.

Натомість легше характеризувати суспільні умови життя українців в Польщі. Вони відносно розсіяні; в більших угрупованнях живуть на Мазурах, в Кошалінщині, Щецинщині, Легніччині і, незважаючи на все, в Ряшівщині, в південній Люблінщині. Наскільки це можливе, тримаються разом, живуть солідарно. Замкнені у своїх середовищах, борються перед подвійною загрозою: поліцейською інфільтрацією і — хворобливо — перед впливами польського суспільства. Вони становлять колективність з високим рівнем національної свідомості і зацікавлення політикою. Це саме, як здається, можна сказати про їхню зорганізованість і активність. Вони, як правило, більші антикомуністи, ніж пересічний поляк, і такі, як і поляки, вороги Росії.

Офіційно українці мають у своєму розпорядженні два осередки суспільного скупчення: Українське Суспільно-Культурне Товариство (УСКТ) і Греко-Католицьку Церкву. Товариство, як і подібні товариства білорусів і литовців, фінансоване Міністерством Внутрішніх Справ [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych — MSW]; характерно, що головною статутною метою Товариства є «приєднання (населення) до загальнонаціонального (?) будівництва соціалізму»; більші досягнення не помітні, якщо взяти до уваги, що УСКТ зуміло згуртувати тільки 4 з половиною тисяч членів. Його основну і позитивну роль можна звести до піклування українською мовою; у 1970-их рр. було понад 130 груп навчання цієї мови, 5 українських шкіл (у тому 2 загальноосвітні ліцеї); по сей день публікується тижневик «Наше Слово» з літературним додатком «Наша Культура».

Властивою твердиною справжнього українського духа є, однак, [Українська] Греко-Католицька Церква — відносно автономний елемент Римсько-Католицької Церкви в Польщі. І нагадаймо, єдиний, офіційно залишений на схід від Ельби — шматок великої колись духовної спільноти. Коливаючись між загальною польською нехиттю і незнан-

ням, ворожістю влади і «зацікавленням» одного відомого посольства, а також поміркованою зичливістю Єпископату, ця церква продовжує свою місію скромно, тихо, але ефективно. Вона також робить враження замкнутості в стосунку до «римського обряду» (читай: поляків), але її положення справді важке.⁸ Після всього сказаного тут в українській справі, нема чого розводитися про значення греко-католицького обряду — власне на схід від Ельби. Значення для католицизму. Для західної цивілізації. Для ситуації на всій території СРСР. Для перспективи Центральної Європи. Врешті — для Польщі.

8. Однак буває, що дають про себе знати назовні. Восени 1982 р. організували багатолюдну — правдоподібно 2 тисячі осіб — прощу до Ясної Гори. Можна собі уявити враження натовпу польських паломників, коли серединою Ченстохови йшов похід з українським співом і зі священниками у «візантійських» шатах на чолі, коли входив в оборонні мури... «Руські» штурмують монастир? — здивувався божий люд, який не вміє відрізнити українського. Нам треба з цього приводу похвалитися, бо ми — католики і поляки — не маємо у цій справі забагато досягнень, — що українцям знайшлося місце перед Чудотворною Іконою на богослужіння, перше в історії Монастиря в їхньому обряді та мові; знайшов також час, щоб взяти участь у богослужінні, Кардинал-Примас, який саме в той час був у тому місці.

Проповідь — зрозуміла річ, що по-українськи — виголосив о. Йосафат Романик з Варшави, один з двох генеральних вікаріїв Греко-Католицької Церкви в Польщі, отже виконуючий обов'язки єпископа. Згідно з повідомленнями католицького публіциста, який підписується псевдонімом «Туріан», о. Романик висловив такі думки: «Перший раз перед Ясногірською іконою офіційно стають... паломники віруючих греко-католицького обряду. Ми прийшли сюди, щоб поклонитися... Марії, якій батьки наші поклонилися у цій Іконі впродовж 400 років у Києві та Белзі, поки вона знайшлася тут. Ми бажали показати, що ми гідні діти народу, котрий від моменту прийняття християнства поєднав свою віру в Христа з прив'язаністю і любов'ю до Марії». На закінчення о. Йосафат перейшов на польську мову: «А тепер звертаюся до Вас, Браття у Христі, віруючі римсько-католицького обряду, які разом з нами берете участь у цій святій літургії. Ми разом стоїмо перед нашою спільною Матір'ю... Історія наших народів — польського й українського — впродовж сторіч була спільна, єднає нас те саме католицьке віровизнання... Культ Марії може нам допомогти перебороти всі образи, взаємну нехоть і претензії, а навіть ненависть. Тому вважаю, що така хвилина..., коли стоїмо побіч себе... як два братні народи і як діти тієї самої Матері, може стати початком поєднання... Перед Її обличчям ми повинні подати собі руки як брат братові і вибачити собі взаємно все. Браття! Нехай, дялячись на так численних Її дітей..., які походять з двох слов'янських народів, зрадіє і всміхнеться сумна Чорна Мадонна... Амінь».

При нагоді цього повідомлення вкажімо на інформацію, що східний обряд в Польщі має 45 священників, 80 пастирських пунктів і 20 святинь, а «служби божі служать у більшості випадків у римсько-католицьких костьолах»; формально їхнім єпископом є єсмонд Кардинал-Примас.

До чого зводяться сьогодні головні контакти польського суспільства зі згуртованими українцями? Аж соромно говорити. Це правда, що час легальної «Солідарності» мав наслідки у цій справі у формі кількох виступів преси, які ставили проблеми польсько-українського співжиття поділовому і доброзичливо; хвала за це і профспілковій пресі, і католицькій з нелегальним люблінським журналом «Spotkania» і — тьфу, щоб не врести! — поки що легальним краківським тижневиком «Tygodnik Powszechny» на чолі. Це, однак, тільки слова. Натомість основою контактів, про які говоримо, є хвилююча обидві сторони справа греко-католицьких церков, залишених розігнаними спільнотами. Справа вже не тільки в їхньому користуванні, але просто їхнього фізичного існування. Це такі «божі доми», як і наші костьоли. Як правило, вони є або, на жаль, були творами мистецтва часто з незвичайними художніми вартостями; світова кар'єра ікон на колекціонерському ринку у своїх зачатках забарвлена поганьбленням, грабунком і руйнуванням, власне, українських церков. А ці церкви — це ж пам'ятки української старини, а також польської. Вони, врешті, становлять духовні точки опору народу, який від сторіч є нашим сусідом, зазнав від історії такого важкого випробування і так важко боровся за своє майбутнє. І що ж діється з тими церквами? Гляньмо на один — єдиний приклад, описаний українцем д-ром Володимиром Мокрим.⁹ Якесь прокляття зависло над тими сакральними об'єктами в Польщі; бували з ними скандали вже перед війною, і весь час на ніщо йде наука історії.

Йдеться про те, що 27 травня 1982 р., в Климківці, біля Горлиць, над річкою Ропою, висадили в повітря церкву... Там, на Лемківщині, живуть поляки римсько-католицького обряду і русини грецького обряду, яким або вдалося пережити повоєнні виселення, або повернутися у свої сторони після 1956 р., «відкуповуючи часто свою або земляків землю». І була там церква винайнята римсько-католиць-

9. Машинопис використовується тут без відома і дозволу автора. Він має заголовок «Від церкви до костьола». Звідси довідуємося, зокрема, що «...з багатьох церков гинули іконостаси, ікони, і то навіть під оком консерваторів і за дозволом римсько-католицької церковної влади. Додаймо, щоб нагадати, ремонт греко-католицької кафедри в Перемишлі, під час якого пропав назавжди в 1970-их рр. прекрасний іконостас. Кримінальний казус, ганебний для римсько-католицького обряду і поляків — це зруйнована в 1980 р. церква в Лютовиськах (Бескиди), виняткової краси об'єкт; церкву розібрали, а з отриманого матеріалу збудували в зовсім іншому стилі костюл у Дверніку!»

кою парафією. Політика влади інтелігентна: на поукраїнській території може бути православна або «римська» святиня, але в жодному випадку «грецька»; довго, довго не можна було уділяти таїнств (вінчання, хрещення) за проклятим обрядом — не вільно було ховати по-українськи, не говорячи вже про служіння святої літургії. Незважаючи на це, віруюче суспільство не жило аж так погано. Д-р Мокрий стверджує:

Як в небагатьох подібних місцевостях з мішаним населенням, співжиття русинів з поляками якось налаглося і панують помірковано коректні стосунки. (Парафіяни)... підкреслюють, що нема між ними таких суперечок, відрізування замків, висаджування дверей від церкви, як, наприклад, в Полянах, про що знають з усних переказів, телебачення, газет. В результаті багаторічних намагань про доступ до... церкви, щоб у ній правити богослужіння в рідному обряді, не дійшло (тут)... до поділу русинів на греко-католиків, православних та інших, що сталося, наприклад, у Криниці, Гладішеві, Білянці, Полянах, а останнім часом у Перемишлі.

Державне рішення про затоплення території створило коначність перенесення і реконструкції церкви-костьола. Такі були обіцянки з боку держави... і церкви. Під час їх здійснення об'єкт висадили в повітря і, використовуючи матеріал, приступили до побудування будівлі, якою є «підстилізований на східний зразок стрілчастий костюль». Лемки були відсунені від цієї справи; вони почували себе ошуканими.

Зробили це так, — продовжує автор, — незважаючи на факт, що для тамтешніх русинів ця церква-пам'ятка була останнім матеріальним свідцтвом духовного життя їх батьків, а також тим, що відрізняє культурну окремішність української національної меншості, яка живе в Польщі.

Д-р Мокрий уболіває над змарнованим шансом і узагальнює вимовність події:

Така спільна будівля стала б плодом згоди, процентуючим релігійною толерантністю, взаємною пошаною. Відбудована поляками і русинами хоч би єдина церква на Лемківщині була б наріжним каменем... тривалого процесу... зближення двох народів, які від сторіч є сусідами. Парадокс, однак, полягає в тому, що про таку щирю співпрацю, про таке довір'я... поки що не можна гово-

рити не тільки (тут)... але й по всій Лемківщині, а тим більше в Бескидах, на Холмщині, а також в Білосточчині.¹⁰

Атмосферу на польському боці передає повідомлення Адама Шосткевича з Перемишля. Був там постулат місцевої «Солідарності», щоб повернути українцям маленьку дерев'яну занедбану церковцю (на вул. Пішеорського), яка нищилася під впливом часу. Воевода дав негайну згоду. Буря розлютувалася тоді, коли пленум Міжзаводського Установчого Комітету (Незалежних Профспілок) [Międzyzakładowy Komitet Założycielski (Niezależnych Związków Zawodowych) — MKZ] взявся за оцінку діяльності своєї Президії. Жодна із справ не забрала стільки часу і енергії, скільки нещасна уніатська церковця. Маймо на увазі, що це був травень 1981 р., вершок успіхів «Солідарності», отже атмосфера радше сприятлива для великодушності. Не забуваймо й про те, що мова тут про польську найавтентичнішу місцеву еліту — інтелектуальну, громадську і політичну; у такому стані не важко догадатися, які відчуття володіли простим малопольським народом римсько-католицького обряду.

Сягнули по золоту думку Сталіна, що, мовляв, «Росія сягає туди, де стоять руські церкви»; той, хто подав пропозицію, дав до розуміння, що повернення церкви буде досконалим приводом до [радянської] інтервенції (?). Більш помірковані пропонували, щоб «підождати кілька років» і «потім дати їм ту волю, але, передусім, слід самому зміцнити організаційно...» Люди були так схвильовані, а емоції запанували в дискусії до тієї міри, що не тільки речові зауваження голови Міжзаводського Установчого Комітету (Незалежних Профспілок), але й пригадка слів Івана Павла II, який просив про підтримку і допомогу братам литовцям і українцям у їхній боротьбі.., нічого не помогли. НАТО-

10. «Про причини взаємного недовір'я... довго б говорити, — читаємо далі. Вони є як результатом непереборних (?) особистих досвідів з періоду війни, так і діянням міфів і негативних стереотипів про українців, а причини існування тих міфів і стереотипів слід дошукуватися, передусім, у недостатності елементарного знання... і браку рефлексій...» Надміру знання і рефлексій на польському боці справді нема, але боюся, що «варт Пац палаца...» Це справа серйозніша. Ще серйозніша. За польською суспільною думкою, українці — на жаль — звинувачуються колективно у злочині народовбивства, до якого не застосовується строків давності. Він також не став, поки що, предметом принципових розмов справжніх представників обох народів. Не лише у нас, в Польщі, де існують на це умови, але й серед вільної західної еміграції.

мість нещасного, який у найкращій вірі ті слова навів, зразу в шептаній пропаганді визнано українцем... Також доброзичливе прийняття постулату ксьондзом єпископом Ігнатієм Токарчуком... не могло цієї божевільної суперечки розв'язати [на користь українців], а слід мати на увазі, що авторитет ксьондза ординатора перемиської єпархії — величезний. «...Появилися, натомість, згоди про „змову“... з метою захоплення українцями всієї влади на нашій території... Що буде далі, — продовжує автор, — невідомо. Одне лиш певне: ненависть породжує ненависть, а задивлення у минуле не відкриває перспективи на майбутнє».

Не без дискусії, однак набагато легше, пройшла пропозиція, яка, з іншої точки зору, не заслуговує на засудження: відбудова, під патронатом «Солідарності», пам'ятника «перемиським орлятам», отже молодим місцевим добровольцям, які полягли у боротьбі з українцями за місто у 1918 р., а також при допомозі в боях за Львів. Шосткевич кінчає своє повідомлення так:

Треба багато зусиль, щоб почало поширюватися почуття щирості, настанови на діалог. Ми все ще вперто тримаємося втертих способів мислення, оцінок і діяльності. Нам бракує відваги — мудрості — ризику.¹¹

Основну проблему українських церков в Польщі і їх повоєнну долю описує Ришард Бриковський у статті «Пам'яткові церкви» в двомісячному журналі Об'єднання Архітекторів Речі Посполитої «Architektura» (1983, 5), додаючи до нього прекрасний фотографічний матеріал. Довідемося звідти таке:

...втрапи дерев'яних пам'яткових церков, які відносяться до 1939-72 рр., становили близько 220 будівель... на території лише одного воєводства (колишнє Рівське). Вимовність цієї цифри буде остільки виразніша, оскільки візьмемо до уваги, що тільки кілька-

11. «Tam gdzie sięgają cerkwie», з преси «Солідарності» передрукувала «Kultura», 1/11, 1982 р. Автор відважно сягає до причин: «В Перемишліні пам'ять кривавої боротьби... у повосинних роках, а також ролі, яку українці відіграли під час радянської окупації 1939-41-их рр., — все ще жива і болюча. Серед діячів профспілки на нашій території багато ще наочних свідків жорстокості з тих років. Багато втратило своїх найближчих, а нищення, якого зазнали, похмурую тінню стелилося на їхніх словах під час пленарної дискусії в Міжзаводським Установчим Комітеті (Незалежних Профспілок). Що б їм, есентуально, відповіли їхні ровесники — українці, не знаємо, бо таких можливостей не було».

По обох сторонах треба їх створювати!

надцять святинь були знищені в результаті безпосередніх воєнних дій, які... продовжились до 1947 р. Вирішальна більшість втрат — зв'язана з періодом після переселення... українського населення...

Для повноти всієї картини додаймо інформації про діяльність польської неформальної групи «ентузіастів», які роблять що тільки можуть, і то громадськими силами, щоб бодай забезпечити документацію об'єктів, їх ремонтувати, якщо є ще сенс, бити на сполох громадську думку; найбільшим досягненням стало відновлення однієї церкви; розпочато такою ж працю при другій.

Занотуємо також зміст листівки українською мовою, безавторської, без заголовка, без дати і місцевості видання. Текст вказує, що її опубліковано (найпростішим гектографічним способом, латинським шрифтом) в Польщі, восени 1983 р. Нехай вона буде репрезентантом незалежних поглядів українців на їхнє положення в Польщі. Замість заголовка — мотто: «Той хто дбає тільки про свою націю, є ворогом свободи. А. Міцкевич». Приймаємо, зрозуміла річ, що думка Адама стосується обох націй, поляків, може, остільки більше, оскільки наші практичні можливості більші і наша ситуація краща.

Падають слова «самостійність», «володарі Кремля та їхні агенти», «тюрми і концтабори», «яничари та ренегати»... Там, тотальне недовір'я до УСКТ, до якого весь час «безпека підкидає своїх агентів». Говориться, що «партія заборонила навчання молодих вчителів у педагогічних ліцеях, а після створення збірних шкіл цілковито знесено навчання української мови в польських школах». Чимало уваги присвячено релігії: «Українська Греко-Католицька Церква в Польщі, як і в інших країнах соціалізму, заборонена, але не є так переслідувана, як в СРСР». Однак ця церква, хоч існує, не має жодних прав, «не має ані своїх видавництв, ані семінарії, ані жодних церковних організацій, а вся діяльність... охоплена цензурою і наглядом комбезпеки». Окреме місце займає тут... «Папа Римський Іван Павло II». З Його понтифікатом «полегшало» українцям, передусім тому, що Він зрівняв у праві римський і грецький обряди, наголошуючи національний характер того останнього, а тим, власне, затвердив автономію української церкви в Польщі. «Від серпня 1980 р. до грудня 1981 р.» українці почали виступати з «пропозиціями» на адресу влади в справі громадсько-культурних прав і релігійної свободи, а завдяки польському єпископатові «доз-

волено відправи богослужіння в греко-католицькому обряді». У серпні 1981 р. у Вамбежицях у Нижній Сілезії мали відбутися демонстрації кількох тисяч греко-католиків. Однак, як усьому польському населенню, так і українському, заборонено навіть вносити прохання. Накинений владою воєнний стан перекреслив надію на більшу свободу у с і х. Єдиним оплотом є «св. Отець Іван Павло II».

Листівка кінчається пропозицією-закликом: «...найвищий час забути давні образи, покинути гнів, не слухати жодної пропаганди, котра під'юджує до ненависті між поляками та українцями, а стати раз ом до боротьби проти спільного ворога, якого всі так добре знаємо». Прекрасно! Таких зворотів важко знайти серед білорусів, а й литовцям не дуже вони хочуть пролізти крізь горло. Вражає, що не порушується справа, звідки взялися «образи і гнів», якщо не враховувати, що це наслідки пропаганди. На жаль, вона не мусить робити надзвичайних зусиль. На польському боці існує певний — важкий — досвід; українці повинні знати, що поки якимось не впораються з тим досвідом, не можна говорити про зміну у відношенні поляків до них. Зрозуміла річ, мають також свій досвід з поляками брати-українці; нема що й говорити, щоб він був милий чи творчий. Перегляд цих досвідів — щирий, хоч мусить бути для обох сторін суворий — це з нашого боку перший концевий крок, якщо бажаємо, щоб відношення українців до нас будь-коли змінилися. Слабкістю згаданої листівки — і не тільки її — є те, що вона кінчається у тому місці, від якого насправді починається проблема.

3. Особливий додаток. Ось такі умови праці... Аж у її ході авторові вдалось здобути деякий матеріал, про значення якого давно було відомо. Надто пізно, щоб змінити конструкцію цілого українського розділу, а постала б шкода — для читача, — коли б взагалі його зігнувати. Звідси, власне, оцей «особливий додаток», включення якого порушує послідовність цього розділу. Чи правильне це було, в безвихідній ситуації, рішення — хай читач сам оцінить.

Матеріалом, про який іде мова, є широка стаття анонімного автора, найімовірніше українця, опублікована в 3 номері журналу «Obóz» (1981 р.) із заголовком: «Українці в повоєнній Польщі».¹² Ця стаття відзначається автентич-

12. У тому ж номері журналу «Obóz» важливою для нас є також стаття Романа Шпорлюка, українського емігранта на Заході, «Сучасна

ністю у виявленні поглядів і відчуттів українців щодо свого положення в ПНР. У ній є чимало інформації «зсередини», якої бракувало нам у білоруському і литовському розділах [цієї праці]. Основний, однак, матеріал стосується Українського Суспільно-Культурного Товариства (УСКТ) та ситуації українського шкільництва і художнього руху в Польщі. [У статті читаємо:]

У березні 1956 р. діяльність започатковано першим після війни урочистим засіданням на пошану геніального національного поета Тараса Шевченка, а у квітні створився Організаційний Комітет УСКТ... До президії увійшли: лемко Степан Макух — голова, Микола Щирба з Холмщини — заступник і Микола Сітовецький [Сивіцький] з Дубна (Волинь) — секретар... Усі три — колишні в'язні; два перші сиділи в тюрмах до війни... за приналежність до Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ), останній — дещо пізніше — в радянських таборах у Воркуті. Це була генеральна примірка до майбутньої кадрової політики... Інша група ентузіастів зайнялася видаванням... першого номера українського тижневика... «Наше

Україна: проблеми і перспективи». З неї ми довідуємося, що у 1979 р. в УРСР було 49,6 мільйона населення, в тому українців — 36,5 мільйона, росіян — 10,5 (!) мільйона, а поляків — 260 тисяч. В 1970-79 рр. участь українців у населенні України зменшилася з 74,9% до 73,6%. Головною причиною цього зменшення автор дошукується в асиміляції, передусім «на високо урбанізованих і індустріалізованих південно-східних територіях... на яких практично зникли школи з рідною мовою». 61% населення жило в містах і містечках (1979 р.), отже УРСР — це країна зурбанізована у більшій мірі, ніж Польща. Українців поза Україною жило 5,9 мільйона, головню в Росії (3,7 мільйона) і в... Казахстані (0,9 мільйона). «Населення України, європейської Росії, Латвії і Естонії не відновляється, показники народжень там дуже низькі, а приплив дорослих осіб менший, ніж убуток». Шаленіє алкоголізм. Смертність немовлят висока, а середній вік життя, зокрема чоловіків, низький. Нема припинення переслідуванням. «У 1979-80 рр. Москва намагалася ліквідувати рештки гельсінкського руху в СРСР. В Україні репресії були особливо важкі. Арештовано чимало членів Української гельсінкської групи... осіб, які були підозрювані в неконформізмі чи „націоналізмі”... Надалі (погано) поводитися з політичними в'язнями і вживали наркотиків з метою тортування... Гелій Сістір'юв, письменник з Києва, помер у в'язниці в результаті їх застосування. Неспроможний перенести постійного гноблення і щоб заощадити дружині і дочці наслідки своїх „злочинів”, історик Михайло Мельник наклав на себе руки (1979 р.). У справі смерті (у травні 1979 р.) Володимира Івасюка, вельми популярного композитора молодшої генерації, також офіційно заявили, що це було самогубство... Івасюка останній раз бачили живим у товаристві осіб, які співпрацювали з КГБ, а його тяжко покалічене тіло знайшли кілька тижнів пізніше, повішене... у лісі недалеко Львова. На похороні Івасюка було близько 10 тисяч людей, і він став політичною демонстрацією. Люди не переставали сходитися біля могили... На одному з таких зібрань Петро Січко... і його син Василь... закликали до підтримки гельсінкського руху. Вони були арештовані і засуджені до позбавлення волі.

Слово». 16, 17 і 18 червня відбувся у... Палаці Культури організаційний з'їзд... Це було потрясаюче видовище не тільки для українців... 239 делегатів, скликаних Міністерством Внутрішніх Справ [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych — MSW], створили мініатюру обвинувачення воєнних злочинців у Нюрнберзі. «Prawo i Życie» (1956, 7) писало: «Прорвалася мовчанка, вибухнули стримувані жалі. Деякі обвинуватили владу і всіх поляків. Спалені села, грабунки, вироки невинним, вкінці — виселення. Отримали найгірші господарства. Злобність наших сусідів-поляків при мовчазній підтримці влади. Лавина прикладів... Домагаються шкіл, книжок, церков, домів культури... Бажають повертатися у рідні сторони — до Леська, Санока, Горлиць, Грубешова... З напруженням слухають промови міністра Ярославського... Він визнає, що українці зазнали багато кривд... Говорить, однак, що не бачить можливості масового повороту. Він можливий тільки у виняткових випадках. Делегати знову своє: «Я хочу вертатися!»... На чверть сторіччя своєї діяльності (1981 р.) Товариство мало 168 гуртків і близько 6 з половиною тисяч членів. Це зaledве — 2-3% українського населення в Польщі.

Бувало, що навіть тримані у пригорщі середовища противилися владі. [Ось що читаємо у названій статті:]

Адміністративна влада почала запеклу боротьбу проти гуртків УСКТ, подібно, як і місцеві ксьондзи — з Церквою. У 1971 р. 9 гуртків УСКТ враз із повітовими правліннями в Горлицях і Санокі на чолі направили VI-му З'їздові Польської Об'єднаної Робітничої Партії [Polska Zjednoczona Partia Robotnicza — PZPR], меморандум із списком фактів дискримінації.., як ліквідація усіх 14 пунктів навчання української мови, усіх 12 самодіяльних гуртків і близько 300 церков, заборона організування фестивалів [української] пісні... Крім того, були розіслані скарги до окремих державних діячів, а навіть до посольства СРСР... Результати були феноменальні. Проведено адміністративне слідство, діяльність усіх повітових правлінь тимчасово припинено, організаторів виключено з партії і з УСКТ... Проводиря опонентів Михайла Довського звільнили з посади директора, впродовж кількох років він не міг отримати навіть фізичної праці, врешті запропонували йому подати заяву про бажання емігрувати. Завзятий лемко вийшов у Сполучені Штати... за ним пішла репутація, що це комуністичний шпигун... Це не був спорадичний випадок розправи з людьми, які ангажувалися в діяльність Товариства... Слід тут назвати Ольгу Васильків — генерального секретаря [ГП УСКТ] у 1956-60-их рр., виключену з партії (а потім з Товариства) за те, що на зібранні якогось гуртка не ск р и т и к у в а л а одного з членів, якому не подобався вислів «бандя УПА».

За нормальних умов «українську сторону» повинні репрезентувати штатні працівники [ГП УСКТ] — голова і секретар. На жаль,

ми не живемо в нормальних умовах. Усі національні товариства... підпорядковано Міністерству Внутрішніх Справ, у якому тимі справами займається Суспільно-Адміністративний Департамент. Міністерство Внутрішніх Справ фінансує [Товариства]... не тому, що вони не зуміли б втриматися будь-яким іншим чином, а тільки тому, що так органам безпеки вигідніше. Пан платить — слуга мусить... Отже влада робить намагання, щоб на центральному шаблі підібрати таких кандидатів, які б служили віддано, щоб вони були продовженням органів влади або, принаймні, відігравали роль безвольного знаряддя у їхніх руках.

Для читача це, мабуть, невеликі відкриття, адже так само діє механізм «керівної ролі партії» та «номенклатури» на всій території Польщі. Однак виникнуть, будь ласка, в положення острівців інших народів у польському морі. У кожного з них є потреби, занедбання яких загрожує, що тим іншим народом перестануть бути, а тих потреб ніяк не можна полагодити поза офіційними колами.

З певністю належить сюди освіта і, у великій мірі, культурна діяльність. [Про них анонімний український автор пише:]

4 грудня 1956 р. Міністерство освіти наказало відкрити пункти навчання української мови в школах, де батьки запишуть, щонайменше, семеро дітей. Не було ані вчителів, ані підручників, ані досвіду як вчити, якщо діти будуть з різних класів... До праці зголосилися так звані громадські вчителі, які... тільки більше або менше знали мову на практиці. У Бартошицях... відкрито український педагогічний ліцей, у Щеціні — поматуральні вчительські студії. У Варшавському університеті засновано кафедру української філології. Кільканадцять студентів навчалось у Київському університеті, деякі отримали там докторати. Під час літніх канікул група вчителів з Польщі виїжджала щорічно до Києва на курси адосконалення української мови. Таким чином підготовлено понад 300 кваліфікованих учителів... Підтримуючи сягаючу ще XIX ст. традицію, Ягайлонський університет відновив лекторат української мови. Були видані підручники української мови... літератури. Була, отже, збудована база для розвитку рідного шкільництва.

А воно цілком в то кінчалося. Вершок його розвитку був досягнений... в часі між 1958 і 1959 рр. Було тоді 6 українських початкових шкіл, 3 загальноосвітні ліцеї, 1 педагогічний, у 152 школах давалися лекції української мови. Усіх учнів було понад 3 тисячі, отже один відсоток населення... Від того часу все прямувало до занепаду. У 1981 р. залишилося вже тільки 28 пунктів, 551 учень, одна початкова школа з інтернатом (Білий Бір, Кошалінщина), 2 ліцеї (в Легниці і Гурові Лваському). На катастрофічний «доробок» склалися об'єктивні і суб'єктивні причини... Головним

гальмом українського шкільництва стала ненависть шкільної адміністрації. Вчительська діяльність у тих умовах школи стає героїзмом... Типовим прикладом є постать Михайла Дудя. У Легниці-кому ліцеї він створив досконалий хор і музичний гурток, однак після років праці він втратив зір... Несподівано учні звернулися до диригента, щоб він надалі вів зайняття, бо щойно нічого не сталося... І коли під час фестивалю національних меншостей у столиці одна з учениць вийшла на сцену під руку з диригентом у чорних окулярах, поставила його там де треба й сховалася у хорі — з-посеред тисячної публіки не сягнув по хусточку тільки той, хто не знав таємниці окулярів.

Завдяки таким учням, студентам, інтелігентам і активістам розвивається діяльність УСКТ... У 1961 р. в УСКТ було 62 художні колективи, в тому 27 хорів, 21 драматичний, 9 танцювальних і 5 музичних, які разом нараховували 1.200 осіб. Впродовж 20 років у тому складі відбулися лише структуральні зміни... Так... діяв український хор у Варшаві... під диригуванням Йосипа Курочки (колишній директор ансамблю «Mazowsze»), а потім Ярослава Полянського... Діяли хори в Баях Мазурських, Новому Дворі Гданському, Оссечу і в Перемишлі. Існували хори на Лемківщині, в Кракові, Катовицях, Вроцлаві, Гданську, Оструді, Лелькові, Гурові... Любліні... Безпрецедентним явищем став чоловічий хор «Журавлі»... Репертуар ансамблю записано на платівках в Польщі і в Сполучених Штатах... У Тшебяткові, де Степан Шумка почав виробляти бандури, довгий час виступав гурток бандуристів... Майже впродовж чверть сторіччя існує при ГП УСКТ гурток творчої інтелігенції, який нараховує понад 50 осіб — поетів, прозаїків, публіцистів, істориків, перекладачів, композиторів... Кожен член того гуртка вносить свою лепту до збагачення української культури... Цей актив підтримує робочий контакт з польськими літераторами і науковцями, що... проявляється у різних публікаціях... Започаткована у 1950-их рр. видавнича діяльність тепер знаходиться у стані повної стагнації.

Так багато тут безнадії і похмурості, що пора кінчати. Остаточні висновки анонімного і знаменито поінформованого автора [статті від 22 листопада 1981 р.], такі:

До чергового бунту (не говорячи про лемківські) дійшло аж у 1980 р., коли то на хвилях відновни почали напливати до органів найвищої влади... петиції від місцевих гуртків УСКТ, у яких члени домагалися скликання надзвичайного крайового з'їзду з метою вийти з глухого кута..., а в першу чергу виборів (тих правдивих) нових органів. (Згадаймо тут тотожні старання білорусів у Балистоку [зауваження автора цього трактату]). Що змінилось на сьогоднішній день? Отже нічого! Польська віднова оминула українську проблему. Правда, «Солідарність» згадала на з'їзді про національні меншості, але так якось несміливо і неясно, що з цього

нічого не виникає... Змінилося кілька міністрів внутрішніх справ, але залишився полковник Єрмак — начальник Першого Відділу, який займається українською проблематикою вже майже друге десятиріччя, залишилася його права рука, яка керує президією УСКТ, — товариш Демянюк. Надалі головою [ГП УСКТ] є... Євген Кохан... На жаль — тільки єдиний член президії ГП Григорій Боярський, названий «почесним» прізвиськом «єнкаведист», який весь час... був або головою, або секретарем, або головним редактором... дочекався пенсії... Влада бо мусить рахуватися тільки зі силою, наприклад, із «Солідарністю»... З німцями, які знищили мільйони людей і зруйнували країну, Польща налагодила добрі взаємини, впорядкувала те, що було. І правильно, бо пам'ять про зло нічого не допоможе. Тим більше, що це сильний партнер. Ніхто, натомість, не примусить владу до алаштування подібних взаємин з власними громадянами, невеликою групою, слабкою, безборонною. Нічого не стане на перешкоді, щоб прирєкти їх на поталу.

Гіркі слова. І аж ніяк не звернені на адресу Міністерства Внутрішніх Справ — знаного відомства, — але на адресу всіх поляків, цілого нашого народу. Характерно, що в описаній вище долі Товариства, українських шкіл, хорів, гуртків... польський народ взагалі не бере участі, не відіграє жодної ролі, не займає будь-якого становища, не виявляє хоч би зацікавлення. Що сталося з нами, поляками, серед яких до цього часу завжди були люди і групи зачаровані східною, отже й українською культурою і які завжди вміли щось для неї зробити? Треба конечно знайти шляхи і способи! Нагадую, що цього вимагають не тільки історичні сентименти, але просто — наш національний інтерес.

4. Дві сторони тієї самої медалі. Прагнення обох народів [польського та українського] у новітніх часах перший раз схрестилися у 1918-20-их рр. і то так, що зразу посипалися іскри. Однак і тоді існувала співпраця на практиці, яка мала далекосяжний характер. Тепер уже знаємо, що та співпраця виявилася епізодом, натомість вітер історії з іскор роздув цілий пожеж. Роблячи перегляд основних подій, пам'ятаймо, що вони мали інше значення для поляків, а інше для українців; спробуймо, отже, усвідомити оту «другу сторону медалі».

Недовір'я та нехті з обох сторін були фактами ще за царя Миколи I і Франца-Йосифа; порозуміння та співпраця були одиничними місцевими подіями, ніколи — громадськими й абсолютно ніколи — національними. Причини

цього сягали далеко вглиб історії, однак вони були присутні також у тодішній дійсності. Класовий конфлікт. Суперництво за впливи в Галичині. Але перш за все — «відмінність». Громом, який голосно провіщав велику бурю, було відділення Німеччиною і Австрією від окупованого Конгресового Королівства частини Підляшшя і Холмщини, щоб подарувати ті території українській державі, яка саме тоді творилася і яку назвемо «наддніпрянською». Українці дарунок прийняли, і навіть у голову їм не прийшло вести переговори в тій справі з будь-яким, з-поміж численних уже тоді — злам 1917/18 рр. — польських політичних осередків. Зрештою, це логічно, тому що в Польщі на цю тему ніхто навіть не мав наміру дебатовати. Крізь усі три «збори» [польські землі під чужим пануванням] пройшла хвиля протестів, яких польська земля до того часу ніколи не переживала. Сполох розбудив не тільки настороженість, але й прекрасно зінтегрував поляків. Зламав також до решти польську орієнтацію на Австро-Угорщину і Німеччину; остаточно визначив спрямування: терпеливо вичікуючи кінця великої війни, приготувати на той момент усе, що тільки можна, щоб розпалити ворожість до українців та їхньої справи.

Львів! Столиця австрійцями завойованої Галичини (у тексті: Галіції) та найбільше її місто. Понад 200 тисяч мешканців у 1918 р., з вирішальною перевагою польського населення. Могутній осередок науки, культури, громадсько-політичної діяльності, який віддавав першість, і то не в усьому, Варшаві, але перевищував рангом і Краків, і Познань, не згадуючи вже про Вільно. Населення Львова не сумнівалося, що «Австрію чорти беруть», і цей факт сприймав без жалю. Типовий це приклад спадкового польського «екстремізму», бо ж Габсбурги давали найбільшу свободу. На жаль, це також типовий приклад польської нестачі розсудливості. Ніхто не знав у чому справа. Ані добре досвідчені політичні діячі, ані зовсім вільна преса, ані підпільна — слабка, зрештою, — Польська Військова Організація... Навіть могутня Церква обох обрядів, якій сам Христос наказав, щоб запобігала пролиттю крові. Тому, власне, світанком 1 листопада 1918 р. — коли Пілсудський відбував свій «інтернат» у Магдебурзі, — львівські поляки, «Юзькі», як їх з відповідним наголосом називали по всій країні, збудилися... щоб пережити прикрий досвід. На Ратуші, Замковій горі, Цитаделі — і скрізь у місті — осінній вітер лопотав жовто-блакитними прапо-

рами. Залізничну станцію, пошту, намісницький палац... берегли сильні варти, зовсім не в австрійських мундирах. Вулиці були патрульовані пішим і на автомашинах регулярним військом, яке львів'яни знали як «січових стрільців»; ця назва і нам сьогодні дещо нагадує, а тоді тим більше вона не асоціювалася з діалогом двох братніх слов'янських народів. Пробудження поляків було прикре, але швидке. Почали скликуватися, тому що ані властивої організації, ані складів, ані плану, ані жодного командного осередка початково у них не було. Стала горстка польських вояків — з армії Франца-Йосифа і з Легіонів, — лави виповнила молодь, а бувало, що й зовсім діти. Звідси й взялась легенда «Львівських Орлят», яких не називали «левиними покидьками» тільки з огляду на стилістику; вони негайно зрушили цілу Польщу, а організація «оборони Львова» стала одним з найсильніших державотворчих імпульсів... Із зброєю було легко, бо ж, власне, весь великий львівський гарнізон ц.к. [цісарсько-королівської] армії розповзався по своїх домівках по всіх закутках австро-угорської імперії.

Ще того ж самого 1 листопада в районі Дому техніки чи Школи Сенкевича почали розлягатися перші постріли.¹³ Нема тут, на жаль, місця на опис драматичного розвитку битви за Львів і — це дуже важливе для теми — її відлуння по всій країні. Обмежимось лише розповіддю, і то зовсім не винятковою, тодішнього захисника Львова, — а, може, українці назвали б його «завойовником», — записаною безіменним поручиком 60 років тому: «В Малопольщі два б р а т н і народи, польський і руський або український, які віками жили в згоді, почали боротьбу. Братня кров поллялась на радість спільним ворогам, а двом народам на о с т о р о г у, щоб чужих не слухались».¹⁴

13. На українському боці, мабуть, також не стріляли, але гинули «пенсіонери та інваліди-пенсіонери». Не знаю як ця справа виглядає в українців, але в нас надто часто діти мусять надолжувати — навіть жертвою життя — нестачу політичного уявлення та цивільної і військової відваги старших поляків.

14. Por. Władysław Jagiełłowicz, *Zarys historii wojennej pułków polskich 1918-1920, «40 pułk strzelców lwowskich»* (Варшава, 1929), стор. 5. Прочитуймо з'ясування того, що було далі: «Власної сили, точніше сказати сили польського н а с е л е н н я, вистачило, щоб опанувати саме місто Львів, але вона була надто мала, щоб його втримати довше, не згадуючи вже про опанування решти Східної Галичини. Негайно, однак, почала надходити поміч з усієї Польщі. Першими прийшли нашвидкуруч орга-

І таким чином українці започаткували недовге життя своєї другої після «наддніпрянської» держави — Західно-Української Народної Республіки. А що ж вони мали робити? Адже не відмовимо їм морального права до самовизначення. Рахуючи від Сану, мали більшість, якщо йдеться про населення, з тим, однак, що ця більшість була беззастережна в селах, а сумнівна або жодна в містах, власне, зі Львовом на чолі. Це місто було не тільки традиційною столицею Червенських городів і не тільки геометричним центром території; воно було також головним осередком українського громадського, господарчого і культурного життя, без якого про функціонування держави у Східній Галичині не могло бути й мови. Українці розраховували на своїх «січових стрільців», знаючи, що жодних польських відділів у всій Галичині немає. Коли б навіть проти них рушило Королівство, то ті сили мала подвійно зрівноважити Східна Україна. Легко сьогодні сказати, що помилка, передусім, полягала у переоцінці рівня української — пересічної — національної свідомості, і то радше над Дніпром, ніж у Галичині. Коли б росіяни, червоні та білі, обмежились до «діалогу» у власних справах виключно в околицях Волги, то відбулася б, розуміється, велика польсько-українська війна з участю киян — за Львів, але й за Перемишль разом з Бескидами, а також з південним Підляшшям. На війні всяке буває, однак українських воєнних спроможностей я б не оцінював високо.

Над їхнім «замахом» на Львів уболіваю щиро, бо важ-

нізовані легіонові відділи з Кракова — відбиваючи по дорозі Перемишль — під командуванням підполковника Токажевського (пізнішого командира Союзу Збройної Боротьби [Związek Walki Zbrojnej — ZWZ-AK]), відтак з Варшави і навіть з Познаня, який формально не належав до Польщі; з менших осередків найактивнішим, щодо помочі, був, самозрозуміло, сусідній Люблін; солідарність з містом, яке в Польщі мало назву «завжди вірного», була така сильна, що не завжди оглядаючись на центральну владу, були вислані добровольчі відділи «Odsieczu» — з Ломжи, Седлець, Цеханова, Лодзі, Каліша, Пйотркова, Ченстохова, Радома, Кельць... Це ознака відчуттів, але й — через жертву крові — посів на всю Польщу ворожості до українців. А вони, зрозуміла річ, також не були безчинні. Мобілізація великих людських ресурсів галицького села, хоч повільна, дала їм те, що не дозволило себе розбити, але мусили занедбати облогу Львова. Київська батьківщина не могла дати підтримки, тому що воювала на всі сторони: передусім з білими і червоними росіянами, але також з румунами (Бессарабія), а також потроху з чехами (Закарпаття) і поляками (Волинь). Долю Західної України вирішило остаточно — у червні 1919 р. — прибуття на фронт армії генерала Галлера. Рештки війська, яке до кінця боролось із завзяттям і почуттями в стосунку до поляків, які не важко розгадати, — перейшло на Наддніпрянську Україну.

ким каменем упав він на цілість наших [польсько-українських] відносин по сьогоднішній день. Однак він мене не розчарував. Усі тоді так або дуже подібно поводитись, одним це вдалось, іншим ні. Щоб далеко не шукати, найкращим порівняльним із Львовом прикладом — це, здається, ситуація... Познання і Великопольського повстання, з тим, що полякам «вийшло», хоч вийти зовсім не мусило.

Черговий акт польсько-української драми почався в листопаді 1919 р., над Збручем і Дністром. Там, власне, проходила демаркаційна лінія з Наддніпрянською Україною отамана Петлюри, панував відносний спокій. Зараз же за лінією — у знаному усім полякам з назви Кам'янці-Подільському — кінчав, здавалось, остаточно, свою історичну місію уряд Республіки. Вичерпавши засоби опору, під натиском білих, у цьому випадку росіян Денікіна, вирішив здатись полякам; просив лише, щоб наше військо випередило поклонників «єдиної і неподільної» Росії, зайняло Кам'янець і взяло в опіку доробку української армії та уряду, якого не можна було евакуювати — себто архів і лікарні. Це завдання отримав 4 полк підгалянських стрільців майора Борути-Спеховича; сьогодні — це єдиний живучий довоєнний генерал Польського Війська [Wojско Polskie — WP]. Він від першої хвилини був видатним організатором львівської самооборони; тепер розказує, що навіть свідомість про те, що польське військо займає місто, в обороні якого загинув полковник Міхал Володифовський, не придушила в ньому почуття української трагедії та втрати такого великого шансу для обох народів, шансу, який поневірявся на вибоїстих вуличках Кам'янця-Подільського, чи того, що ховався у глибоких наддністрянських ярах...

Цей шанс незабаром почав використовуватися. Полякам це прийшло легше; їм не треба було навіть особливо пояснювати, що самі України не опанують — зокрема, не втримають, — що від часу другого поділу ситуація принципово змінилася, що, незалежно від усяких «але», краще мати сусідів українців, ніж будь-яку Росію. Національно свідомим українцям це прийшло куди важче. Мусили відмовитися від Східної Галичини, що означало, м'яко кажучи, послаблення впливів отамана над Дніпром, але також втрату головної бази українського національного руху. Мусили йти разом з ляхами, які, з розмислом чи ні, викривили історичний розвиток їхньої нації, а останнім часом принизили їх поразкою. Слід оцінити великий тягар

цього компромісу, який узяв на себе український уряд. Хто знає, чи не був це надто великий тягар.

Неначе в авангарді київського походу рушила кавалерія. Ротмістр Корнель Кшечунович — добро-волець, у цивільному стані багатий подільський поміщик, справді як вох роролі армії, на усьому сході званої «ясно-панською», — так записав видану перед походом начальним командуванням «політичну інструкцію»:

...метою наступу є звільнення України з-під радянської окупації. На зайнятих польським військом територіях владу обіймає... український уряд, який посередничатиме між польським командуванням... і цивільним населенням. Рішучим наказом Головного Командування і польського уряду є, щоб поведінка війська... не створювала найменших причин до скарг, навпаки, воно має переконати населення, що метою наступу є визволення країни, а не ворожа окупація. Розгром радянської армії без одночасного здобуття симпатії українського народу, не спричиниться до досягнення задуму Головного Вожда. Підкреслюється, що місцеве населення ставиться з недовірою до Польщі, натомість... «паперова» пропаганда не дасть бажаних результатів, якщо поведінка кожного офіцера і кожного рядового не буде підпорядкована тим розпорядженням.¹⁵

Чути в цьому неначе відлуння... білоруського досвіду з перед року. Однак тепер найважливішою була українська реакція. Це просто підозріло, що в літературі нема основних документів, цифр і фактів. Не мають, мабуть, чим надто хвалитися ані поляки, ані українці. Врешті не відомо, скільки українців вирушило разом з Петлюрою і Пілсудським на Київ; польські згадки говорять про «кадрову дивізію» і «бойову групу», отже про 5 тисяч і близько 10 тисяч осіб. Це означало фіаско спроби прихилити західних українців до цієї концепції, а вони ж самі зуміли орга-

15. «*Ułani księcia Józefa*» (Лондон, 1960), стор. 122-23. І далі: «Настріїв у всіх був радісний. Полки йшли в похід аж по давні окраїни Речі Посполитої, а їхнім завданням було визволення сотень тисяч поляків... Перед зібраною над Случчю кавалерією розлягалася найвишніша і найгарніша кресова країна, покрита зеленню, пахуча у той сонячний квітневий день збіжжям і лікувальним зіллям. Полки кавалерії... виглядали прекрасно, і було видно, з якою старанністю приготувалася до цього походу кавалерія, яка ще нещодавно у таких важких умовах організувалася, а тепер кров'ю мала записати... свою сторінку в історії кавалерії — останнім кінним походом у світі.

Начальник Держави був того дня над Случчю, де провіряв кавалерійські полки.

нізувати і втримати на полі бою — проти поляків — кількадесят тисяч хоробрих вояків. Настрої над Дніпром? В польській довоєнній літературі прийнято, на жаль, ставитися до київського походу як до однієї з багатьох воєнних кампаній 1919-20-их рр. і не зовсім найважливішої. Вся увага була сконцентрована на «більшовиках» і воєнних діях власного війська. Але навіть при тій оптиці — в цілій кампанії вражає цілковита відсутність українців як чинника сили.

Початкова перемога над росіянами пройшла швидко й ефективно: 25 квітня рушив наступ — 7 травня поляки вступили в Київ. В історичній фактографії ані слова про те, щоб помагали в цьому українці. Саме здобуття граду Ярослава Мудрого пройшло комічно, але й zarazом симпатично: патруль польських шволежерів, висланий з іншим завданням, випадково перexoпив на передмісті... трамвай, озброїв його кулеметом і відбув ним красеннавчу екскурсію по Києву, по Хрещатику — наддніпрянськими Єрозолимськими алеями... Міста ніхто не захищав, у ньому панувало цілковите безголов'я — не найшлося навіть тисячі відважних, щоб стати супроти... поляків як озброєні господарі столиці. І нема серед вступаючого у Київ війська українців? Через два дні великий парад на Хрещатику перед генералом Ридзом-Сьміґлим; польські повідомлення захоплювалися видовищем — молодцюватого шалавіловською поставою леґіонових відділів, прусською муштрою великопольських формацій, фанфарами підґалянських стрільців. Однак я неспроможний встановити, чи там, на трибуні, був отаман Петлюра, чи не було його?

Мені краще примиритися, що це переoчення мемуаристів (усіх?), а не польське — історично-злочинне — *faux pas*.

Ротмістр Кшечунович, той від уланів князя Юзефа, не бавиться в дипломатію. Киньмо ще раз оком на фрагменти його спогадів з тієї великої особливої хвилини, чреватой шансом:

Погода прекрасна, як і протягом усього наступу. Дороги здебільшого крізь ліс... Лісною дорогою везуть ранених 9-го полку уланів... Полки проходять повз полянку, на якій польське навколишнє населення поставило вістар, при якому якийсь селянин знаком хреста прощає від'їжджаючих кавалеристів... 3-тій ескадрон незабаром вертається, приводячи із собою 80 полонених, переважно більшовицької інтелігенції... 4-тій ескадрон захопив... автомашину з двома комісарами і двома жінками (усі євреї, прекрасно одягнені і володіють кількома мовами)... Сестринівка — це велике село, яке

тоне в садах і всім багате. У селян у коморах — мішки цукру... Ставлення населення доброзичливе..., в них повстанська організація до боротьби з більшовиками, і вони справді вели з ними бої. По тутишніх селах багато кулеметів, рушниць і боеприпасів... Похорон у Козятині офіцерів і уланів, які полягли під час наступу на залізничну станцію... Марш крізь найродючіші землі Європи, вкриті ланами, серед сіл, які тонуть у квітучих садах... Перед полуднем авангард мінає... зруйновану резиденцію Браніцьких у величезному парку і... вступає на ринок Білої Церкви. На вулицях кілька тисяч польського населення, яке тут сховалося, з'їхавшись з різних закутків України. Населення вітає військо так радісно, що годі описати. Миттю усі улани і коні прибрані галузками бузку. На ринку якийсь старий чоловік упав навколішки перед командиром ескадрону, волаючи: «Ми ніколи не втрачали надії, що ви нас визволите...» 17 травня ескадрон прийшов до Ставищ... Містечко було після нещодавнього погрому євреїв, які втекли до Білої Церкви, залишаючи цілком спустошені доми і краминиці. У Ставищах і околиці було чимало українських повстанських організацій... вороже настроєних до більшовиків, але й до польського війська початково ставилися з недовірою... Аж коли 18 травня більшовики підтягнули сильніші з'єднання... отамани прийшли просити про оборону околиці. З того часу віддавали послуги, швидко повідомляючи про появу кожного більшовицького патруля... причому за кожним разом просили, щоб ескадрон... прогнав більшовиків. Вони доставляли провіант і фураж для ескадрону і тим заощаджували йому реквізиційних патрулів. З їхнього говорення можна було припускати, що вони охоче погоджувалися на створення української держави, з'єднаної міждержавним союзом з Польщею, як передбачувала відозва головного Вождя, лише робили застереження щодо збереження великих польських володінь в Україні. Однак як бойова сила вони не являли собою будь-якої вартості та безслідно пропали після наступального удару більшовиків.

(Кінна армія Будьонного рушила наприкінці травня)... 31 травня ранком полки отримали відомості, що наближається ворожа кіннота. Виявилось, що... це бригада козаків, які бажали здатися. Вони почали розмови... та звійшли опісля в село з оркестром на чолі. Це були солдати Денікіна, які... були включені в армію Будьонного. Не маючи бажання воювати на боці більшовиків, вони перерізали комісарів..., значна частина їх приєдналася до польських полків кінноти, натомість частину відіслано вглиб країни. Виглядом обличчя і різноманітним озброєнням вони нагадували татарські орди.

Звернімо увагу, що це був єдиний випадок групового переходу козаків на польський бік. І згадаймо при цій нагоді український родовід козачого «війська», на якій то, саме, основі національно свідомі українці по сей день поширюють свої кордонні домагання далеко поза Кубань.

Наш симпатичний — виключно для поляка? — автор не має найменшого сумніву, що, власне, «конармія» прогнала нас з України. І такий же погляд панував у Польщі тоді, і ані на йоту не змінився по сей день. Слід, нарешті, проти цього запротестувати! Поляків прогнав брак українського співдіяння! А також український вотум недовіря для отамана Петлюри, який виявив свою бездіяльність. Будьонний мав щонайбільше 20 тисяч кіннотників, припустімо, що більшовицьке підкріплення нараховувало другі 20 тисяч людей. Коли б, отже, в українських лавах стануло 100 тисяч вояків, росіянам нічого було б там шукати. Говоримо «сто тисяч» тому, що стільки ж вояків взагалі взяло з польського боку участь у київському поході. І ще тому, що стільки ж Польща мала з добровольчого призову у грудні 1918 р., себто у першому місяці свого існування. Українці, головню завдяки праці таких людей, як згаданий ротмістр Кшечунович, розпоряджалися мінімальним часом. Його полк — улани князя Юзефа — пішов в Україну в складі 434 «шабель», вернувся над Стир з 55 «шаблями». Українці мали більше людських ресурсів, ніж поляки. Не згадую навіть, хоч язик свербить, про тих козаків, які повинні були бути об'єктом політики, якщо не польської, то напевно української.

Шукаючи причин великої поразки, маю відвагу твердити, що вина належить обом народам. Від вини поляків починаю. І не знаходжу нічого, що було б відповідною мірою тодішніх подій. В кожному разі — у Наддніпрянській Україні. Може тільки згаданий вже брак такту з боку самого Пілсудського, найяскравіше, мабуть, продемонстрований в інтерв'ю (неавторизованому) для часопису «The Daily News» 16 травня 1920 р.:

«Це експеримент... Я даю українцям шанс. Якщо їм вдасться, то вдасться; не досягнуть успіху, то не матимуть його. Є два методи, щоб навчити людей плавати. Я волію метод кидання їх на глибoku воду і примушувати, щоб плавали. Це, власне, роблю з українцями» («Pisma Zbiorowe», т. 5, стор. 158).

Метод може й не найгірший, коли б не факт, що разом з українцями і ми [поляки] по сей день тонемо, з малими перервами вже добрі 60 років, а кінця цього купання не дуже й видно. А чи були шанси? Влаштувати іншим «народну демократію» — отже видимість держави, спертої на силі ззовні, — ніхто тоді ще в усьому світі не умів. Зрештою, ми не мали такої сили. А її треба було чимало:

найперше військової, тому що українці не продемонстрували своєї, надто швидко піддаючись Денікінові, вартість якого в Польщі була не надто цінена; він же сам безнадійно дав побити себе більшовиками, яких поляки добре пізнали на фронті; потім потрібні були й економічні ресурси, про які над Віслою годі було й мріяти...

Я б волів не виручати українців у їхньому сьогоднішньому обрахунку зі сумлінням. Мені тільки просто цікаво, який є їхній розрахунок з тією поразкою — повторю свій погляд: спільною — щодо недовір'я народу до «ляхів», яке триває від батька Хмельницького і відсвіжене під Львовом, а також щодо незрілості того ж народу до самостійності.¹⁶ І приємно мені було б почути українську думку, яка б хоч почасти шкодувала ш а н с у, за яким я так жалію.

Незалежність України була тоді в рамках наших можливостей — українських і польських. Припускаю можливість, що гіпотетичний дальший уклад стосунків не був би іднлією, а удар «ножем у спину» 17 вересня 1939 р. міг бути чином української національної армії з метою відвоювати Львів. І далі припускаю найгірше [для поляків]: опісля в Україні панує «мир, прогрес, соціалізм» на зразок

16. Edmund Charaszkiewicz у праці «Przebudowa wschodu Europy» (Варшава: «In corpore», 1983; поза обсягом цензури) подає широко у виписках основні для київського походу документи, наприклад, відозвін Петлюри і Пілсудського до українців. Довідуємося також, що ці останні переживали сильну внутрішню кризу в результаті поведінки галицьких січових стрільців, які спершу перейшли на бік Денікіна, а коли той почав зазнавати поразки, — до Червоної Армії. Дуже вимовною є інформація, що Петлюра над Дніпром зумів завербувати 2-3 тисячі добровольців! Автор наводить фрагменти українських полемік ех рога, однак стосуються вони, на жаль, наміру Пілсудського, який для мене цілком очевидний, а не українських намірів і ставлень, оцінка яких — з історичної перспективи — є невідкладною справою. Найцікавішим, однак, документом є заклики Команди Українського Війська до земляків у Східній Галичині від середини липня 1920 р., отже зроблений у час, коли в усій Польщі ставлено на ноги Добровольчу Армію (зголосилося 80 тисяч осіб), а коли «червоні» вже зовсім добре бушували по Західній Україні. У заклику говорилось: «Тепер вирішується доля ваша і доля України... У цей час треба забути про всякі порахунки, жалі та суперечки... Тепер ідеться не тільки про боротьбу поляків з більшовиками, тепер вирішується справа Галичини і справа України. Якщо не хочете бути невільниками, ви мусите... ділом довести, що дозріли до волі... Отже до зброї! Головна Команда Військ Української Республіки... закликає всіх галицьких українців, щоб зголошувались до українських запасних бригад в Тернополі, Теребовлі, Чорткові та Станіславі...»

Треба собі виразно сказати: Без українських добровольців якось тоді ми самі собі дали раду на полі бою. Майже самі. Без українців неправдо-

сьогоднішнього. Однак після 20 років самостійного і самоврядувального існування український народ був би сьогодні якісно інший. Покличмося хоч би на приклад Литви. А інша Україна — це також інший СРСР. Ми, поляки, мали б тоді на південно-східному кордоні союзника, 50-мільйонний народ, який, як і ми, добивався б свого від росіян.

5. Найгірші випробування українців. Мова про взаємини з поляками, про міжвоєнне двадцятиріччя. Зразу на початку політична драма мала трагічний вигляд. Було укладене ризьке перемир'я. Східний кордон Польщі став кордоном не зі сусідами — Білорусією і Україною, — а з СРСР, хоч той мав ще тоді іншу назву. Цей кордон не був результатом політичних чи суспільних фактів, але нестійкої воєнної кон'юнктури і дипломатичного торгу. Не тут місце роздумувати наскільки на це склалось польське безсилля, а також білоруська й українська неміч, а наскільки, передусім, польська сліпота і глупота. Ще раз звернімося до праці капітана генерального штабу Пшибильського «Війна відродженої Польщі» («Wojna Polski Odrodzonej»); процитуймо той самий фрагмент, що був уже цитований у білоруському розділі, тому що полякам слід його пам'ятати:

Пройшло... ще пару тижнів, поки останні відлуння боїв стихли перед лінією польських військ. Це позбавлене дотеперішньої підтримки... військо Петлюри та білоруські відділи Балаховича вели розпачливу боротьбу... принаймні за честь своєї зброї. Висунувшись за допомогою польських відділів перед заключенням перемир'я..., українське військо... зайняло Жмеринку, Літинь і підійшло під Брацлав. Тут, однак, не втрималось під напором поважнішої російської сили..., аж біля 20 листопада перейшли через Збруч... на польську територію.

Тут мали скласти зброю, а людей інтерновано. Навіть

подібністю було укласти життя по-людському у тій частині Європи, а тим більше ця неправдоподібність існує сьогодні, на завтра і на після-завтра. Для нас, поляків, цей досвід, передусім, хай буде прикладом недовір'я і ненависті, об'єктом яких є ми; він, цей досвід, весь час ставить на порядку денному питання, що робити, щоб ту прірву засипати, а вже, борони Боже, не поглиблювати її... Українці також мають над чим ламати собі голову; де кінчається ворожість до «ляхів», а де починається національний безлад і брак політичного мислення «українців»? Адже не було іншого способу «припилювати» наміру і добросовісності поляків, як тільки примусити їх до посідання сакраментальних 100 тисяч «січових стрільців», що було можливе лише на польському боці фронту.

не знаємо скільки їх до кінця війни втрималося на польському боці. З доробку київського походу залишилася, мабуть, — тут польські джерела якісь непрозорі — одна дивізія, збереглася також ця дивізія, яку в квітні Петлюра послав у похід. Знов-таки близько 5 тисяч, а щонайбільше 10 тисяч вояків. Частина загинула у самогубній експедиції або потрапила у російський полон. Решту поляки розмістили в таборах під Калішем, в... Щипьорні, там, де ледве 3 роки раніше німці тримали інтернованих легіонерів, які, у так званій кризі присяги, пішли за Пілсудським. Надіюсь, що українські товариші по зброї — вславлені останньо хоч би обороною Замостя перед Будьонним (комюніке польського Генерального Штабу) — мали найкращі умови. Не тільки на той момент, коли інтернованих відвідував особисто... Пілсудський. Не буду приховувати свого подиву для цивільної відваги та ширості цієї людини. Мав сказати їм тільки так: «...Я перед Вами, Панове, вибачаюсь, я сердечно вибачаюсь...» Бо що ж можна було тоді іншого сказати? Тоді ж ще не було засобу «Телебачення-Варшава», щоб доводити українцям, що це все для їхнього добра, отже повинні бути вдячні полякам. Однак слова Маршалка не перестають бути лише словами. Що зроблено з традицією польсько-української співдії, першої від часів Сагайдачного, Виговського і Мазепи? Що потім сталося з тими живими людьми, які відтворили цю традицію — одну в найновіших часах? Не знаю. Як польський шовініст знаходжу пояснення для нас найбільш похвальне: Поляки потім воліли просто забути цілу справу, не заторкувати жодних згадок про неї, тому що їм, як і Маршалкові, було невимовно соромно.

Але дійсність не дозволяла забувати чи промовчувати. Основним її елементом 1921-39 рр. була величезна кількість українського населення в межах Речі Посполитої — близько 4 мільйонів осіб, отже близько 15% усього населення. І не могло бути сумніву, що це населення політично і громадсько розбуджене. Мало того, — історична кон'юнктура заохотила це населення сягнути власної державної організації, не без тимчасового успіху, щоб зараз потім принести йому гірке розчарування. Додаймо до цього національний характер українців та об'єктивні умови їхнього суспільного, господарчого і культурного положення. Це був динаміт, підкладений під мури II Речі Посполитої. Тому що його роззброєння в ситуації, яка існувала, по сей день знаходиться поза межами людського

уявлення, залишається нам тільки прослідкувати, як, коли і з якою силою він мав вибухнути.¹⁷ Не шукаймо тут нагоди для легкого причіплювання антипольських чи антиукраїнських ярликів, тому що результат війни створив для обох сторін дуже невідгідне і дуже непривітне співвідношення: це щось таке, як спільна, тісна квартира, з якої нема куди переїхати. Незалежно, отже, від багажу минулого і польських та українських характерологічних рис, існував об'єктивний **к о н ф л і к т** національних інтересів, у яких сильніша сторона, поляки, не стримувалися перед ужиттям сили.

Українці в Польщі мали у вихідній ситуації добре розвинуте і зорганізоване громадське життя: справжню мережу товариств, кооперативів, союзів — освітніх, спортивних, культурних, релігійних, господарчих... У міжвоєнних роках вони розрослися тим більше, чим більше зростали аспірації та настрої, а також чим виразніше показувалося, що це єдиний... легальний форум української діяльності. Не пропаговано там, зрозуміла річ, польсько-української дружби, а просто навпаки. Жоден з чергових польських урядів не був тим захоплений; були адміністративні втручання, часом драматичні, всякого роду переслідування. Український громадський рух упродовж усього двадцятиріччя був гартований труднощами, які українцям створювали поляки; адже там жила численна і впливова польська громадськість, у порівнянні з якою наша адміністрація виглядала як справжні ліберали. Це дало, як потім виявилось, знаменні результати для українського згуртування і активізації. Тому, однак, що, як правило, гартування не є для гартованого приємною процедурою, ненависть до Польщі надалі зростала.

II Річ Посполита починала свій короткий життєвий шлях з широко розгорнутими прапорами демократії, свободи і самовизначення. Зразу, отже, були в нас справжні політичні партії, парламент, вибори, конституція. Не було можливості в тому періоді та в тих умовах створити іди-

17. Польська література, навіть довоєнна, яка стосується цієї теми, майже не існує. Рекомендувати, однак, варто такі праці: A. Chojnowski, *Konserpcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, «Polska myśl polityczna XIX i XX wieku», т. 3 (Вроцлав: «Oswolineum», 1979); M. Papierzyńska-Turek, «Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926» (Краків, 1979). Є там, зокрема, вартісна детальна характеристика українського суспільства і з'ясування діяльності його парламентарної репрезентації.

лію полякам, а що говорити про українців. Проте їхня демократично вибрана репрезентація в межах польської держави публічно і чітко заявила: — заголовок заяви був виразний: «Декларація Українського Народу Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся... Ми, представники... вибрані на основі загального голосування, вступаючи першим раз до Сейму Речі Посполитої Польщі, вважаємо обов'язком декларувати: Волинь, Холмська Земля, Підляшшя і Полісся від 10 сторіч входили до складу Української Київської Держави, натомість потім, в розвитку воєнних подій 1919-21 рр... були приєднані до Польщі без отримання на це згоди корінного українського населення. Все історичне життя Українського Народу є доказом того, що метою його політичної боротьби є створення Української Держави... Ми, представники..., декларуємо з цієї сеймової трибуни перед усім світом, що метою народу... є відродження Самостійної Української Держави, рахуючись, однак, з дійсним станом справ, заявляємо нашу готовість до співпраці з польським народом... за такими умовами: Річ Посполита Польща... має бути перебудована так, щоб кожний народ... міг вповні здійснювати свої права до самовизначення...»¹⁸

Ось так опинилися українці в Польщі, звідки впродовж перших повоєнних років могли насправді заявити перед «усім світом», що не бачать іншої для себе можливості, як війну з тією Польщею; методи і засоби від того часу

18. Як розуміли це самовизначення, говорить програма Українського парламентарного клубу. Серед іншого..., земля на Волині, Поліссі тощо має належати «трудовому українському народові», і щоб при нагоді парцеляції не давати її «наїзникам»; в українських школах не має бути вчителів поляків; українцям слід повернути реквізовані на костьоли церкви (які окупаційна Росія забрала колись у поляків); щоб українців допускалося до державної служби без жодних обмежень; щоб коштами держави відбудувати всі «містечка, села і господарства»; щоб була загарантована «цілковита свобода слова, зібрань і організацій...»

Слід додати, що це становище і вимога поміркованого українського напрямку, який географічно був обмежений до території під колишнім російським пануванням. Східна Галичина, основна база їхнього національного руху, — взагалі не бажала співпрацювати з Польською Державою, гостро заперечуючи «волинякам» і бойкотуючи вибори до сейму.

В сумі домагалися ні більше, ні менше, як — політичного, економічного, суспільного та релігійного розкладу з таким зусиллям і в такій свфорії відроджуваної Польської Держави. Одне з двох: або українці надто переоцінили польську щедрість і великодушність, що мало правдоподібне, або, — як ми вже згадали вище, — оголосили полякам і Польщі війну, до якої їм були потрібні мобілізаційні гасла.

визначалися політичними і технічними обставинами, але принцип залишався без змін щонайменше до 1945 р., а може й довше... Українці повинні самі оцінити наскільки такий підхід приніс їм користі, а наскільки шкоди. Поляки, натомість, повинні собі сказати, що не зуміли уникнути ситуації, у якій практично не посідали жодних позитивних можливостей; взагалі нічого не робити не годилося, залишалися тільки спроби та погані засоби.

В теорії Польща могла п р я м у в а т и поволі до поміркованої автономії для українців, починаючи від шкільництва — з університетом на чолі, — сільської самоуправи, допомоги для кооперативів та культурних чи спортивних організацій, замість того, щоб їх переслідувати. Однак польська політична еліта, включно з опозицією, була переконана, що в даній ситуації це було б нічим іншим, як підтримкою діяльності відцентрових сил у все ще якби не було загроженій державі.

4 до 5 мільйонів українців, які жили в межах II Речі Посполитої, ані не могли, ані не бажали спокійно ждати на краще для себе майбутнє. Зокрема в такій атмосфері Сейм від самого початку не був для них ареною політичної діяльності; як знаємо, ця інституція опісля переживала свою власну — польську — кризу. Українські громадські діячі вели свою діяльність. Церкви — «римська» і «грецька» — були в поганих взаєминах; залишається питання, чи не могли вони зробити щось, щоб запобігти найгіршому... Швидко також знайшовся на «польській Україні» відповідний елемент національного руху — політична конспірація, яка послідовно організувала, опановувала і синхронізувала всякі форми антипольського опору. Мабуть досвід боротьби за Львів, а може й поразки київського походу, спричинилися до цього, що ця конспірація, яка початково мала назву Української Військової Організації (УВО), а опісля (від 1929 р.) Організації Українських Націоналістів (ОУН), розгорнула гостру, нещадну військову діяльність. Організаційний доробок в Польщі та в еміграції, зусилля і жертвенність людей — можуть імпонувати. Супроводжуюча це все політична думка, не згадуючи вже про методи діяльності, вела український рух прямо до трагедії.¹⁹

19. Теоретично доступним у Польщі джерелом є така праця: А. В. Szczęśniak i W. Z. Szota, «Droga do nikąd» (Варшава: «Ministerstwo Obrony Narodowej», 1973). Її слід високо оцінити з огляду на багатство інформацій, сягаючих аж по 1948 р. (підзаголовок: Діяльність Організації Українських Націоналістів і її ліквідація в Польщі). Ідеологічно і мовно вона

Почалось із замаху на Юзефа Пілсудського у Львові (1921 р.); через 3 роки була спроба вбивства президента Войцеховського. Це саме зустріло волинського воєводу Г. Юзефського, до якого вся Польща мала застереження за його власну, угодовську політику в стосунку до українців. Не всі жертви мали щастя до невдалих замахів; вбитими були С. Собінський (шкільний куратор у Львові), Б. Перацький (міністр внутрішніх справ), Т. Голувко (політик і публіцист), якого в польській еліті вважали чільним речником порозуміння з українцями. Якщо хтось сумнівається, що слово трагедія становить тут надмірний пафос, — докиньмо кілька прізвищ українців, замордованих власними земляками: С. Твердохліб (поет), І. Матвіяс (директор Учительської семінарії у Перемишлі), І. Бабій (директор Академічної гімназії у Львові)...

УВО/ОУН потрібні були, самозрозуміло, гроші; що могли брати від німців до Гітлера і за Гітлера; і хоч німці не щадили, зрозуміла річ, на таку близьку їм ціль, українці, щоб мати більше грошей, сягнули по спосіб, знаний їм, бодай, з життєпису... Юзефа Пілсудського. Влаштовано напади, перший хоч би у 1924 р. на поштові перевозочні пункти біля Богородчан, Калуша і у Львові, на поштові установи в Сьремі, Трускавці і також у Львові, на державні каси в Городку Ягайлонському, в Долині, в Бірчі... Мало яка у світі держава толерує таку практику. Польща не була винятком. «Служби збереження порядку» II Речі Посполитої розгорнули особливу активність. Були в ній, мабуть, усі знані нам форми; арешти, обшуки, вирoki, в'язниці, слідкування, вогнепальна зброя і палки — не було тільки — телебачення; нема підстав сумніватися, що були також зловживання владою, садизм «апарату» чи навіть поліцейські злочини.

Апогей прийшов у 1930 р., коли постали певні шанси — по обох сторонах — на загальмування розмаху зачарованого кола. (Зокрема відбулися розмови міністра внутрішніх справ, тоді Юзефського, з архієпископом А. Шеп-

не відхиляється від норм, встановлених Головним Політичним Правлінням Людового Польського Війська [Ludowe Wojsko Polskie — LWP], однак, комусь, хто має власну незнормалізовану ідеологію, це не мусить стати на перешкоді. У кожному разі, авторам це не допомогло. Книжку не допущено до продажу в книгарнях, бо, хоч автори цього не бажали, вона все-таки звеличає ОУН і УПА. За поголосками, так, власне, мала бути сформульована інтервенція певного посольства у Варшаві, а для уникнення непорозумінь — виключаємо з підозрінь посольства США і ФРН.

тицьким, главою Греко-Католицької Церкви і українським авторитетом в Польщі; щоб ще раз зрозуміти цілу складність проблематики, в тому й силу пристрастей і велич драматизму, згадаймо про те, що рідний брат Архієпископа Львова був генералом зброї польського війська, виконуючим під час війни і після неї такі обов'язки «у ляхів», як шефа генерального штабу, командувача армією і фронтом, інспектора армії; він же увів армію на повернену... Сілезію; брати [Шептицькі], які були внуками польського письменника А. Фредро, у повоєнній ситуації зірвали між собою взаємини). Українське підпілля виступило з масовою диверсійно-саботажною акцією. Удар скеровано «...на мастки польських колоністів і на державні об'єкти, — цитуємо тут офіційну заяву УВО/ОУН, — щоб поширювати в країні неспокій, збуджувати серед польського населення паніку... підбурювати українські маси..., поглибити за кордоном переконання про нетривкість польських державних кордонів». За польськими даними, відбулося 191 акт терору, передусім підпалень приватних об'єктів. Ініціатори не помилилися у передбаченнях, що реакцією з польського боку не буде бажання переговорів, але навпаки.

Поляки не пішли торованим шляхом нищення українського підпілля, — зрештою досвід не обіцяв тут швидкого успіху. Вони застосували пацифікаційний метод на загрожених територіях (16 повітів, 450 сіл) на засаді колективної відповідальності. Вживаючи фізичне і моральне насильство, уникаючи, однак, пролиття крові. Сам Маршалок сформулював директиви. Поліція отримала чималу поміч з боку війська. З перспективи років і різних випробувань — польських і українських — мене не дивує, що арештовано 1.739 осіб, поставлено перед судом 1.143 особи, засуджено — тільки знизати плечима на санаційне судове відомство — 58 осіб; ані це, навіть, що все ж таки поллялась кров: був, мабуть, серед інших, вбитий крайовий комендант УВО Ю. Головінський. Були гірші речі, масово стосовані супроти безборонного населення, — безправ'я, жорстокість, інстинкт руйнування, биття, принижування. Приватні та громадські об'єкти «обшукували» не на те, щоб там будь-що знайти, але так, щоб їх зруйнувати. З людьми поводитися не так, щоб від них будь-що довідатися, але так, щоб їх — масово і прилюдно — принизити.

Як це могло виглядати на практиці, нехай розповість... Ян Юзеф Щепанський, колишній голова забороненого Союзу польських письменників, якого важко підозрювати

в антипольській пропаганді. Оце він почув і записав у своєму творі «Польська осінь» («Polska jesień») такі казари-мені, підофіцерські розмови про пацифікацію в Тернопільщині: «Ми наказали солтисові, щоб повідомив селян: за годину має бути двісті курей — білих з червоними гребенями, а як ні... то будемо бити. Ну, й зрозуміло, було биття. Одного за другим били різунів під церквою у відповідне місце, аж іскри сипались». Письменник говорить про своє «остовпіння» після того, як це почув, а також про «відразу». Мабуть має велике уявлення про вміння нашого польського читача зобразити цілу сцену. Міцно озброєне польське військо..., плач українських дітей..., церква..., безсилля катованих на очах усього села чоловіків...

І так, власне, в українській свідомості мусило зафіксуватися випробування з часів II Речі Посполитої. Так формувалася масова свідомість. І це було основне випробування, досвід. Не всі розуміли польсько-українську політику і геополітику. Парламентарні торги — ще менше. Навіть справи шкільництва і кооперативів були справами гуртків активу. Навіть діяльність ОУН/УВО безпосередньо стосувалася тільки десятків тисяч. Натомість нищення доброби, як правило, бідних людей, бо вони були українцями, і биття «у відповідне місце під церквою» — з тієї самої причини — творили фундаментальний досвід усього народу в стосунку до Польщі і поляків. Це був наш злочин. А також помилка, яка нам не могла пройти безкарно.

6. Найгірші випробування поляків. Надходить вересень 1939 р. Українське суспільство дочекалося не тільки невимовного задоволення з приводу польської поразки. У нього також почуття, що воно «помогло» полякам. Вояки українського походження були натуральними кандидатами на щонайменше дезертирів, якщо не просто на німецьких диверсантів. Коли воєнні дії точилися на території, де українці являли собою силу, вони збройно повставали і доходило до кривавих сутичок. Відбувалися місцеві поражунки, отже індивідуальні та навіть колективні вбивства, мабуть не провоковані поляками, яким весь світ падав на голову. Найяскравіший, однак, вчинок, який по сей день залишився живим у свідомості поляків, — це участь українців у нищенні, часом навіть просто у вбивствах, решток Польського Війська, яке пробивалося крізь німців і росіян у напрямі південного кордону. Здавалося, що помста була

головним мотивом, у порівнянні з якою бажання здобути зброю чи спорядження відходило на другий план. Краще вже було в тій ситуації потрапити в руки німців чи росіян, коли не було іншого виходу. Було й таке, що вбивали рядових, які верталися додому, а яких вже роззброїли і відпустили в іншому селі. Бувало, що й поляки зразу відплачувалися брутально, коли тільки була на це нагода. Разом з німцями йшли також зорганізовані українці в мундирах Вермахту. Стільки залишилося у пам'яті польських мас.

Було б побажаним, щоб ми усвідомили, що війна несе з собою велику кількість явищ, подій, інцидентів. Візьмімо, отже, від мемуариста ось такий інцидент: Польські офіцери, полонені, з-посеред яких переважна більшість мала вже ніколи не вернутися з того полону, на залізничній станції у радянському Києві:

...ми зауважили багато жінок, які... прийшли сюди з метою, щоб нас побачити. Дивилися на нас очима повними співчуття, а деякі навіть плакали. Ця реакція для нас була несподіваною, зворушливою, а навіть дивною. Аж потім, коли у в'язниці і таборах я зіткнувся з українцями, я зрозумів цю реакцію цілком. Перед 1939 р. у столиці України була поширена легенда про прекрасну мілітарну організацію Польської Держави, і багато людей жило надією, що одного дня польська армія принесе їм визволення. Тепер тих, які не стали визволителями, везли у вагонах для худоби... Це породжувало смуток і співчуття, але водночас жаль до визволителів, що не виправдали сподівань. Раптом якась жінка швидко пробралася поміж озброєними солдатами, підбігла до полковника Новосельського (загинув безвісти в Козельську — примітка автора цього нарису), всунула йому в руку велику пшеничну, прекрасно випечену домашню булку і втекла, поки полковник успів її подякувати.²⁰

Українці в Польщі лише коротко могли надіятися, що нова ситуація створює для них в основному нові можливості. Про період, у якому панували ідилічні стосунки між Гітлером і Сталіном взагалі нема чого тут розводитися. Адже ми говоримо про національні, політичні можливості, а не про шанси індивідуальних кар'єр у допоміжній німецькій адміністрації з особливим углядженням усяких поліцейських формацій; ані також про економічні привілеї, які зрівнювали українців щодо прав з... фолькс-

20. Stanisław Świaniewicz, «W cieniu Katynia» (Варшава: «Krag» [підпільне видавництво], 1983), стор. 84-85.

дойчами. Тут істотним було тільки те, що зароджувалося в лавах ОУН, яка нетерпеливилася.

А там назрівав розкол на дві течії, пов'язаний з прізвищами Степана Бандери й Андрія Мельника. Політично ці течії різнилися лише поглядом на тактику в стосунку до німців. А загалом в українському житті замерли всі інші напрями, проблеми і сподівання. Це так, неначе не набирала тільки що розмаху світова війна з безпрецедентними масштабами, у якій, немовби, брав участь тільки сам Гітлер. Так, неначе незнане було українській мові прислів'я про мінливу фортуна. Можна зрозуміти, що українці прийняли б без жалю Гітлерові обіцянки, що Польща зникла назавжди, а «справа поляків» то тільки питання... терпелівості. Не вмію пояснити собі справи українського самовідречення щодо забезпечення на випадок, коли б мало виявитися, що німецький фюрер — це тільки демагогічний комедіант... Бандера в стосунку до німців був радикалом; використовуючи усі благодіяння «співпраці», хотів по-своєму вести політику, не без натиску на німців доконаними фактами. Мельник був «реалістом»; волів лояльність, і власне «співпрацею» випрацювати прихильність німців, від котрих — гадав — і так усе в українській справі залежить. Врешті обидва опинилися в «місцях відокремлення» III Рейху; Бандера втратив, замордованих у німецьких таборах, двох рідних братів.

А рух, яким керували, опинився у безвихідній ситуації; з СРСР і поляками воював «завжди»; до цього мимовільно були включені західні союзники; і якби цього було мало, пішли — бо мусили — проти німців. Потім було вже все одно — один ворог більше, один менше, — тому список заокруглився румунами, угорцями, чехами... З білорусами тільки тому не ворогували, бо тамті не зуміли сформувати в себе руху, який підняв би кинуту вже рукавицю.

На війну з Росією (червень 1941 р.) українці рушили в настрої, який можна б порівняти з польським, коли у 1812 р. під Наполеоном форсували Німан. Рушили у двох складних формаціях, котрі треба відрізнити, хоч би у спрощеній формі. Перша формація складалася з українців у німецькій службі — обмундированих і в цивільному, в армії, в поліції, в розвідці, в диверсії, в пропаганді і в адміністрації. Тисячі людей. Репрезентативним тут є «Український Легіон», а в ньому батальйон «Нахтігаль» — названий соло-в'ями від прекрасних пісень і голосів, — тому що він

перший, ще перед німцями, вступив у Львів, тому що командував ним (неформально, але від імені ОУН) Роман Шухевич, пізніший генерал УПА та її Головний Командир, тому що в'яжеться з тим батальйоном епізод нечувано прикрий для польсько-українських взаємин.

Йдеться про погром у «визволеному» Львові вчинений, передусім, на поляках і євреях, головно інтелігенції, зараз таки на самому початку. Власне тоді вбито — серед інших — відомих 51 львівських професорів, деяких з жінками і дітьми, а серед них Боя-Желенського, колишнього прем'єра К. Бартеля, проф. Ветуляні, Ломницького, Островського... Польська громадська думка однозначно звинувачує в цьому українців. Нічого не мають проти цього погляду німці, хоч їхня власна відповідальність, — а також за українців — зовсім очевидна. Російські та польські комуністи просто показують пальцем, додаючи, що «арешти польських учених проведено на підставі заздалегідь приготовлених бандерівцями списків», натомість людей тих «вбивав... батальйон „Нахтігаль”» (цит. вище «Шлях у нікуди» [«Droga do nikąd»]). Зрозуміло, що у відвойованому від росіян місті панував хаос, і встановлення, хто і що наказав, а хто і що виконав, не є легкою справою. Остаточного це в'яснити полякам можуть тільки самі українці, тому що всі інші тільки поглиблюватимуть українську провину. Злочин є злочином. Я б особисто радів, коли б українцям удалось переконати поляків — і світ, — що їхня участь у вбивствах не аж така вже обтяжуюча, як на неї, здається, все вказує.

І була ще тоді, як ми вже згадали, — друга українська формація. Вона зразу почала творити у Львові свій уряд, проklamуючи по радіо на всю Європу постання незалежної України. Головування в уряді обійняв Ярослав Стецько, але в заступстві Бандери, якого арештували в Кракові... німці. В прокламаціях, samozрозуміло, були запевнення вірнопідданства у відношенні до Рейху і Гітлера. Однак вони не допомогли. Прийшли репресії за творення «собі держав без кінцевого дозволу» і розігнання німцями цілого урядового апарату, включно з роззброєнням поліції ОУН. Рейхові в Україні не були потрібні жодні партнери, тільки поліцаї, тюремні наглядачі, інформатори, тому що їм самим бракувало власних людей. Українці дуже довго не хотіли — не могли? — цього зрозуміти.

Німці, народ психологів і педагогів, узялись за розв'язання справи. Приєднуючи Східну Галичину до Генеральної Губернії, значно заощадили собі окупаційних сил; по-

ляки та українці взаємно ворогували. Бандеру все ще в'язали, кількох його співпрацівників розстріляно, поліція у Львові розправилася з конспіраційною ОУН, арештувала кількасот осіб, в тому й греко-католицьких священників. ОУН зареагувала самообороною, а навіть реваншем, вбиваючи кількох «педагогів». Прийшли страти націоналістів, і то такі масові, що навіть у праці «Шлях у нікуди» висловлено думку, що вони «підлягали, як і інші, гітлерівським законам екстермінації». Українці без труднощів зіставляють поіменні, довгі списки своїх помордованих «союзником».²¹ Цікаво, як переносили це націоналісти, які ще довго потім залишилися на службі німців, і які виконували цю службу — принаймні на польському відтинку — продуктивно і працюючо.

Звідси події прямою дорогою покотилися до створення Української Повстанської Армії, отже славнозвісної УПА. Навіщо збройна сила під час війни — пояснювати не потрібно. Про українських ворогів також ми вже говорили, може потрібно тільки трохи уточнення... Німці? На зламі 1942/43 рр. уже зазнавали поразок на фронтах і зустрічалися з опором у всій Європі. Для УПА вони не були стратегічною проблемою; ця армія, яка потребувала зброї, воювала з ними, однак, не забуваючи, що німці становлять перешкоду в наступі Червоної Армії на Україну. Власне ця остання..., це був ворог номер 1. Не тільки на далекому ще фронті — але й на тому, що вже наближався, а також на українській землі, навіть на тій спірній на життя і смерть з поляками, під Ковлем чи Станіславом; тим ворогом був російський партизанський рух чи підпілля, яке так називаємо, незважаючи на це, що були там присутні «певні українські кола», які вибрали собі, на відміну, службу в інтересах Росії. Щоб могли протиставитися ВКП(б) і НКВД, щоб мати будь-яку запоруку на дальший розвиток війни, — треба було організуватися, творити бази, опано-

21. Порівняти хоч би книжку Миколи Лебеда «УПА», перше видання на Заході. Примірник, який посідаю, виглядом схожий на український бункер у Бескидах. На обкладинці заголовок «Український буржуазний націоналізм...», видавництво — Академія Наук УРСР, місце видання — Київ, 1970, всередині — нарис історії УПА пера одного з-посеред, аж ніяк не рядових, її творців. Це страшна лектура. Не тільки тому, що українська мартирологія зворушує навіть «загартованого» до всякої долі поляка та що трагедія найновішої історії того — всупереч усьому — братнього народу перевищує навіть поважні цифри Східної Європи, але також з тієї причини, що не можу з цієї праці винести, крім фактів, жодної на у к н. Ані для себе, ані для українців.

увати територію. А тут ставав на перешкоді ворог номер 2. Зрозуміла річ — ляхи. Населення, яке у кожному разі нараховувало мільйони. Військове і політичне підпілля в боротьбі сам на сам було грізне для УПА, а що говорити коли б мало поміч ззовні; а поміч могло мати (і мало її) з центру Польщі, від армії з еміграції, навіть з боку росіян в певному політичному укладі... тоді, коли українці вже не могли розраховувати на жодну підтримку, навіть від власної «широкої» України, де їхня справа, неначе з періоду київського походу, знов стояла погано. А час наглив. Пекла ненависть. Огортав страх, що ще раз можна прогайнувати історичний момент.

З російським і польським партизанським рухом мусили боротися німці, а також українці, які були на їхній службі. УПА могла їм помагати тільки мимоволі, хоч не без охоти. Тут, зрештою, перекочувалися люди, засоби та інформації. Залишалося польське н а с е л е н н я. Німці займалися ним побічно, тому що мали інші більші клопоти та пильніші справи. Але воно ставало головною проблемою для УПА. Удар у його спину був технічно можливий, тому що воно було — досить таки довго — зовсім беззахисне, та й послаблене д в о м а інтенсивними окупаціями. Удар у його спину нищив основу польського руху опору на тій території, а де-не-де — й комуністичних партизанів. Удар у його спину нищив, врешті, польськість, д е п о л о н і з у в а в спірну територію, усував в українському задумі раз і назавжди можливість усяких майбутніх есентуальних плєбісцитів, голосувань чи поновлену боротьбу.

І так почала діяти УПА. Не мала таборів, ешелонів, договорів із закордоном, власної незаселеної території. Навіть з рушницями всяке бувало. Ухопились за сокири, вила, мотузки, смолоскипи...

Ніхто вже як слід не порахує кількості жертв. Польські «націоналістичні» джерела говорять про 100 тисяч осіб.²²

22. Bohdan Cywiński, «...potęgą jest i basta» (Варшава: «Krag» [підпільне видавництво], 1981), стор. 35. Я вибрав автора, якого годі підозрювати, якщо йдеться про працю для урядової пропаганди чи про «україножерство». У праці авторів: B. Tomaszewski i J. Węsierski, «Lwowaka AK» (Варшава: «Przedświt» [підпільне видавництво], 1983) подана цифра 10-12 тисяч жертв, але тільки для львівської округи, себто частини того ж воєводства, в додатку з Тернопільським та Станіславським. Там також подана інформація: «...Від імені комендантів Округи — як генерала Савицького, так і полковника Філіпковського — ведено багаторазово переривані та знов відновлювані переговори з метою скласти порозуміння і припинити вбивства та братовбивчу боротьбу. Всілякі зусилля... не дали

Комуністи оцінюють їх на 60-80 тисяч. Якщо українці можуть сказати тільки те, що це перебільшення, то краще хай далі мовчать.

Тут слід заощадити собі описів. Мені невідомі документи, плани, накази, звітування УПА. Почалось від Волині восени 1942 р., щоб мандрувати на південь — Поділля і Гуцульщина зазнали, однак, менше, ніж інші, страхіть — і далі в напрямі Львова і Рави Руської, Перемишля і за Сан. Навіть мови тут не може бути, що це була випадкова справа. І зайвим було б говорити про «осередки комунізму». Польське цивільне населення реагувало масовим скупченням у більших, які надавалися до оборони, осередках, у яких приходило до боїв, а навіть великої різанини поляків; хто хоч трохи знає історію польсько-українського «братерства», тому назви деяких фортець ХХ ст. не будуть чужі: Малинськ, Панська Долина, Рогатин, Підгайці, Березжани, Берестечко, Збараж... А в тих осередках політично панував хто попав, якщо тільки не мав нічого спільного з Україною: також комуністи і,

позитивних результатів... Після зриву переговорів весною 1944 р. з причини необхідності, доручено відплатні акції... (Можна здогадуватися, що виглядали вони не інакше, ніж українські — примітка автора цього нарису). Слід підкреслити, що в одному випадку польське населення, вигнане бандою УПА зі села Раковець..., схоронив перед неминучим вбивством греко-католицький священник Березюк; це був, на жаль, відокремлений випадок».

Ті переговори... до часу, аж обидві сторони відчули дослівно ніж на горлі, себто Червону Армію, мали характер дебат в ООН, — були довгі і не на тему. Важливим є те, що ОУН відмовлялася від відповідальності за різанину, вказуючи на когось іншого. Натомість поляки не виходили з жодними конкретними пропозиціями, обмежуючись тільки формулою, — щоправда правильною, — що визнають право українців на самостійність. Аж у лютому прийшло до певних з'ясування, у яких наявним було бажання компромісу і фактичного порозуміння. На жаль, було вже запізно, щоб відвернути психологічні наслідки подій, які вже сталися. Тим більше, що порозуміння вимагало свого роду ратифікації, а зокрема — інструменталізації, натомість події не чекали. Була цілком промовчана справа кордонів. Тому, власне, нетеоретичну вартість, — пишуть «народні» автори книжки «Шлях у нікуди», — мають лише ті сформулювання, які говорять про спільних «ворогів» обох народів і потребу політичної та військової співпраці у боротьбі проти них. З тим не можна погодитися. Нам не відомо, скільком полякам і українцям це порозуміння врятувало життя, однак, фактом є, що терор і контртерор радикально послабили. Практичну вартість має також факт, що можна домовитися, щоб тільки не про все на раз, навіть у ситуації цілковитого браку довіри з обох сторін і цілковитої свіжості кривавих упереджень, коли існує поважний гарант порозуміння; очевидно, що тут роль гаранта, хоч-не-хоч, відіграли «органи безпеки СРСР».

навіть, бувало, німці, які бажали хоч трохи спокою, не говорячи вже про Армію Крайову [Armia Krajowa — АК], Національні Збройні Сили [Narodowe Siły Zbrojne — NSZ] чи Хлопські Батальйони [Bataliony Chłopskie — ВСh]. І це правда, що коли прийшла Червона Армія, то НКВД не мало жодних труднощів з підпорядкуванням собі поляків, щоб вжити їх для дорізання УПА і щоб послати їх на приборкання звичайних українських сіл. Не без нових злочинів.

Ця масова різанина, яку в Польщі сприйнято як винищувальний задум, була — і надалі залишається — основним польським досвідом. Він заслонює все інше. І розпачливий бій 40-тисячної, легкозбройної УПА з наступаючою услід за переможеними німцями Червоною Армією, бій, найбільш ефективним акордом якого було вбивство зі засідки генерала армії Ватутіна, командуючого «Українським фронтом», акордом, натомість, символічним — смерть у бою під Львовом 5 березня 1950 р. Романа Шухевича, Головного Командира УПА та інженера Львівської політехніки, якому було тоді 43 роки. І пекло українського населення. І здійснення тим «третім» [Радянським Союзом] засади про двох, що б'ються. Весь польський актив, якщо не втік, помандрував у табори полонених і «лагери», натомість населення переселено до центральної Польщі, як тільки закінчилися основні операції проти УПА. Переміщено не тільки людей, але й головний польський досвід, про який тут говорилося. Український національний актив, якщо не загинув від російської чи польської кулі, помандрував услід за активом... польським.

Поляки пережили свій основний досвід з українцями також на захід від Сану і Бугу. І тут були вбивства і пожари, пов'язані з діяльністю обмундированих або працюючих для німецької адміністрації українців. Якщо масштаби терору тут були менші, то це пояснюється більшою силою поляків на цій території.²³ Ситуацію змінило закін-

23. Тут слід згадати про поширений у польській громадській думці погляд про здогадну роль українців у пацифікації повстанської Варшави 1944 р. Деякі читачі висловили застереження щодо стосовного абзацу із вступу до цього нарису в першій його версії. Одному з тих читачів я мав нагоду дати відповідь просто:

«Напевно Шановний Читач не помиляється, коли говорить, що „міфу не можна побороти одним реченням“. Тому, власне, подаю кілька дальших.

Я вжив поняття „українська формація“. Під ним розумію усі ті відділи, які складалися з українців, і перебували щонайменше під ідейним керівництвом національного самостійницького руху ОУН... Не вважаю,

чення війни. Стрілянина в Польщі, з півріччя на півріччя стихала — в Келецькому, Люблінському, Бялистоцькому районах, але не під Холмом чи Перемишлем. Діяла там, зрозуміло, Українська Повстанська Армія в силі кількох тисяч людей разом із своїми спеціальними формуціями, а добре понад 10 тисяч, коли рахувати все їхнє підпілля. Відбувалося, як у всій Польщі, «утривалення народної влади», отже мусили бути жертви. Найважливіше, однак, було те, що відбувалося виселення близько півмільйона українців; вони змушені були залишити свою землю з тим що зуміли забрати, і то назавжди, так як поляки зі Сходу. Опір ставила, самозрозуміло, ОУН/УПА, керуючися як принциповими національними і політичними міркуваннями, так і військовими потребами, бо [з виселенням] втрачувала свою суспільну й економічну базу. Змістом діяльності українських партизанів і підпілля стало тепер, як протримати до... вибуху Третьої світової війни і як паралізувати переселенчі акції.

Основне польське випробування в стосунку до українців було так міцно угрунтоване, що взагалі не зауважувалося — не хотіли зауважувати? — що від 1945 р. вони [українці] діяли із суто о б о р о н н и х позицій. І перестали «гайдамачити»! Офіційний список поляглих і вбитих на «українському фронті» показує, що серед 2,2 тисяч осіб — 1

отже, за «українські формуції» ані відділів «радянських партизанів», хоч би вони складалися з українців, ані часткових відділів німецької армії чи поліції, у яких служили українці; це тому, що ті люди здійснювали свої особисті кар'єри і діяли на користь СРСР або III Рейху, а не — так чи інакше — усвідомленої «самостійної України».

Вирізняю три роди «українських формуцій»: 1) міліції або поліції (на зразок польської «гранатової» в німецькій службі); часом вона діяла злочинно, головню у Східній Галичині, але також у південній Польщі — у кожному разі далеко від Варшави... Коли постала УПА, приголомштива більшість з-посеред них збунтувалася і «пішла в ліс». 2) Українська Повстанська Армія — найголовніша і найчисленніша формуція (45 тисяч осіб на вершині її розвитку), яка билася з поляками, не без воєнних злочинів, а також з Червоною Армією і німцями... Із зрозумілих причин це також діялося далеко від Варшави. 3) Добровольча дивізія «СС Галичина» («SS Galicien»). Налезала до «Waffen SS», була під німецьким командуванням, але... залишалася під впливом ОУН, а саме того відлуду, який бачив... Україну тільки як німецький подарунок, подібно як поляки, коли на все йшли за Наполеоном. Нараховувала вона близько 20 тисяч людей. Ніколи не діяла в районі Варшави, може за малим винятком, про який подано нижче.

...Стан німецького гарнізону перед повстанням у Варшаві знаний нам з праці автора, який був полковником: А. Borkiewicz, «Powstanie warszawskie» (Варшава: «Pax», 1957), розділ II. Це — детальне зіставлення.

тисяча були вояки Людового Польського Війська [Ludowe Wojsko Polskie — LWP], Війська Охорони Прикордоння [Wojsko Ochrony Pogranicza — WOP] і Корпусу Внутрішньої Безпеки [Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego — KBW], 400 — «працівників» Уряду Публічної Безпеки [Urząd Bezpieczeństwa Publicznego — UBP], Обивательської Міліції [Milicja Obywatelska — MO] і Добровольчої Резерви Обивательської Міліції [Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywa-

Численність гарнізону — 20 тисяч. Полковник називав „українськими” дві роти, разом було 300 вояків, серед яких тільки одну окреслює — непевно — як „SS Galicien”. (Зуважмо, що в тому часі «працювало» там близько 3 тисячі польських поліцаїв). За моїми принципами не визнаю тих рот за «українські формації». Або справу тієї непевної роти вважаю малозначущою подробицею. Шановний Читач, зрозуміла річ, має право не погоджуватися з моїм підходом... Тоді, однак, виявиться, що українці становили 1,5% гарнізону, отже про їхню роль приборкувачів повстання не можна серйозно говорити.

Коли вибухло повстання, німці організували допомогу для свого гарнізону... Генерал Й. Кірхмаєр у книжці «Powstanie warszawskie» («КиВ», 1957), стор. 480 і далі) подає, як додаток, оригінальний німецький документ, що засвідчує детальний склад корпусу Ф. д. Баха, який охоплює усі формації, які боролися з повстанцями. Легко перевірити, що серед них нема ж одної української формації... хоч бачимо визначення «російські», «татарські», «туркменські»... Шановний Читач пише: «...Очевидці заявляють, що це були українці. Або вживали визначення „власовці”». Вважаю, що, власне, тут собака заритий... Власовцями називали формації Русской Освободительной Армии, тобто — російські... хоч, тому що вона рекрутувалася з... полонених з Червоної Армії, в ній були люди різних «радянських» національностей..., могли бути також українці.

(Важімо знов, що корпус Баха в подібній кількості мусив складатися з поляків з Помор'я чи Сілезії, примусово включених до Вермахту, а навіть поліції).

Думаю, що найбільша того типу формація вжита у Варшаві на Охоті, бригада РОНА (Русская Освободительная Народная Армия) Камінського, принесла українцям найгіршої слави. Це було таке дикунство, що німці вимушені були навіть розстріляти їхнього вождя! Вона складалася головню з росіян, а про українців у її лавах нічого не відомо... Як визначити вождя... Камінського? Його ім'я Мечислав. Родився у Познані. Його батько був поляком, а мати німкеню. Жив у Ленінграді, в Червоній Армії досягнув високого як на офіцера запасу рангу капітана, що вказувало б на те, що він також був членом партії. Коли потрапив у полон, у 1942 р. (не дезертирував), почав під боком німців звісну діяльність із звісним фіналом. Трохи, отже, в ньому поляка — кров батька, — але нічогосінько від українців.

Вказане не означає, що у Варшаві було б краще коли б у битві брали участь українці. Мабуть усе проходило б так само, тому що велика була у відношенні до нас ненависть, і вони мусили б, зрозуміла річ, виконувати німецькі накази. Але «українських формацій» не було тоді у Варшаві... Бог устерг нас і їх перед ще однією трагедією... на і так уже довгому списку взаємних кривд і злочинів. Не дописуємо тієї трагедії самі, безкритично схилившись перед міфом.

telskiej — ORMO]; решта 800 цивільних жертв легко вміщається у похмурі норми тодішньої «малої громадянської війни».²⁴ Палені масово села — це тепер пусті місцевості по українських виселеннях, так утримувані, щоб не дістались вони польським осадникам — з Волині або Поділля! Або щоб не служили як гарнізони Людового Польського Війська. Порозуміння польського підпілля з УПА, яке мало місцевий характер і яке було насичене недовірям і застереженнями, не було широковідоме; але навіть спільна збройна акція організації... «Свобода і Незалежність» [Wolność i Niepodległość — WiN] з УПА на Грубешів була негативно прийнята польським загалом.²⁵ Прикладом «хаосу» хай буде випадок в Наролі, де під час нападу УПА на пост Обивательської Міліції (квітень 1945 р.) міліціонерам прийшов на поміч... відділ АК, визволив оточених, і — пліч-о-пліч — вбили 26 українських вояків; комуністичні автори пояснюють цю дивну подію тим, що частина «функціонерів» належала до... Армії Крайової! Тоді з українцями билися тисячі поляків, у останній фазі акції «Вісла» — грубі тисячі: 5 регулярних дивізій, авіація, бронепоезди, Військо Охорони Прикордоння, Уряд Безпеки, Обивательська Міліція... разом 20 тисяч осіб; співдіяли через кордони чехи і словаки, а також росіяни. Пацифікуючі поляки йшли в Бескиди з ненавистю до українців і, воюючи з

24. А як класифікувати випадок села Верховини? 6 червня 1945 р. відділи Національних Збройних Сил «Шарого» спалили це село, вбиваючи 198 осіб, в тому дітей, жінок і старих. Найбільше колективне вбивство в Польщі після війни. Село було українське, а усі знаємо що собою являли Національні Збройні Сили. Виходить, отже, що тут йшлося про продовження давніх національних поражень. Йшлося, однак, про щось «нове». Верховини можна було вважати як приклад «класової боротьби», бо село було бідняцьке, натомість Національні Збройні Сили — з цілою певністю не ліві. Однак це не кінець сумнівам. Безпосередню причину події становив факт, що Верховини були «осередком прогресу», який давав владі ряд «активістів» Уряду Безпеки [Urząd Bezpieczeństwa — UB] та Обивательської Міліції і який по-піонерськи організувала, власне, Добровольча Резерва Обивательської Міліції; ці прогресивні раніше вчинили вбивство, живцем спалюючи в селі кількох жовірів Національних Збройних Сил. Справа, отже, — у перемішанні низки мотивацій по обох сторонах, а також ужиття «традиційних» засобів.

Злочин є злочином. Фактом, однак, залишається те, що найбільш [жорстокий] гайдамацький вчинок в Польщі не був справою українців, але поляків, і то тих «найправдивіших».

25. Деталі цього епізоду подає Євген Штендера, українець, у статті «В пошуках порозуміння: співпраця між УПА і WiN», опублікованій англійською мовою у збірці «Poland and Ukraine: Past and Present» (Торонто: «Канадський Інститут Українських Студій», 1980).

ними і виселяючи їх, зміцнювали в собі ту ненависть, щоб потім поширити її по всій країні.

Тому слід відкинути спокусливу інтерпретацію, що ми, поляки, не були тоді панами ситуації в Польщі, а Сверчевський — це тільки відкомандирований до Людового Польського Війська генерал Червоної Армії, за яким ніхто в нас не плакав — (усе це правда), — отже ми не відповідаємо як народ за те, що сталося під час акції «Вісла», і за її результати — ближчі та дальші. Це неправда! Ми [поляки] відповідаємо щонайменше за ненависть, про яку мова, за співучасть у злочині. Адже ним було зрівняння із землею садиб кількохсот тисяч людей, перетво-

Це незвичайна публікація. Вміщує вона 17 нарисів авторства українців і поляків, підготовлених для конференції «Польща і Україна», яка відбулася у 1977 р. Вони охоплюють 1000 років взаємних стосунків. Ініціатива і реалізація були українські. Характерно, що у збірці лише аллозіями порушено справи історично найбільш пекучі: війна за Львів 1918-19 рр., фіаско кнївського походу, терор і контртерор міжвоєнних років, врешті польська політика УПА та виселення українського населення після війни. Щоб не роз'ятрювати? Але ж без того, щоб сказати собі взаємно правду — хоч би неповну — про ті події, не можна залишити їх виключно історикам і архівістам. Найбільшу питому вагу має нарис Івана Л. Рудницького з Альбертського університету: «Польсько-українські стосунки: багаж історії». Занотуємо декілька думок: Зайняття Польщею Східної Галичини, — пише Рудницький, — «означало для України більше, ніж звичайну втрату однієї провінції. Насправді це означало знищення самих фундаментів, на яких могла бути збудована самостійна українська держава...» Натомість в іншому місці, — [автор продовжує]: «...нездібність поляків і українців розв'язати поприрительські свої розходження уже двічі спричинила знищення України і Польщі... та промстила шлях російському тріумфові». Розглядаючи сучасність, автор називає низку факторів, які діють проти антагонізму — теперішні кордони, «екumenічний» дух, суспільні та культурні переміни, те, що поляки позбулись певних рис шляхетської традиції. І робить висновки: «Найважливішим є те, що Польща і Україна мають сьогодні, та ймовірно матимуть довго у майбутності, очевидні і невідкладні спільні політичні інтереси». Систематична і далекосяжна співпраця між поляками й українцями створить надію на зміну теперішнього співвідношення сил у Східній Європі». Інший автор, Ярослав Пеленський з Університету Айова, подав статтю «Росія, Польща і Україна: історичні та політичні перспективи». У ній знаходимо такий погляд: «Сьогоднішня Польща не є для РСРР такою політичною загрозою, якою історична Польща була для Росії до раних 1920-их рр. Однак польський „буржуазний соціалізм“ може бути викликом іншого роду, достосованим до сучасного способу життя. Якщо еволюція в Польщі у напрямі „буржуазно-соціалістичного“ суспільства досягне значного прогресу до кінця сторіччя, то радянське керівництво може мати поважні труднощі, щоб запобігти її поширенню на їхню власну сферу. Уже видні певні симптоми, які показують, що в Західній і Центральній Україні, як і в Литві, цей новий польський експеримент зустрічається з позитивним відлунням».

рення у пустиню їхньої землі, розігнання 100 і кількадесят тисяч на поневіряння. Я вже не згадую про вбитих, закатованих,гноблених.²⁶ Ми брали участь у цьому або були свідками цього без особливого опору. Здається, що акція «Вісла» не була б іншою навіть тоді, коли б Польща була зберегла свою самостійність, а генерал Стефан Моссор — довоєнний вищий офіцер Польського Війська, а пізніший «герой» судового процесу «банди Татара і Кірхмасра» — не діяв за вказівками централі НКВД у Москві.

Тадеуш Конвіцький, письменник і супротивник [сьогоднішньої] польської дійсності, ставить справу так:

Я інколи в житті зустрічав українців, але дуже нечасто... Бо вони і є, і разом їх у нас нема. Щось сталося між ними і нами. Щось трагічне сталося... І це, що мовчазно лягло, неначе гора льоду. А я, невідомо чому, люблю Україну. Шукаю її в документах, старих книгах, у піснях. Шукаю її скрізь. В наших прізвищах, в нашій

26. Згадаймо тут символічні постаті трагедії: 3-посеред 23 діючих взагалі в Польщі командирів куренів (батальйонів) і сотень (рот) 13 загинуло в боях, 3 загинуло безвісти, 3 спіймали чехи, щоб передати їх Польщі; тільки чотирьом удалося втекти на Захід, але ні один не попав у польські руки живий і вільний. Вождь ОУН на Польщу (Крайовий провідник) Ярослав Старух, «Стяг», загинув разом із своїм заступником до справ пропаганди Василям Галяною, «Орланом», 17 вересня 1947 р. в бункері біля Монастиря, висадившись в повітря після кількаденного бою. Командир УПА в Польщі Мирослав Онншкевич, «Орест», якого спіймали у Вроцлаві в 1948 р., був засуджений до смертної кари, але — здається — помилований. Його рідний брат Степан був рядовим жовніром... польського 2-го корпусу в Італії. Чи ж це не жива ілюстрація до метафори зі вступу нашого нарису про монумент під Монте Кассіно? Зрештою саме прізвище у польському звучанні асоціюється нам тепер з іншим часом, діяльністю та організацією, далекими від УПА.

Автор цього нарису мав нагоду протягом кількох років поділяти стіл, а навіть ложе з членами ОУН/УПА. Це було у двох великих центральних тюрмах, однаково віддалених від Бескидів і від Мазовії. Вироки в нас були однаково високі за однаково поганими статтями (85 і 86) тодішнього Карного Кодексу Польського Війська. І навіть у таких умовах — поєднання не було. До самого кінця. Ми взаємно вважали себе винними за злочини, відповідальними. Про це все українці не бажали зі мною говорити, навіть за умов цілковитого довір'я. Ми були дещо свобідніші психічно, дозволяючи собі, наприклад, критикувати польську політику в українській справі. Вони не реагували на такі провокації. З перспективи часу думаю, що це тому, що вони мусили б зрушити якийсь табу зі свого боку, а цього, в присутності поляків — тоді ще юнаків — не хотіли, мабуть, робити. Нічого, отже, я від них не навчився. Якщо не рахувати пісень, а мали їх безліч, і співали їх так, що поляки взагалі соромно було відкривати рот. Ми були солідарні тільки супроти наглядачів. Українці були певними товаришами; про них склалась думка, що вони ніколи не доносять.

географії, в наших звичаях... тієї України, що залюбки «різала ляхів», що любила гайдамацьке божевілья, що з туги за волею встромила свою кудлату голову у важку неволю... Знаю, знаю, всяке в історії бувало. Насамперед ми були винні, потім трохи вони, потім знову ми, потім вони і так далі, і так далі. Не варто по-лихварськи рахувати тих кривд... Дали нам розбещену магнатерію, дали нам жалких бешкетників. Дали нам квиток до Азії. Але думаю, що обдарували нас також відчуттям поезії, проймаючою дикою ностальгією і тою степовою метафізикою, яка окрилює нашу завжди погану долю... Так часто... тужно за прекрасною приязню нам Україною, Україною, яку колись ми заразили латинською традицією, а вона нас Великим Сходом.

(«Kalendarg i klepsydra»).

Насамперед ми, потім вони, потім знову ми... Гарно сказане. А я був переконаний, що це мені належить авторство теорії «зачарованого кола». Щоб досягнути лаври бодай співавтора, слід цю теорію дещо уточнити.

Між поляками й українцями доволі природних суперечок і конфліктів інтересів — як це часто буває між сусідами, — а до того діє автомат «зачарованого кола». Упередження не мають жодної противаги у почутті спільної долі. Навпаки, ті upwardження штовхають поляків або українців, залежно від того, хто в даній хвилині має перевагу, на шлях з розумом вчинити другій стороні кривду, яка з черги доводить до непереможного бажання відплати, як тільки постане для цього нагода; відплати «з лишком» і за всяку ціну. Існує якась межа національного «необхідного захисту», морально виправданого, існує також якась межа агресії, яка, на жаль, між народами допускається. Кривдою називаю порушення тих меж, зокрема удар, скерований на політичну підметність противної сторони і на основі її національної культури. Яскравою кривдою, з ознаками фізичного злочину або духовного народовбивства, є удар, скерований не на політичні чи мілітарні структури противника, але на його суспільну основу, отже — на весь народ. Бувало, що так робили ми, поляки, і так робили вони, українці.

«Зачароване коло», раз уведене в дію, виконує свій черговий оборот. У нас нема позитивного досвіду, щоб загальмувати цей оборот, відомо тільки, що було б до цього потрібне свідоме, найбільш інтенсивне зусилля. Двостороннє. Вперте. Далекосяжне. Почате в політичних і культурнотворчих колах, але сягаюче якнайглибше в основи обох народів. Ініціатива і більший шанс належать до того,

хто у дану хвилину є в кращій ситуації; він менше наражається на втрату обличчя, є стійкіший в стосунку до підбурюючих натисків ззовні (інші народи), може легше в будь-чому поступитися слабкішій стороні або будь-що їй запропонувати. Спільність загрози діє, на жаль, сильніше, ніж перспектива спільної користі.

Якщо «теорія» «зачарованого кола» зближена до складної дійсності не менше, ніж наукові теорії, то вона викликає дві негайні пропозиції.

По-перше, черговий оборот «зачарованого кола» повинен залежати від ініціативи українців... Вони тільки мусять мати певні умови. Однак, незалежно від усього, під сучасну пору сильнішою стороною є все-таки поляки. Як в Польщі, так і в еміграції. Отже під сучасну пору — і це є «по-друге» — більша відповідальність спочиває на нас [поляках].

V

ВІД ЧОГО ПОЧАТИ?

Автор [цього трактату] не здивується, якщо не один з його висновків буде підданий сумнівам як з боку поляків, так і — зокрема — з боку білорусів, литовців чи українців. Не була б також для мене несподіванкою критика наведеного тут добору фактів, які у скороченні ілюструють основні проблеми; можливо, що це можна було зробити інакше і... краще. Але кожне відлуння цього нарису, також у формі критики, вважатиму успіхом і доказом того, що я не змарнував вжитого на нього паперу, і, що важливіше, — що ризик і праця десятків незнаних мені людей, завдяки яким цей папір набув значення суспільного факту не пішли на марне; і навпаки: своєю поразкою я б вважав висновок ласкавого Читача, коли вже пройшовши крізь усі мої підсумки, він надалі не бачив би справи, що [означало б], що така справа просто не існує.

На закінчення, отже, останній аргумент. Становить його вартість, яку приписує сучасним польським стосункам, з одного боку, і білоруським, литовським і українським, з другого, автор відносно нейтральний, англієць, доволі компетентний і, як здається, — однаково зичливий усім чотирьом названим народам. Це Норман Дейвіс (Norman Davies), автор дуже тепер модної і популярної на Заході, об'ємистої (два томи, обсягом біля 1.500 сторінок) історії Польщі, яка охоплює період від доісторичних часів по... події в Урсусі і Радомі в 1976 р. Її заголовок «God's Playground: A History of Poland» («Боже ігрище: Історія Поль-

щів) — дозволю собі перекласти як «Poletko bożych igraszek» («Галіявина Божих ігор»)..¹ У ній, зокрема, читаємо:

Всі східні сусіди Польщі тепер включені до СРСР. Із суто територіального погляду вони досягли багато. Литовці мають свою Литовську Радянську Соціалістичну Республіку і... свою столицю — Вільню. Білоруси мають свою Білоруську РСР... Українці мають свою Українську РСР, яка персоніфікує «Велику Україну від Сану по Дон». Однак з іншого погляду ті радянські народи мають мало причин, щоб бути вдоволеними. Їхнє включення в СРСР супроводила фізична ліквідація всіх незалежних національних провідників і масові виселення цілих прошарків населення. Залишено їм номінальну опіку над власною мовою, культурою і національною територією, самі, натомість, стали підпорядковані монополістичній владі Всесоюзної Комуністичної Партії, яка діє як знаряддя централізованої, автократичної, домінованої росіянами імперії... За винятком членів правлячого апарату, вони так немовби дивились на свої давніші пов'язання з Польщею з жалем і заздрістю.

Зокрема литовці, — продовжує Норман Дейвіс, — хитають головами в розчаруванні... Радянська згода на право Литви до Вільни була тільки початком для вступу Червоної Армії в Литву і насильно спричиненої загибелі литовської незалежності. До певної міри всі народи Східної Європи були винні у досягненні егоїстичних цілей коштом добросусідства і спільної безпеки: але класичним зразком того є литовці...

У білорусів були менші шанси на те, щоб впливати на свою долю... На думку одного з нечисленних незалежних істориків Білорусії (Микола Вакар — примітка автора цього трактату), кожне порівняння польської і радянської політики в стосунку до Білорусії мусить випасти некорисно для радянського режиму.

Українці, які одного разу могли скористати найбільше з правильного порозуміння з поляками, мають причину найбільше жаліти. Подібно як литовці, вони домагалися усіх своїх національних прав уповні і негайно, а скінчилося, власне, на нічому.. У період до нацистсько-радянського пакту 1939-41 рр... як поляки, так і українці втратили всі надії на спільну акцію проти взаємних ворогів... Ті українці, які подались до німців, у лави дивізії «СС Галичина», були знищені на східному фронті. Однією з приховуваних таємниць є факт, що члени тієї дивізії, які врятувалися перед

1. Чергові масові видання — 1981, 1982, 1983 (Лондон, Oxford University Press). Цитую тут уривки з другого тому (1795 р. до сучасності) стор. 518 і дальші. Варто зазначити, що автора мусила приворожити бурхливість, а й колоритність нашої історії. Він її описує новітнім способом, як комплекс суспільних, господарчих, культурних, політичних проблем... Книжку попередило опанування автором польської мови і запізнення з усією країною, отже творить її велике зусилля, присвячене автором нашим справам, принаймні, впродовж кільканадцяти років.

видачею їх у руки СРСР, себто перед неминучою смертю, зробили це за допомогою своїх заяв, що вони є польськими громадянами... Більшість українців за кордоном підтримує стару націоналістичну традицію... Тому вони весь час публікують свої карти «Великої України», кордони якої сягають навіть поза територію УРСР. Тому вони весь час нарікають на «польську окупацію» Перемишля і Холма. Вони, здається, не свідомі цього, що їхнє ставлення поділяють зненавиджені ними вороги, — сталінці і польські націоналісти. Вони також несвідомі цього, до якої міри вони є відлунням офіційних, комуністичних пропагандистів. Як у школах Української РСР, так і в класах української еміграції — надалі повторюється дітям, що поляки, які колись правили у Києві і творили найчисленнішу окрему громадськість серед населення в округах Львова, Івано-Франківська (Станіслава) і Тернополя, були «чужоземними поневолювачами», «загарбниками» або «імперіалістичними землевласниками...» Це все старанно обдумане, щоб підтримувати старі антагонізми.

Щоправда поволі, але починають появлятися нові погляди...²

На закінчення тієї частини своїх міркувань Дейвіс стверджує:

...Ліквідуючи причину відвічних територіальних суперечок, рішення 1945 р. довели до того, чого поляки й українці не могли досягнути шляхом взаємного порозуміння... Одні осудили цю примусову розлуку зразу, інші прирівняли її до «неминучого подружнього розлучення», яке, хоч само по собі неприємне, є меншим лихом, ніж вічна незгода у невдалому подружжі. Всі мусять, однак, ствердити, що таким чином обидві сторони здобули час для послаблення напруженості і час для роздумів над помилками минувшини і перспективами на майбутність.

Побоювання, що вся ця справа в Польщі надалі залишається недооціненою і незрозумілою — це не тільки, на жаль, прояв авторового кокетства. Комунікат Конференції Єпископату від 25 серпня 1983 р. включає, наприклад, таке

2. На польському боці тих «нових поглядів» неначе більше появилось. То й добре. Хай тут буде прикладом — а знайшлося б їх більше — погляд середовища незалежного місячника «Niepodległość», поширюючого проект цілості польської політичної програми. Читаємо там (Принципи зовнішньої політики) м. ін. «Пакт Ріббентроп-Молотов, а також домовленість Великої Трійки в Тегерані, Ялті і Потсдамі... розцінюємо як... необов'язуючі. З огляду на ситуацію після Другої світової війни слід... укласти договори із самостійними державами: Україною, Білорусією і Литвою, відмовляючись на їхню користь від колишніх польських східних територій, взаємно гарантуючи повні права національним меншостям» (Див.: «Niepodległość», квітень 1984, 28, стор. 29).

двозначне речення: «Польща — це вітчизна всіх поляків, без жодної дискримінації.» А не-поляки? Для Отців Єпископів не повинно бути таємницею це, що в очах як литовців, так і білорусів чи українців, — Польська Римсько-Католицька Церква керується радше духом націоналізму, аніж екуменізму. Не тут місце, щоб про це дискутувати, однак відчуття немалих людських громад — це суспільний факт. Наша церква, з Примасом і Єпископатом на чолі, хоче вона цього чи ні, під сучасну пору виконує — тимчасово низку функцій національного проводу. Серед них є також, чи це нам подобається чи ні, справа стосунку до побратимських народів. Тут дуже багато треба зробити, не виходячи поза дотеперішню сферу і засоби діяльності Церкви. Неправдивим було б твердження, що нічого не робиться. Особисто, однак, не помічаю у тому продуманої і далекосяжної діяльності, веденої обережно, але послідовно і енергійно, бо справа на це заслуговує. Однак поле для дії тут — повторюю — дуже широке для всіх єпископів і священників, проте там, де стикаються безпосередньо спільноти польська, білоруська, литовська чи українська, — воно здичавіле і в потребі культивуваці. У кожному разі, хай, принаймні, не проголошується, що дискримінація не повинна стосуватися тільки поляків.

Зрозуміння справи забракло також цілком серед керівництва легальної «Солідарності». Правда, небагато було часу, а справ — сила-силенна. Однак треба було вжити неймовірної кількості енергії на переконування рішачих чинників Руху — адже нашої автентичної, національної репрезентації, — що це історичний шанс, хто знає, чи можливий до повторення, щоб спричинити злам у стосунках з білорусами, литовцями і українцями. За одним і тим самим висловлювалися наша великодушність і наші розрахунки. Оце ми, поляки, сильні численністю і успіхом, не звертаючись за жодними вашими поступками, ані навіть за допомогою, перші простягаємо руку — і залишаючи минуле історичним диспутом, питаємо, у чому тепер ми могли б Вам допомогти... На жаль, шанс був прогайнований. Авторитетні чинники «Солідарності» поволи почали усвідомлювати, що це може справді справа гідна уваги. Не встигли вже цілковито зрозуміти — у чому саме та справа.

В результаті I Крайовий З'їзд Делегатів, наприкінці нарад (7 жовтня 1981 р.), у поспіху прийняв «Ухвалу про національні меншості» — такого змісту:

Дбаючи про розвиток польської культури, відкритої на доробок інших народів, висловлюємо бажання виявити не меншу дбайливість про те, щоб польські громадяни, які належать до інших народів і етнічних груп — білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї та інші національності, — знайшли у спільній з поляками вітчизні умови для вільного розвитку своєї культури і передавання її далі наступним поколінням. Таким чином бажємо залишитися вірними традиціям Речі Посполитої багатьох народів. Багатство польської культури — це також регіональні відмінності... Наша Спілка протиставляється будь-яким національним поділам і боротиметься за гарантію повноти громадянських прав усіх поляків, незалежно від їхньої національної приналежності або походження.

Помішали тут з дитячою безжурністю і справи, і адресатів. Цигани, греки та євреї із своїми культурно-громадськими проблемами зрівняні з білорусами, литовцями і українцями, які становлять для нас, як це ми намагалися довести, передусім політичну проблему. Тільки три останні є нашими співгромадянами і водночас членами сукупно живучих у сусідстві народів, які колись входили до складу І Речі Посполитої і з якими в період ІІ Речі Посполитої ми мали наявні конфлікти — з усіма їх наслідками по сей день і в майбутності. Якщо були взяті до уваги лемки і татари, то чому пропустили кашубів, курпів чи підгалянських верховинців? І ні на йоту тут такту: традиції Речі Посполитої є для білорусів, литовців і українців, м'яко кажучи, вельми дискусійні, а гарантії прав для поляків їх зовсім не цікавлять. Новизною тут є саме окреслення поляка, яким, як виявляється, можна бути «незалежно від національності». Ухвалу закінчує п у с т а д е к л а р а ц і я, без жодної спроби шукання відповідних засобів. І без зусилля окреслення сьогодишнього стану стосунків і дальших кроків у напрямі їх поліпшення, без вказівок, хто, коли і як ті кроки має робити... Вслід за тим ухвалюється абсолютне безглуздя — опір проти в с я к о г о національного поділу. Коротко сказавши, одне безвідповідальне белькотіння.

Не підозрюю в цьому, щоб було ясно, ані польських ендеків, ані підступу будь-чиїх агентів, ані будь-якої злої волі. Думаю, що ця справа просто потрапила в руки н е в і г л а с і в. Напевно були ними автори проекту ухвали. Однак і делегатів, які одноголосно її схвалили, не виправдує перевагою від нарад, насправді, від ранку до глибокої ночі десятий уже день підряд. Отже, якщо невігласами

виявилися справжні репрезентанти поляків як делегати на 3'їзд «Солідарності», то що говорити про звичайного пересічного нашого земляка?

З другого, однак, боку я спостерігаю серед поляків радикальне послаблення антисусідських, якщо не рахувати росіян, ставлень, а інколи просто зичливе зацікавлення тими ж сусідами. Час робить своє, тон суспільних настроїв визначає вже покоління, яке не має свого власного поганого досвіду. Прокладає собі шлях, хоч і не без опору, переконання, що екуменічне ставлення супроти і н ш и х — не лише в релігійному значенні цього слова — є чесне і може бути більш ефективне у розплутуванні антагонізмів, ніж плекання претензій і ненависті назавжди. Хай тут буде прикладом ставлення до німців, яке поволі міняється, і — базований на цілком інших реаліях — стосунок до євреїв, який у деяких польських колах переходить просто у модний ф і л о с е м і т и з м. У таких духовних перемінах не можна недобачати ролі навчань і особистого прикладу Івана Павла II; увага, яку Він присвячує білоруським, литовським і українським справам, повинна спонукати поляків до думання.

Здається, що з польського боку антагонізм у стосунку до білорусів і Білорусії має вже лише місцевий характер; він існує в околиці Сейнів і біля Бялистока. З українцями справа складніша... І не минула ще небезпека, що будь-який інцидент — спровокований або з метою перебільшений — наново розпалить упередження. А все-таки уникнення «братись за чуби» при першій нагоді — це не аж надто амбітне завдання. Хочеться мріяти про справді братерські стосунки і співпрацю. Ми собі взаємно п о т р і б н і. Разом збережемо силу, якої у нас не забагато. Здається можливою самопоміч. У нас багато чого взаємно навчитись.

Ситуація в якій знаходяться білоруси, литовці та українці набагато гірша і складніша. Незважаючи на все, вони м у с я т ь протиставитися колонізації; і тій спрямованій проти них, методичній, і тій, з польського боку, мимовільній, несвідомій, лагідній, яка набагато грізніша; м у с я т ь протиставитися, якщо бажають зберегти свою національну тотожність. Отже принциповою умовою успіху будь-яких наших кроків є усування навіть тіні підозри, що нібито ми насправді намагаємося вмістити їх наново у польському казані, хоч би навіть ягайлонського зразка. Не слід тут сподіватися легкого і негайного успіху. Польським

козирем є те, що ми можемо полегшити або утруднити положення репрезентації тих трьох народів на нашій землі; забрати ж у них будь-що істотне — якщо ми навіть бажали б — ми не в силі.

Справи білорусів, литовців і українців — ми розглядаємо однаково. Адже між ними існує різниця. Також їхня національна ситуація як в Польщі, так і «за Бугом» і в еміграції — відмінна. Найслабкішим здається положення білорусів. Вони ставлять більше пасивний, аніж активний опір, передусім русифікації; боронять національну культуру на елементарному, аполітичному рівні. Для тих, що живуть у Польщі, головним завданням, зрозуміла річ, є збереження своєї окремішності. Однак вони мають шанс, щоб створити і увести до білоруської культури оригінальні елементи — традиції самостійницьких зусиль, непокори, динамізму в пошуках для себе місця під сонцем; виховати для білоруської справи горстку людей. Варто помігти їм, бо це і наш польський інтерес. Кращий, ніж ще кількадесят тисяч дискутуючих поляків. Та не найважливіша білоруська, досить таки відносна, любов до «народної влади»; на певному рівні розвитку їхнього національного самопізнання мусить прийти до зудару, і станеться це тим швидше, чим ефективніше спричинимося до того, щоб білоруси позбулися почуття національної загрози в Польщі. Чи можливо виключити клопоти з їхнього боку? Ні, неможливо. Однак пасивність з нашого боку, залишення справ напризволяще, як це тепер власне діється, набагато збільшить імовірність тих клопотів.

Щодо литовців не існують побоювання, що вони стануть твердо на боці «миру, прогресу і соціалізму». Змістом їхнього національного життя у себе дома є духовний опір радянзації. Національною місією тих, котрі живуть у Польщі, є підтримка цього опору шляхом розвитку тих елементів литовської культури, для яких тут, незалежно від усього, існують такі кращі умови. Ми могли б поліпшити ті умови, запевняючи литовців у відсутності загрози з польського боку; не приховуючи признання і подиву, на які вони заслуговують; помагаючи їм навіть людьми (дослідниками), а передусім атмосферою зичливості і матеріальними засобами. Це така важлива справа — зразок ставлення на весь СРСР, — що в порівнянні з нею всякий ризик, наприклад, традиційних німецьких інтриг, мусить відійти на задній план.

Ситуацію українців відрізняє те, що вони є найчислен-

нішим і водночас найбільш розвиненим народом серед неросійських народів СРСР, який у тих умовах не може навіть зробити кроку вперед. Українців обтяжує нерівний розвиток національного самопізнання; зближення рівня цього розвитку до стандарту балтійських країн вирішило б якісну зміну стосунків у СРСР. Українці в Польщі відіграють у тому потенціалі важливу роль, тому що живуть близько своєї батьківщини, мають кращі контакти з діаспорою і — незалежно від усього — наявно сприятливіші умови для плекання своєї культури. Можна навіть говорити про організовану діяльність. Вона, однак, не змобілізує усі сили так довго, як довго українська суспільність терпитьме подвійну «облогу», себто з боку влади і з боку польського народу. Поки що до мрій належать розмови про активну співпрацю в широких масштабах. Неважко, однак, зобразити, які це створило б перспективи. І для українців, і для нас. Перед тими перспективами бліднуть усякі труднощі і політичний ризик.

Що у тих усіх справах — складних і тонких — може зробити окремий, самітний поляк? Може й повинен, якщо тільки в нього амбіція орієнтуватися в сукупності польського національного положення, виробити собі обґрунтований погляд на стосунок до білорусів, литовців і українців. Може й повинен не приховувати того погляду, якщо має контакт бодай з одним білорусом, литовцем чи українцем, — він здобуває шанс довчитись, активного діалогу, маніфестації словом і жестом свого в стосунку до них ставлення. Для людей у їхньому національному положенні це має велике значення. Може й повинен цей поляк порівняти свій погляд з поглядами своїх інших свідомих земляків. Якщо, гіпотетично, наш земляк, це інтелігент, то масштаб можливостей зростає істотно: освіта зобов'язує його до того, щоб дати поміч іншим землякам у виробленні собі поглядів, про які тут мова; уможливорює доступ до білоруського, литовського чи українського інтелігента; освіта може допомогти йому стати організатором і пропагандистом справи.

Натомість зорганізоване або таке, що організується, справжнє польське суспільство стає в обличчі відповідальності. За свою діяльність у справах, про які говоримо. А також — за бездіяльність.

Не переоцінюючи можливості... Не нехтуючи фактом нашого обтяження безпосередньою польською повсякденністю... Визнаючи небезпеку і ризик... Однак дарма робити

висновок, що ми на ніщо неспроможні. Ці справжні громадські осередки — легальні і не зовсім легальні, — які передусім виконують функцію формування громадської думки, мають особливу відповідальність. Від них залежить перший крок. Не повинен це бути ще один маніфест, у теперішніх умовах приречений на пустослів'я. Програма терпеливого ламання бар'єра польського незнання, стриманості, а навіть і ненависті до східних братів може бути найкращим початком.

Осередки практичної діяльності — у галузі культури, самопомочі і самоорганізації — пішли б слідом. Це справа основного значення, слід уникати абстракції; від неї бо тільки крок до наївної ідеалізації білорусів, литовців, а навіть українців, створювання собі образу за нашим бажанням і уявленням, що може зовсім заперечувати дійсність. Отже — контакт з живими людьми. Він буде тим плідніший, чим більше присвячуватимемо увагу практичній співдіяльності — від культурних починань, через допомогу в справі пам'ятників культури, релігії, мови, аж до уможливлення користуватися нашою поліграфією...

На основні маніфести прийде час. І щоб його тільки не прогайнувати як це вже, на жаль, сталося в незабутній «Олівії».* Першим завданням є приготувати для маніфестів авторів, а також слухачів і... виконавців. Може тоді спонукаємо білорусів, литовців і українців, щоб почали — зі свого боку — також готуватися до нової дійсності в стосунках з поляками?

* Місце, в якому «Солідарність» склала названу декларацію в справах національних меншостей. — *Ред.*

Лам. дот.